

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 1

Кам'янець-Подільський
2010

УДК 94(4)(082)
ББК 63.3(4)я43
П78

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
Серія КВ № 14717–3688 ПР від 12.12.2008 р.

Друкується за ухвалою вченої ради Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка (протокол № 4 від 6 травня 2010 р.)

Рецензенти:

- В. В. Марчук** – доктор історичних наук, професор, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ);
В. С. Лозовий – доктор історичних наук, доцент, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка.

Редакційна колегія:

- В. С. Степанков**, академік УАІН, доктор історичних наук, професор
(*головний редактор*);
С. А. Копилов, доктор історичних наук, професор
(*заступник головного редактора*);
І. І. Боровець, кандидат історичних наук (*відповідальний секретар*);
С. В. Віднянський, доктор історичних наук, професор;
В. П. Газін, доктор історичних наук, професор;
Ю. А. Мицик, доктор історичних наук, професор;
І. В. Рибак, кандидат історичних наук, професор;
В. А. Смолій, академік НАН України, доктор історичних наук, професор.

П78 Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи : збірник наукових праць / [редкол.: В. С. Степанков (головн. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – Випуск 1. – 200 с.

У перший випуск збірника увійшли наукові статті провідних вітчизняних фахових істориків, наукові інтереси яких пов'язані із дослідженням історії країн Центральної та Східної Європи (ЦСЕ) та ролі й місця України в розвитку даного регіону. Рекомендується для науковців, викладачів ВНЗ, студентів та всіх, хто цікавиться історією ЦСЕ.

УДК 94(4)(082)
ББК 63.3(4)я43

Усі опубліковані в збірці матеріали подаються в авторській редакції.
За достовірність наведених даних та посилань несе відповідальність автор публікації. Позиція редакції необов'язково збігається з позицією авторів.

Адреса редакційної колегії: кафедра всесвітньої історії, історичний факультет, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, 32300, тел. (03849) 2-41-08.

З М І С Т

УКРАЇНА У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ СЕРЕДИНИ XVII СТ.

о. Мицик Юрій. Абаза-паша та його невдалий похід на Кам'янець-Подільський у 1633 р.....	5
Юга Олександр. Політика поміркованого угруповання еліти Речі Посполитої щодо повсталі України у 1648 р.....	19
Газін Володимир. “Українське питання” на віленських переговорах 1656 р.....	34
Смолій Валерій, Степанков Валерій. Вторгнення Яна Собеського у Правобережну Гетьманщину та його переговори з Петром Дорошенком про умови входження до Речі Посполитої (осінь 1674 – зима 1675 рр.).....	54

ПРОБЛЕМИ НОВОЇ ІСТОРІЇ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

Бевзюк Євген. Промисловий розвиток Чеських та Словацьких земель у першій половині XIX ст.	73
Задворна Ольга. До питання колоніальної політики європейських країн в Африці (кінець 80-х – початок 90-х рр. XIX ст.).....	84
Долганов Петро. Економічний націоналізм українців: рефлексія на модернізаційні і націотворчі процеси Заходу.....	90
Корольов Г. О. Федералістський контекст українського націєтворення на теренах Східної Європи.....	97

ПИТАННЯ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Постоловський Руслан. Еволюція традицій партійної демократії в Чехословаччині у міжвоєнний період 1918-1938 рр.....	107
Кравчук Олександр. Т. Г. Масарик про ідею чехословацької держави та принципи її національної політики.....	116
Нагорнюк Ольга. Соціодемографічна структура російської меншини в Польщі в 1920-х – 1930-х рр.	124
Гальчак Сергій. Ставлення “остарбайтерів”-подолян до своєї вітчизни.....	131

Боровець Іван. Політика уряду Словацької держави 1939-1945 рр. у сфері національної освіти, науки та культури	140
Газін Володимир. Посткомуністичні країни і Захід	154
Олещук Анна. Початок польсько-українського партнерства	165
Алмашій Володимир. Друге засідання двосторонньої українсько-словацької комісії з питань національних меншин, освіти і культури в системі міждержавного співробітництва між Україною і Словаччиною в 1995-1996 рр.: витоки і реалії	173
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	195

УКРАЇНА У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ СЕРЕДИНИ XVII ст.

УДК 94(477.43)+94(560)]«1633»

о. Юрій Мицик
(Київ)

АБАЗА-ПАША ТА ЙОГО НЕВДАЛИЙ ПОХІД НА КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ У 1633 р.

У статті розглядається біографія відомого державного і військового діяча Османської імперії першої половини XVII ст. Мехмед Абази-паші і розв'язана ним війна проти Речі Посполитої у 1633 р. Простежуються у хронологічній послідовності головні події цієї війни, встановлені причини поразки Абази-паші.

Ключові слова: Абаза-паша, військові дії, польсько-турецькі відносини, листування.

Про знаменитого колись Абази – пашу (Мехмед-пашу Абази) мало що відомо. Зазвичай історики обмежуються стислою біографічною довідкою¹. Виняток складає покійний польський історик Лех Підгородецький, котрий присвятив походу Абази-паші велику статтю і розділ у монографії, присвяченій великому гетьману коронному Речі Посполитої Станіславу Конецпольському². Але з того часу було виявлено ряд нових джерел, насамперед польський археограф Агнешка Беджицька опублікувала фундаментальне зібрання кореспонденції Конецпольського³, що дає змогу повніше висвітлити особистість Абази-паші і його політику щодо Речі Посполитої. Для зручності посилання на відповідні сторінки даної археографічної публікації подаються нами безпосередньо у тексті статті у дужках.

Мехмед Абази-паша народився очевидно у 80-х рр. XVI ст. Виходячи з його прізвиська («Абаза») історики вважають цього історичного діяча абхазцем, принаймні вихідцем з Абхазії, абхазцем⁴. Та прізвисько не завжди у таких випадках слугує надійним дороговказом, про що свідчить, до речі, прізвище українського старшинського роду Абаза або прізвище одного з вождів антипольського повстання 1702 р. Андрія Абазина.

Не меншої довіри заслуговує свідчення класика польської історіографії та літератури доби бароко Самуеля Твардовського (помер у 1661 р.), творця знаменитої епічної поеми – хроніки «Wojna Domowa «про події Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. та ряду інших творів, серед яких вирізняється «Przeważna legacyja...» (1633) – віршований звіт про посольство до Стамбулу князя Криштофа Збарзького (1622-1623 рр.), у котрому брав участь в якості секретаря і сам

Твардовський. Поет-хроніст завжди цікавився Сходом та взаємовідносинами з ним християнської Європи. Саме він був одним з перших у польській історіографії, хто звернувся до дуже гострої на той час проблеми потурнаків і відзначив головну причину цього явища – хижацькі наскоки ординців на Річ Посполиту. Тяжкі умови неволі призводили до того, що частина полонених приймала іслам, причому дехто з потурнаків досягав високого становища в Османській імперії. Увагу Твардовського привернули долі знаменитої Роксолани та Мехмет Абази-паші, про яких він розповів, використавши відомості не тільки відомих джерел, але й з незбережених, ймовірно з усних свідчень. Отже, Мехмед-паша, за свідченням С. Твардовського був русином-українцем за походженням, уродженцем Поділля, а його християнське ім'я – Іван (у турків же він звався Абаза). Посередньо про це може свідчити і факт доброго знання Абаза-пашою Євангелія, що зафіксував посол Речі Посполитої до Туреччини Олександр Тшебінський (с. 226). Тривалий час Абаза знаходився на галері високопоставленого діяча Османської імперії Галі-паші (Галіл-паші, Халіл-паші) і багато разів плавав з ним Егейським морем. Твардовський характеризував Івана-Абазу як надзвичайно енергійну, дуже й мужню людину, найвищу зростом на галері; він був настільки сильним, що самотужки міг зіштовхнути галеру з берега в море. Іван користувався довірою турків, потім його потурчив Галі-паша, а за заслуги (очевидно у війні проти Ірану) в часи панування султана Османа II його призначили пашею (точніше – бейлербеєм) міста й провінції Ерзерум (нині м. Ерзерум знаходиться у північно-східній частині Туреччини)⁵. З інших джерел відомо, що Іван (тепер уже Абаза-паша) брав участь у Хотинській війні 1621 р., а на посаді бейлербея Ерзерума перебував у 1622-1628 рр. Сам Абази-паша пізніше (у 1634 р.) зневажливо відзивався про Османа II як молоду й недосвідчену людину, який не говорив правду візирі, протиставляв йому султана Мурада IV «мудрого, обережного, розсудливого, войовничого» (с. 223). У листопаді 1622 р. Абаза підняв повстання, яке охопило азійські провінції Османської імперії і, ймовірно, було пов'язане з убивством Османа II і возведенням на султанський трон Мустафи I (панував у 1617-1618, 1622-1623 рр.). Коли ерзерумські яничари та спагі не хотіли впускати Абазу-пашу до міста, то він взяв на допомогу перські війська, раптовим нічним штурмом оволодів містом і винищив 3000 яничарів так, що р. Аракс стала червоною від крові. Ті, хто вцілів, врятувалися втечею до Стамбулу і там наприкінці листопада 1622 р. стали підбурювати яничар-агу та великого візира Гюрджю Мехмед-пашу до походу проти бунтівничого паші. Врешті обмежились тим, що послали у 1623 р. до Ерзеруму капиджі-пашу (керівника охорони султанського палацу), якому вдалося на якийсь час втихомирити бунтівників. Пізніше бунт розгорівся з новою силою. Абаза-паша став чинити походи на Діярбекир (листопад 1628 р.), загрожував Анатолії і Тебризу, через що яничари дуже нарікали на Галі-пашу. Останній взявся привернути свого потурнака до вірності султану. І на цьому місці Твардовський перервав свою розповідь⁶. З інших джерел, насамперед з хроніки Тугі⁷, відомо, що у 1628 р. Абаза-паша зазнав поразки, капітулював, але був пробачений султаном Мурадом IV

(панував у 1623-1640 рр.) і призначений ним бейлербеєм (беглербеєм), тобто намісником, Боснії. На початку 30-х рр. XVII ст. Абази-паша потрапив у опалу султана, але з травня 1632 р. став лише силістрійським санджакбеєм, тобто начальником округу Силістрія у Північно-Західному Причорномор'ї. Центром даної провінції (ейялету) Османської імперії було місто-фортеця Силістра (нині – місто в північно-східній Болгарії, що стоїть на правому боці р. Дунай на самому кордоні з Румунією).

Відомо, що в Абази-паші була рідна сестра. Її син (племінник Абази-паші) Іпсир – бей був поранений 22 жовтня 1633 р. під час битви турків з коронними військами під Кам'янцем-Подільським. Великий гетьман коронний Станіслав Конецпольський у своєму листі до короля Владислава IV називав його «великої енергії молодцем» і вважав, що він поліг під час цієї битви⁸. Між тим, Іпсир – паша залишився живим і обіймав посаду будинського паші (тобто паші Буди, суч. Будапешту) до 1639 р., а пізніше – силістрійського паші; саме з ним у червні 1640 р. вів переговори відомий дипломат і мемуарист Речі Посполитої Войцех М'ясківський (помер у 1654 р.), який з 1621 р. обіймав посаду подільського підстоля, з 1625 р. – подільського стольника, з 1637 р. львівського підкоморія⁹. Під час панування султана Ібрагіма I (1640-1648) він розгромив Варвар-пашу, але потім і сам підняв повстання проти султана. Зазнавши поразки, повернувся до Стамбулу, де був страчений. Хтозна, чи не був родичем Абази-паші і досить відомий турецький воєначальник, бей Дамаску, Абази Сари Гусейн-паша, який воював проти військ Речі Посполитої під стінами Відня у 1683 р.¹⁰.

Подальшу діяльність Абази-паші можна вивчити досить ґрунтовно завдяки вищезгаданому виданню кореспонденції С. Конецпольського, у котрій нерідко йшлося про дії силістрійського паші, і були вміщені навіть його листи. Отже, у травні 1632 р. Юсуф, силістрійський каймакан (тобто заступник великого візира), повідомляв С. Конецпольського, що на місце візира Муртази-паші (губернатора Очакова) приїде до Силістрії новий зверхник – Мехмед Абази – паша (с. 103). Тоді ж обізвався з листом до Конецпольського і сам Абази-паша, який перебував у Нікополі, що на правому боці Дунаю (на півночі сучасної Болгарії). Він повідомляв про свої мирні наміри щодо Речі Посполитої, зокрема про намір визволити з турецької неволі шляхтича Мелешка і ще чотирьох його товаришів (взамін паша просив визволити з тюрми якогось солтана), про посольство на чолі з «моїм давнім **капиджі** – пашею Алі, агою силістрійського замку» (с. 104). Наприкінці липня – початку серпня 1632 р. Абази-паша написав нового листа до С. Конецпольського, у котрому повідомляв про наскок на Покуття й Молдавію у травні 1632 р. ногайського мурзи (вождя білгородської орди) Кантмира і викликаний цим «емір» (указ) султана, яким повелівалося визволити всіх в'язнів, котрі тоді були взяті в полон. Те, що сам паша не зміг втримати ногайців від наскоку, силістрійський правитель виправдовував тим, що ще не встиг обійняти своєї «очаківської держави» на момент нападу; він посилав також свого представника до Речі Посполитої, а з ним і Мелешка (с. 109).

Між тим, ситуація у Східній Європі загострилася. На початку жовтня 1632 р. Московська держава здійснила спробу відвоювати у Речі Посполитій Смоленськ і вже тоді захопила 24 міста Сіверщини. До січня 1633 р. московські війська взяли також Стародуб, Ромни, Батурин, Миргород, ряд білоруських міст, обложили Смоленськ. Для деблокади цього міста вирушив з потужним військом король Владислав IV, якому надали значну допомогу запорозькі козаки¹¹. Досить складним становищем Речі Посполитій вирішила скористатися Османська імперія, яку Москва підбурювала до війни. Турецька панівна верхівка по-різному бачила шляхи зовнішньої політики: одне угруповання (Абази-паші) прагнуло війни, а друге (Муртази – паші) – воліло миру, тим більше, що існувала загроза війни з Іраном. Неоднозначною була і політика Кримського ханства, де йшла боротьба за вплив між ханом Джанібек – Гіреєм і мурзою білгородської орди Кантимиром, причому перший був ворогом Московії і прихильником союзу з Річчю Посполитою, а другий – навпаки. Султан Мурад IV, досвідчений і енергійний політик, виявив цілком виправдану обережність і дав лише неофіційну згоду на похід Абази-паші, щоб у разі невдачі оголосити його винуватцем порушення миру. Паша погодився на це, прагнучи також відновити свій колишній вплив при дворі. Річ Посполита досить ретельно притримувалася тоді умов мирного договору і не допускала широкомасштабних козацьких походів на Чорне море, однак вона не змогла зупинити дрібних морських «експедицій» запорожців і до того ж крізь пальці дивилась на заснування козаками невеликих фортець («паланок») понад Дністром, а це давало бажаний привід для війни Османській імперії.

Десь у березні 1633 р. Абаза – паша перебував у Руцуку (сучасне місто Русе у Болгарії на правому боці Дунаю проти румунського міста Джурджу). Звідси він повідомляв Конєцпольського про початок Смоленської війни і про напад козаків на місто Тулорк (Тюркелі), що на чорноморському узбережжі Анатолії. Абази-паша обіцяв полякам виконати волю султана і стримати Кантимир – мурзу, однак уже відчутною стала зміна тональності його листів (неприхована погроза помститися Речі Посполитій за козацькі дії) (с. 114-116). Він вирішив розпочати війну на власний ризик, покладаючись на підтримку турецьких правителів Румелії та Боснії, серед яких мав значний вплив. Приводом для нападу мала бути козацька справа. Хоча запорожці і раніше нападали на Османську імперію, однак Абаза-паша саме зараз вирішив на цьому наголосити. Він підкреслював також проблему козацьких «паланок» понад Дністром і вимагав їх знести, але дістав негативну відповідь Речі Посполитій¹². Конєцпольський відчув небезпеку і зовсім не довіряв запевненням паші у приязні. Через молдавського господаря Мирона Барнавського він хотів більше довідатися про істинні наміри турків. До речі, Абаза – паша зустрівся з господарем у травні 1633 р. і, у свою чергу, прозондував можливість участі молдавського війська проти Речі Посполитій (с. 116-117). Хитрий Абаза зрозумів наміри Барнавського і своїми інтригами врешті довів його до ешафоту в Стамбулі. Новому господареві – Мойсею Могилі (він був на молдавському престолі у 1630-1631, липні 1633 – квітні 1634 рр.) – було наказано готуватися до походу разом з Абази-

пашею і той не посмів цьому суперечити (с. 125-126). Конєцпольський посилає до паші і своїх представників. Один з них повернувся до 25 червня і доповів про скарги паші на козацькі напади (с. 121-122). Запрацювала на повну потужність і польська агентура. Один з агентів писав 22 червня зі Стамбулу, що турки вже скликували добровольців, які були б готові взяти участь у поході Абазі-паші. Також агент повідомив про підбурювання турків до війни московськими послами О. Прончищевим і Т. Бормосовим, а потім і Я. Дашковим та М. Сомовим (с. 120-121). Поза сумнівом коронний гетьман добре знав про роль у цій справі московського дипломатії і про роль греків, котрих Москва тоді дуже зручно використала.

У червні 1633 р. відбувся потужний наскок ногайської орди Кантимир на Поділля. Кримський же хан не послухав Абазі-пашу і виступив у похід проти Московії. Військове командування Речі Посполитої не встигло належним чином відреагувати на дії Кантимира, хоча Конєцпольському вдалося розбити частину орди під Сасовим Рогом, про що сповіщали навіть італійські друковані газети й брошури¹³. Цей наскок виявив наміри Абазі-паші, а вже на початку липня 1633 р. С. Конєцпольський мав досить чітке уявлення про підготовку турецького походу, тому з відома короля Владислава IV вжив ряд заходів. Сам король поспішив відправити 25 липня з Вільна до Туреччини свого посла Олександра Тшебінського, намагаючись зберегти мир (с. 185). Але нові донесення дипломатів та агентів зайвий раз переконали Конєцпольського у неминучості війни і він дав наказ будувати табір під Кам'янцем-Подільським, також готувати у місті запаси провіанту і боєприпасів. Агент з Криму доповідав, що турецький чауш приніс від султана разом з клейнодами наказ йти на допомогу Абазі-паші, який вже послав масу «чайок» з Дунаю під Очаків для переправи ординців, а сам прибув до Силістрії і має намір йти звідти до Килії. Залишався невизначеним тільки напрямок головного удару турків: чи то з боку Очакова (це було б меншим злом, бо тоді турки зайнялися б будівництвом замків), чи то з боку Акермана або Килії. Конєцпольський стояв з головними силами в Барі, щоб у разі потреби швидко перекинути війська у зону небезпеки. Коронний гетьман виявився на висоті, вірно встановивши напрямок турецького наступу: на Кам'янець-Подільський, хоча не виключався й інший об'єкт – Рашків (с. 126-127, 138). 14 серпня Конєцпольський вирішив рухатися назустріч туркам з Бару до Котюжан. Він написав тоді до короля, посилаючись на інформацію від гінця Іліча, що Абаза-паша вже перейшов Дунай під Силістрією близько 10 серпня і що до нього почали підходити молдавські і валаські війська, які б мали перейти кордони Речі Посполитої у цьому ж місяці (с. 130). Паша невдовзі був уже в Галаці (за іншими даними це сталося тільки 21 вересня), звідки мав рушити далі, як тільки підійде військо на чолі з Байрам-пашею (цей був каймаканом, тобто заступником великого візира, у 1633-1635 рр., а потім – великим візиром з лютого 1637 до 1638 рр.). Тут Абаза-паша змусив знову зібратися до купи війську валаського господаря, наказав прибути до себе і молдаванам. 23 вересня він влаштував огляд війська, що прибуло до нього з Бабадагу (це місто стоїть майже на березі Чорного моря, нині – на території Румунії)

і 24 вересня вирушив до Цецори під Яссами. Він пішов тим же шляхом, що у 1621 р. султан Осман II, тобто понад правим берегом р. Прут, де мав 9 опорних пунктів, на кожному з яких з наказу господаря йому підготували склади провіанту. На боці паші був певний час і московський посол, який підбурював його до війни. Абаза-паша хотів завдати раптового удару по Речі Посполитій, тому планував залишити обоз на Цецорі або десь над Прутом. Але стало зрозуміло те, що турки втратили ініціативу, бо збір війська безнадійно затягнувся. Ще на завершальному етапі походу Абази-пашу наздоганяли нові загони з Румелії, Добруджі, навіть із самого Стамбулу, а ще три паші прибули своїми галерами. Хитрий Кантимир – мурза відмовився приєднатися до Абази-паші, воліючи діяти самостійно, і взагалі запізнився з виходом із Акерману. Врешті Абази-паша послав цього мурзу до берегів Дністра, щоб той просувався ними на північ і пустошив землі Речі Посполитої (с. 147-148). Похід Абази-паші «османовим» шляхом понад Прутом, а не понад Дністром, був вимушеним, оскільки у цьому регіоні стояла небувала спека, яка, за словами Конєцпольського, «землю обернула вважай у попіл»; тоді повисихали криниці і дуже гостро відчувався брак провіанту. Тому паша був змушений покинути заплановану трасу і йти вздовж Прута до Хотина, йдучи слідами Османа II, кампанія якого закінчилася поразкою... Але й тут військо просувалося надто повільно. Ряд причин цього є очевидними: посуха й відсутність бажання молдаван та валахів проливати кров у зовсім непотрібній їм війні проти Речі Посполитої. До того ж, турецьке військо, говорячи сучасною мовою, засиділося на старті і вишло у похід із запізненням (коли наставали холоди, похід треба було б закінчувати, а не починати). Як на те святкування байраму припало того року на 5 жовтня, а це означало, що ще 3 дні турки втратять, бо мали святкувати.

Під час походу Абази-паша відізвався своїм листом (написаним до 16 вересня) до Конєцпольського. У ньому він повідомляв про відправлення з Силістрії Боруцького – польського посла до султана. Паша знову скаржився про дії козаків на Чорному морі і незграбно намагався представити себе як прихильника миру з Річчю Посполитою; запевняв, що діє з наказу султана, який змушує його вжити рішучих заходів (щоправда слово «війна» паша у листі не вживав) (с. 140-141). Очевидно з Боруцьким Абаза-паша послав до Конєцпольського свого гінця Ассан – агу начебто з мирними пропозиціями і той був прийнятий у таборі під Котюжанами. Звідси коронний гетьман відписав Абази-паші, відкинувши звинувачення у сприянні Речі Посполитої запорожцям (с. 142-143). Гетьман знав ціну мирним запевненням паші – свого «хитрого ворога», за яким у поляків закріпилася репутація «злого і хитрого пса», якому «ніскільки не треба вірити»¹⁴. У цьому його зайвий раз переконав Януш Армсер – посол трансільванського правителя Д'єрдя I Ракоці. Останній повідомив про войовничість Абази-паші і додав, що того може зупинити лише чисельна перевага коронного війська (с. 144). Однак Конєцпольський зробив вигляд, що повірив мирним інтенціям Абази-паші і послав до нього Сулішевського – шляхтича зі своєї хоругви, не так з дипломатичною, як шпигунською місією (с. 145-146).

Абаза-паша підійшов уже до Цецори, маючи за втричі перебільшеними польськими даними 80 тисяч війська (без ординців), в т.ч. 7000 яничарів, сейменів і дарабанів, понад 40 малих і 6 потужних гармат. Це було набагато менше, ніж планував зібрати у похід Абаза-паша, однак і такі сили склали серйозну загрозу для Речі Посполитої, яка вела війну на два фронти. Особливу небезпеку становили ординці, яким було звично діяти проти коронних військ. Конецпольський міг виставити проти турків лише понад 10 тисяч війська, а також полк запорожців силою у 1250 козаків, зате він мав перевагу в артилерії. Крім того, сам Конецпольський набагато перевищував Абаза-пашу талантами полководця і військовим досвідом.

Коронний гетьман рухався з військом через Лучинець до Кам'янець-Подільського, щоб забезпечити місто від ворожої навали, зіткнення з якою мало статися у найближчому часі. Вже до 8 жовтня 1633 р. він досягнув своєї мети, випередивши ворога (с. 149-151). Гетьман зайнявся табором, місце для якого було вибрано дуже вдало: розміщений на південь від міста таким чином, що його правий фланг і тил впиралися в каньйон Смотрича, а з півдня та зі сходу його прикривали земляні укріплення. До того ж на лівому фланзі було збудовано форт з чотирма бастіонами, в якому була поставлена ретельно замаскована артилерія. Між табірним валом і фортом було збудовано ще три малих форти, які теж мали по чотири бастіони. Л. Підгородецький встановив, де стояв той чи інший воєначальник Речі Посполитої зі своїми підрозділами: форт тримав загін Жарновецького; на передовій лінії оборони зліва стояв брацлавський воєвода Станіслав Потоцький, а справа, біля берегів Смотрича, – запорожці; від них ближче до центру розташувалися війська коронного конюшого князя Януша Вишневецького (при ньому був і племянник – сумнозвісний Ярема Вишневецький), а далі, ближче до С. Потоцького, стояв кам'янецький староста Миколай Потоцький; другу лінію оборони забезпечували вояки самого Конецпольського й київського воєводи Януша Тишкевича, за якими стояв калуський староста Лукаш Жолкевський; найуразливіший лівий фланг (ближче до міста) тримали війська під командуванням жидачівського старости Яна Одживольського, маркграфа Владислава Мишковського і руського воєводи Станіслава Любомирського¹⁵ і, очевидно, якісь частини князя Вишневецького.

Зрозуміло, що гетьман подбав і про обороноздатність Кам'янець-Подільського, де було підготовлено чимало боеприпасів, драбин тощо. До того ж Дністер, незважаючи на посуху, навіть на переправах становив перешкоду для ворога. Все ж Конецпольський прагнув використати незначний шанс покінчити справу миром і тому написав молдавському господареві Мойсею Могилі (у ньому він вбачав свого однодумця і використовував як посередника у переговорах з Абази-пашею) (с. 151-152, 157-158), посилав Гротовського, а потім і Веловейського для переговорів з пашею та валаським господарем (с. 160-161). Могила підняв питання про мир і відпуск польських послів Боруцького та Сулішевського, але Абази-паша дав на це ухильну відповідь (с. 155-156). За чулками, які переказав у своєму листі до короля Конецпольський, Абаза-паша мав 13 жовтня стати

між Цецорою і Дзежею (права притока Прута, що впадає на урочищі Сасів Ріг) поблизу Аронового мосту, але точно не було відомо, де й коли він завдасть удару і чи діє він сам чи з наказу султана (с. 152-154). У листі Конєцпольського до короля від 15 жовтня він запевняв, що Абаза-паша мав рушити на Кам'янець ще у минулий понеділок, бо Кантимир прислав свою орду, хоч сам і не з'явився. Наступного дня паша досягнув прикордонного Хотина і зайняв старий табір Османа II біля хотинської фортеці. Конєцпольському вже набридло стояти під Кам'янцем, його війська «раді були б уже швидше зіткнулися з ним», тобто Абаза-пашею. Дійсно, польському війську теж не бракувало проблем з провіантом, а тривале стояння в холодну пору табором теж не віщувало нічого доброго (с. 156-157). 19 жовтня буджацька (білгородська) орда на чолі з синами Кантимира та Орак-мурзою переправилася через Дністер біля Хотина, а наступного дня вона здійснила розвідку боем, хоч і без особливого успіху. Справа обмежилася, в основному, герцями, на котрих з обох боків загинуло чимало людей, а ближче до табору через вогонь з гармат та рушниць і ординці не змогли підібратися.

22 жовтня на світанку турецька армія перейшла Дністер поблизу Хотина, залишивши у таборі тяжку артилерію. Потім протягом 5 годин вона йшла до Кам'янця і близько полудня з'явилася перед табором військ Речі Посполитої. Дещо раніше прийшли послі від Абази-паші, які від його імені вимагали ліквідації запорозького козацтва, знищення українських міст тощо, бо тільки на таких умовах можна буде укласти мир. У своєму листі від 22 жовтня Абаза-паша підкреслював, що його дії вчинені з наказу султана, бо Польща начебто з часів султана Сулеймана Кануні (панував у 1520-1566 рр.) не вміла шанувати мир. Паша писав також про необхідність особистої зустрічі з Конєцпольським і обцяв дати у заклад своїх значних людей. Гетьман відповів лише наступного дня, відкинувши звинувачення Абази-паші і вимагаючи відпустити послів (с. 162-165). Оскільки ж вимоги Абази-паші були наперед неприйнятними, тому гетьман 22 числа одразу вивів свої війська в поле, маючи в тилу укріплений табір, а на правому фланзі по правій руці – берег Смотрича, і добре укріплені редути з артилерією. Вони швидко досягнули основного пагорба з фортом і там додатково поставили роту драгунів із 150 вояків під командуванням французького офіцера-піхотинця з Невер, ротмістра Жана Маріона. Останній був досить відомим військовим інженером, який прибув до Речі Посполитої за панування Сигізмунда III. Маріон брав участь у Хотинській війні 1621 р., потім у придушенні козацьких повстань, ходив у походи проти ординців. Пізніше (у 1635 р.) він став капітаном гарнізону фортеці Кодак, а у серпні того року був убитий повстанцями гетьмана Івана Сулими. Оскільки бойовий порядок військ Речі Посполитої розтягнувся на півтора кілометра і на кілометр у глибину, що свідчило про намір гетьмана провести оборонну битву, подібно до того як Ходкевич боронив у 1621 р. Хотин.

Турки почали наступ, але гарцівники з коронного війська не прийняли бою, заманюючи наступаючих під несподіваний вогнепальний вогонь із засідок. За словами вірменського хроніста, що знаходився у Кам'янці,

тоді загинуло 7000 турків (явне перебільшення). Але Абаза-паша мусив заново шикувати свої війська, поставивши спереду артилерію та піхоту. Головний удар було завдано по форту, кілька разів з наказу Абази-паші, котрий стояв якраз навпроти, турки намагались взяти його штурмом, але щоразу відступали з втратами (500 убитих і багато поранених), тим більше, що два інші форти додавали свого вогню. Яничари намагались прорвати бойові шеренги козаків, спагі навіть протиснулися між козацьким табором і Смотричем, але були знищені або скинуті в річку запорожцями та вояками Я. Вишневецького. Останні вдарили у фланг наступаючим молдаванам і валахам і ті тут же відступили.

Головні події розгорнулися на лівому фланзі. Надвечір відінський паша (чи бей) почав новий штурм на чолі кількох тисяч кіннотників, за ним посунули головні сили й ординці. Йому вдалося потіснити передові частини Вишневецького й інших воєначальників, полк жидачівського старости Яна Одживольського, але коронні війська дали залпи з табору, також і з редутів на флангах, Конєцпольський розгорнув контрнаступ і турки, що вклинилися, опинились під ударами з трьох боків, тому стали відступати, визнавши великих втрат вбитими, пораненими й полоненими. Тоді загинули зокрема Алі – бей везенський, зять, брат і син Кантимира, був поранений племінник Абази-паша Іпсир – бей, сам Абази-паша був поранений у великий палець лівої руки, а під ним було вбито коня. Конєцпольський же навіть не задіяв сили другого та третього ешелону своїх військ. Абази-паша був вражений великими втратами свого війська і припинив наступ (с. 170-171). Конєцпольський тоді ж розпустив чутку, що запорожців у його розпорядженні є 20 000, а до нього має прийти ще 15 тисяч козаків на чолі з вінницьким старостою. Тяжка поразка, вісті про прихід запорожців і, особливо, про перемогу короля Владислава під Смоленськом підірвали дух турецького війська, яке стало поспішно відступати. Битва під Кам'янцем-Подільським виявила беззаперечну перевагу нової тактики війська Речі Посполитої над східною. Вогнепальна зброя, а не шабля, вирішила результат битви.

При відході турецьке військо продовжило напади на нові поселення Речі Посполитої поблизу дністровського кордону, сподіваючись, що їх здобуття створить уявлення про перемогу Абази-паші у війні і вбереже від гніву султана. Орда кинулася на грабунки, а молдавське та валаське війська покинули Абази-пашу і тому його сили значно зменшилися (до 15 тис.). Головного удару паша завдав тоді Студениці – новому містечку брацлавського воєводи С. Потоцького, населеному козаками. 24 жовтня Іпсир Мустафа і Сулейман – ага почали штурм Студениці, яку боронило кількост козаків і місцевих селян. Хоча паланка не мала добрих укріплень і гармат, вона витримала триденну облогу і забрала життя багатьох турків, у т.ч. Кіяєрі-паші, командира роти яничарів з Едірне. Тільки, коли в оборонців скінчився порох та інші боеприпаси, турки оволоділи містечком і вирубали її оборонців. Абаза-паша поспішив зробити, за виразом самого Конєцпольського, «слона з мухи» і скерував перемогу реляцію до султана. Послав він також кілька списів, яких витягли з тіл забитих і поране-

них турків, міський прапор Студениці, але це його посольство перехопили люди Конецпольського (с. 191). Паша вирішив видати бажане за дійсне і написав переможну реляцію султанові, послав йому під виглядом польських полонених 200 селян з молдавських та валаських тюрем, наказавши їх попередньо поголити і одягти по-польськи. Більше того, він пізніше навіть послав султану якусь гарну дівчину, ймовірно, Рипсиму – дочку віята Студениці, оголосивши її донькою Конецпольського¹⁶.

Коли вість про падіння Студениці дійшла 27 жовтня до Конецпольського, він наказав вирушити в погоню за ворогом, пустивши чутку про величезне козацьке військо. Уночі 20 запорожців скрито пробралися до турецького табору, де підняли стрілянину, захопили «язиків» і вчинили паніку серед турків. Це переконало Абази-пашу в правдивості чуток і він рушив у бік Могилева-Подільського. На шляху турки взяли ще дві слободи, але потім покинули межі Речі Посполитої. У свою чергу, захочений успіхом Конецпольський не виключав можливості продовжити війну на молдавських землях, тим більше, що тамтешній господар просив завдати удару по турецькій фортеці Тягиня (Бендери), однак його стримував острах перед можливим повторенням Цецорської поразки 1620 р.¹⁷.

Тим часом геополітична ситуація продовжувала змінюватися на користь Речі Посполитої: московські війська зазнали поразки під Смоленськом, іранський шах оволодів фортецею Ван. Це змусило султана до обережнішої політики, були послані «еміри» до Абази-паші, щоб він покинув землі Речі Посполитої. Про все це написав Конецпольський у своєму листі до короля Владислава IV від 27 жовтня (с. 166-168). 2 листопада Абаза-паша звернувся до С. Конецпольського з пропозицією миру. Щоправда, паша робив гарну міну при поганій грі, запевняв, що йде на це лише з огляду на прохання господарів, але по суті це було визнання ним своєї поразки. Абази-паша боявся, щоб коронне військо не стало розвивати свій успіх і не перенесло воєнні дії на терени Османської імперії (с. 171-173). Того ж дня він дістав гостру відповідь від Конецпольського, який писав Абази – паші як переможець. Гетьман вважав ганебним взяття турками Студениці і погрожував перейти кордони Речі Посполитої як тільки підійде Військо Запорізьке. Про підхід запорожців Конецпольський написав ще кільком адресатам, небезпідставно розраховуючи, що така вість викличе серйозну тривогу у турецькому таборі (с. 174-175).

5 листопада (уже з табору під Жабинцями) Конецпольський писав про хід подій Владиславу IV. За його даними Абаза-паша відступав від Студениці до Тягині, щоб зруйнувати на шляху всі наддністрянські міста. Але той, взявши вість, що Конецпольський планує з коронним військом вступити у Молдавію і що «немало українців (Українців) і частина запорозьких козаків зблизилося до нас Наддністрям», він запросив миру через господарів і послав до гетьмана свого представника Сулеймана разом з польським гінцем Сулішевським і представником молдавського господаря – логофетом (стольником, канцлером) (с. 179-182). Король схвалив дії коронного гетьмана і просив його, щоб він не давав козакам приводу до повстання, яке було б тепер на руку туркам (с. 185). Дещо пізніше він

дав нові настанови своєму послу Тшебінському, які були викликані нападом Абази-паші «на Україну» («na Ukraine»). Зі скаргами на Абази-пашу мав вирушити до Стамбула і представник Конецпольського Боруцький (с. 188-190). Сам коронний гетьман не наважився розв'язати війну проти Османської імперії і невдовзі відступив до Бродів, а потім – до Бару.

Абази-паша врешті відступив за Дунай і поставив свої війська в Бреїлі, Галаці та валаських містах, щоб у разі потреби дати відсіч військам Речі Посполитої. Водночас він не виключав можливості нового походу проти Речі Посполитої навесні 1634 р., і таке розквартирування турецьких військ було для цього дуже зручним. Сам Абази-паша примчав з Рушука до Стамбула за 4 дні! За ним поїхали до столиці поважні люди, в т.ч. й з мусульманського духовенства, які мали підтвердити «факт» турецької перемоги під Кам'янцем-Подільським. У хід пішли й хабарі, очевидно Абази-паша доклав тоді рук і до ув'язнення константинопольського патріарха Кирила I Лукаріса (був патріархом у 1620-1638 рр.). Султан призначив Абазу-пашу сердаром (командуючим) і дав йому свободу дій у справах війни чи миру з Річчю Посполитою (с. 222). Зі Стамбула паша мав повертатися по суті з уже призначеним новим молдавським господарем Василем Лупу (с. 205-206). Але його місія до столиці мала лише тимчасовий успіх. Щоправда, султан начебто поширив його владу на терени від Чорного моря до Буди, давши також молдавські, талаські, болгарські та боснійські землі тощо, у зв'язку з чим Абази-паша прагнув розпочати навесні 1634 р. нову війну, внаслідок якої можна буде завоювати не лише Річ Посполиту, але й німецькі землі і навіть Рим! (с. 211). Але після від'їзду паші зі Стамбула вже у січні 1634 р. були послані султанські «еміри», якими йому заборонялося починати нову війну проти Речі Посполитої (с. 208). Ця війна перед обличчям чергового турецько-персидського конфлікту і проблем з Кримським ханством була Мураду IV зовсім непотрібною. Абази-паша, будучи одним з лідерів воєнної партії, опинився у двозначній позиції і до пуття не знав тепер, що робити. Він послав до Байран-паші, щоб той прибув до нього з військом, а сам поспішив до Адріанополя (Едірне) й Стамбула, де мав бути султан (с. 213). Активізувалася й московська дипломатія, яка підбурювала Абази-пашу до нової війни проти Речі Посполитої.

Це викликало тривогу Владислава IV та С. Конецпольського і тоді було вирішено посилити тиск на султана і з цією метою до Стамбулу відправився О.Тшебінський (с. 198, 202). Але Абази-паша не сидів склавши руки і затримав посла у січні – на початку лютого 1634 р. у Провадії – місті у 40 км від Варни. Потім посол вирушив далі і 11 лютого зустрівся з Абази-пашою в Кіркклісі – місті, що у 50 км на схід від Едірне. Тоді посла зустрів Мехмед – бей Кіркклісі з почестями (начебто і сам Абази-паша був присутнім інкогніто серед цього ескорту), а на третій день відбулася аудієнція в Абази-паші. Останній, до речі, вжив під час переговорів слово «Україна» (с. 221). Наступна аудієнція відбулася вранці 15 лютого, після чого Абази-паша інкогніто вирушив до Стамбулу (с. 225). Посол прибув туди пізніше і знову побачився з пашею 2, 4, 5 і 6 березня. Останнього разу посла приймав уже не тільки Абази-паша, але й каймакан Кінан-паша та капудан-паша Джафар,

дещо пізніше і сам султан (с. 228). Тоді посол дізнався, що Абаза-паша, «який всім володіє», був 5 березня поставлений від султана «сілістрійським белгербеєм» (с. 229). Це означати могло лише нову війну...

На початку березня 1634 р. Абаза-паша зумів переконати султана у своїй перемозі, він твердив при цьому, що йому нібито вдалося розбити коронне військо і загнати його в Кам'янець, взяти ряд фортець (с. 214-215). Це знову дало певний успіх і тому послі Речі Посполитої попереджали короля й гетьмана про небезпеку нової війни. Конецпольський з тривогою писав 22 березня 1634 р. про нові приготування до війни Абази-паші, який «не тільки всім візира-рам, але й турецькому народу є страшний» (с. 216-217). Ситуація погіршувалася. Єзуїт Георгій Трампчинський писав 16 квітня з Кам'янця: «Татар повна молдавська земля і вони є в купі за Яссами, невдовзі дочекаємося цих нещасних гостей. Турки теж мішаються...» (с. 233). 2 квітня 1634 р. сам султан мав виступити зі Стамбула до Едірне, щоб зібрати військо, з котрим мав або сам піти проти Речі Посполитої або поставити на його чолі Абази-пашу (с. 234). У такому разі траса походу знову пролягла б до Кам'янця. Але все ж розумна обережність стримала Мурада IV і він остаточно відмовився від війни. Тоді гору взяла мирна партія, отже Абаза-паші мусив відійти на другий план. Видно султан на той час уже вповні розібрався у брехні Абази-паші щодо результатів його минулорічного походу. Посол О. Тшебінський засвідчив складне становище Абази-паша, який перебуває «у клопоті, бігає, хапає, рубає голови своїм слугам, які обідрали людей, бо йдеться про його (*Абази-паші – Ю.М.*) голову. Султан суворий, всі його бояться...». Посилився і конфлікт з Кантимиром, який написав султану, щоб той не вірив словам Абази-паші.

Отже, у квітні 1634 р. до Речі Посполитої вирушив турецький посол, боснійський паша Сахін-ага, щоб укласти мирний договір. Його супроводжував О. Тшебінський. На шляху із Стамбула вони мали заїхати до Абази-паші (с. 232). Останній сподівався на зміну політики султана і не залишав надії розв'язати проблему з допомогою сили, тим більше, що він отримав бажаний привід: запорожці у травні завдали потужного удару по Балчику, Білгороду (Акерману), Ізмаїлу, Шабу, налякали своїми діями і Стамбул. На кордонах на початку червня 1634 р. зосередилося військо Салмаш-мурзи і Конецпольський чекав його нападу на Поділля. З ним міг би спробувати взяти реванш і Абази-паша (с. 237). 8 червня султан з військом виступив з Едірне, щоб досягти берегів Дунаю 28 числа. Тоді ординці повинні були перейти Дністер. Турецьким військом мав безпосередньо командувати Абази-паша, який переживав період останнього злету своєї кар'єри. Султан написав листи до молдавського господаря, наказуючи йому готуватися до війни проти Речі Посполитої; у цьому листі він заявив про свій намір заснувати «свою столицю» в Кам'янці, назвав Абазу-пашу «своїм вірним слугою» (с. 241). Останній у цей час навіть добився від султана помилування для Муртази-паші, давши за нього велику суму грошей. Помилуваний взявся, разом з Абаз-пашею, командувати військами. Абаз-паша написав 16 червня 1634 р. з Едірне погрозливого листа до Конецпольського, вимагаючи карати порушників миру і лакаючи новою війною (с. 242-243). Гетьман мусив знову поспішати з військами до

Кам'янець-Подільського, бо його присутність тут була конче потрібною і для ведення оборони краю, і для укладення миру (с. 258).

Однак завзяття султана охолонуло після отримання вістей про укладення вигідного для Речі Посполитої Поляновського миру з Московією (червень 1634 р.). Тепер Річ Посполита могла всі свої сили кинути на оборону Поділля і султан мусив з цим рахуватися та шукати шляхів до миру. Войовничий Абаза-паша ставав за такої ситуації вкрай небажаною фігурою, оскільки міг спровокувати непотрібну Османській імперії війну. Мавр зробив свою справу і мав піти 22 серпня 1634 р. Абаз-паша був задушений наказом султана... Вість про страту Абази-паші швидко донеслася до Речі Посполитої. Владислав IV зокрема писав Конєцпольському, що страта Абаз-паші «полегшила труднощі і відвернула подальші небезпеки» (с. 264).

І дійсно, на початку вересня 1634 р. Муртаза – паша написав Конєцпольському листа в іншій тональності. Він назвав тут Абазу-пашу «винуватцем порушення перемир'я», через що султан усунув його від влади, а на його місце поставив Алі-пашу, колишнього правителя Єгипту. Алі-паші було дано, крім Силістрії, ще й Буду, Очаків, татарські орди і всі прикордонні війська. Скинення Абази-паші, як чітко дав зрозуміти Муртаза-паша*, відкрило шлях до міцного миру між Річчю Посполитою та Османською імперією (с. 252). Хоча король Владислав IV вже тоді подумував про турецьку війну, про союз Речі Посполитої з Молдавією й Трансильванією, однак сейм у липні 1634 р. прийняв ухвали, згідно з якими Конєцпольський не мав права зачіпати Туреччину і переходити кордон на Дністрі. За таких умов обидві сторони швидко дійшли порозуміння, яке було укладено у вересні 1634 р. у Кам'янці-Подільському. У цьому договорі турки зобов'язалися (але не виконали обіцянки!) усунути ординців з Буджаку, а також ставити на молдавський і валаський престולי кандидатів, яких попередньо рекомендував король Речі Посполитої¹⁸. Про цю подію, між іншим, повідомили Європу і як мінімум чотири «летючих листки» (два німецьких, один бельгійський і один іспанський), і відомий італійський типограф Лодовіко Гріньяні. Один з «летючих листків» («*Scoria eines Schreibens ...*») містив у собі копію листа з королівського табору під Кам'янцем від 22 вересня 1634 р., а другий («*Fröhliche und gewisse Zeitung...*»), опублікований у Гданську в типографії Андреаса Гюнефельда, переповів новини про результати турецького походу. Лука Меербек видав тоді ж у Брюсселі лагиномовну реляцію про відсіч турецько-ногайського нападу на Поділля («*Vladislai Poloniae regis victoria...*»), а роком пізніше Франсіско Мартінец видав у Мадриді не дуже достовірний звіт про укладення Річчю Посполитою Поляновського та Кам'янецького мирних договорів («*Relation de los felicez sucesos de Ladislao IV...*»). Гріньяні прославив перемогу Речі Посполитої під Кам'янцем – Подільським у двох, близьких за змістом реляціях, виданих у Римі у 1634 р. («*Vera relatione...*»)¹⁹.

Про Абазу-пашу і далі часто згадувалося у листуванні Османської імперії з Річчю Посполитою, причому турецька сторона (султан, візирі,

* Муртаза-паша потрапив у персидський полон у 1637 р. і там покінчив життя самогубством (отруївся).

Кінан-паша та ін.) постійно подавали справу так, що небіжчик провадив війну проти Речі Посполитої начебто з власної ініціативи, без волі і згоди султана (с. 295). Це була неправда, але ім'я Абази-паші потроху поглинало забуття і польська сторона не коментувала цих незграбних виправдань. Абази – пашу згадували все рідше... Так, згідно з донесенням польського агента у Стамбулі до Конєцпольського, 23 лютого 1638 р. після чергової спроби двірцевого перевороту у Стамбулі було відрубана голова якомусь Сеху – слугі Абази-паші, «котрий йому показував шлях до злого, та й тепер почав бунтувати військові проти султана» (с. 486). Лише польські хроністи та письменники, турецькі літописці та ін. час від часу згадували про Абазу-пашу. Так, С.Твардовський у своїй поемі «Князь Януш Вишневецький» згадав про участь цього князя у війні проти Абази-паші під стінами Кам'янця-Подільського²⁰. Власне, і нині існує різнобій у визначення характеру цього явища (від «польсько-турецька війна» до «авантюра Абази-паші»). На наш погляд, це була справжня війна, яку Абаза-паша розпочав з відома султана і якби він її виграв, то переможця б не судили. Однак він її програв і тому став цапом-відбувайлом для султана та уряду Османської імперії. Розгорнута ним війна чи похід був важливою сторінкою в історії тогочасної Європи і до того ж має безпосереднє відношення до України і насамперед Кам'янця-Подільського.

Примітки:

1. Грушевський М. Історія України – Руси. – К., 1995. – Т. VIII / М. Грушевський. – С. 207-209; Baranowski B. Stosunki polsko-tatarskie w latach 1632-1648 / B. Baranowski. – Łódź, 1948. – С. 22-29; Османская империя в первой четверти XVII века. – М., 1984. – С. 202.
2. Podhorodecki L. Wojna polsko-turecka 1633-1634 r. / L. Podhorodecki // SMHW. – Warszawa, 1976. – Т. 20. – С. 27-72; Podhorodecki L. Stanisław Koniecpolski ok. 1592-1646. – Warszawa, 1978.
3. Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632-1646. – Kraków, 2005.
4. Baranowski B. Stosunki ... – С. 22; Османская империя... – С. 202.
5. Twardowski S. Przeważna legacja Krzysztofa Zbaraskiego od Zygmunta III do sołtana Mustafy / S. Twardowski. – Warszawa, 2000. – С. 215-216. Див.: Тарасенко І. «Легация...» С. Твардовського як джерело з історії України першої третини XVII ст. / І. Тарасенко // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2007. – Вип. 7. – С. 314.
6. Twardowski S. Przeważna legacja... – С. 217.
7. Османская империя... – С. 183.
8. Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego... – С. 167.
9. Wielka legacja Wojciecha Miaskowskiego do Turcji w 1640 roku. – Warszawa-Kraków, 1985. – С. 25-31, 74-75.
10. Wagner M. Stanisław Jabłonowski, kasztelan krakowski, hetman wielki koronny / M. Wagner. – Warszawa, 2000. – С. 88-89.
11. Diariusz kampanii smoleńskiej Władysława IV 1633-1634. Warszawa, 2006. – С. 9-12.
12. Podhorodecki L. Stanisław Koniecpolski... – С. 277-279.
13. Zawadzki K. Gazety ulotne polskie i Polski dotyczące XVI-XVIII wieku. – Bibliografia. – Т.1 1514-1661 / K. Zawadzki. – Wrocław-Warszawa-Kraków-

- Gdańsk, 1978. – С. 105. Брошура «Nuova relatione...», видана в Мілані у 1633 р., в типографії Джованні Батисти Маластеста.
14. Podhorodecki L. Stanisław Koniecpolski... – С. 283.
15. Там же. – С. 287-288, 291.
16. Там же. – С. 296-297; Korespondencja... – С. 192.
17. Грушевський М. С. Історія України – Руси / М.С. Грушевський. – К., 1995. – Т.VIII. – С. 208.
18. Gierowski J.A. Historia Polski. 1505-1864 / J. A. Gierowski. – Warszawa, 1978. – Cz. 1. – С. 228-229.
19. Zawadzki K. Gazety... – С. 109, 113, 116; Zawadzki K. Początki prasy polskiej. Gazety ulotne i seryjne XVI-XVIII wieku / K. Zawadzki. – Warszawa, 2002. – С. 151-152.
20. Czamańska I. Wiśniowieccy. Monografia rodu / I. Czamańska. – Poznań, 2007. – С. 173, 235.

В статье рассматривается биография известного государственного и военного деятеля Османской империи первой половины XVII ст. Мехмед Абазы-паши и развязанная им война против Речи Посполитой в 1633 г. Прослежены в хронологической последовательности основные события этой войны, установлены причины поражения Абазы-паши.

Ключевые слова: Абаза-паша, военные действия, польско-турецкие отношения, переписка.

Отримано: 12.12.2009

УДК 94(438)«1648»

Олександр Юга
(*Кам'янець-Подільський*)

ПОЛІТИКА ПОМІРКОВАНОГО УГРУПОВАННЯ ЕЛІТИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ЩОДО ПОВСТАЛОЇ УКРАЇНИ В 1648 р.

В статті висвітлюється реакція представників поміркованого угруповання еліти Корони Польської на початок й розгортання Української революції та аналізуються пропоновані ними варіанти врегулювання польсько-українського конфлікту протягом 1648 року.

Ключові слова: Річ Посполита, Україна, помірковане угруповання, політика, позиція, «козацька проблема».

Українська політика польського уряду першої половини XVII ст., що відзначалася національно-релігійними утисками, сприяла формуванню масового невдоволення в переважній більшості українського населення. На початку 1648 року воно вилилося у козацьке повстання, яке влітку цього ж року, враховуючи масове включення в національно-визвольну боротьбу селян і міщан, переросло в Національну революцію.

Відзначимо, що сам факт розгортання наприкінці січня 1648 р. повстання на Запорозжжі викликав занепокоєння в еліті Польської Корони, яка ще з початку XVII ст. з тривогою спостерігала за розвитком політичної самосвідомості козацтва та висловлювала побоювання, щоб козаки не

проголосили цезарівського гасла «розділай і володарюй» і не створили «у великій Речі Посполитій іншу республіку»¹. Серед неї, по мірі розвитку повстання, свою діяльність активізували два угруповання, відомі в польській історіографії як «мирне» та «військове»². На сьогоднішній день в українській і зарубіжній історіографії висвітлення процесу їх формування та політики щодо козацької України носить фрагментарний характер. Окремі аспекти названих питань висвітлені у працях З. Вуйціка³, Я. Відацького⁴, М. Грушевського⁵, В. Горобця⁶, Л. Заборовського⁷, М. Костомарова⁸, І. Крип'якевича⁹, Л. Кубалі¹⁰, П. Кролля¹¹, С. Охманн¹², В. Смолія й В. Степанкова¹³, Т. Чухліба¹⁴ й інших авторів. Проте, комплекс питань, пов'язаних із зусиллями польської еліти, спрямованими на припинення повстання 1648 р. й збереження цілісності Корони Польської, не став об'єктом окремого дослідження, а тому необхідність його подальшого вивчення залишається актуальною. В межах даної статті аналізується ставлення представників поміркованого угруповання до національно-визвольної боротьби на теренах України протягом 1648 року.

З числа польських урядовців одним з перших на вибух козацького повстання зреагував коронний гетьман М. Потоцький, який «при перших симптомах руху між козаками загорівся бажанням за будь-яку ціну приборкати їх»¹⁵. Він був переконаний, що Б. Хмельницький, очоливши повсталих козаків, прагне добитися того, щоб жити «в стародавній своєволі, а ті святі постанови Речі Посполитої, коло яких прикладено багато праці і крові шляхетської пролито (тобто Ординація 1638 року), – аби шию зломити (були ліквідовані – Авт.)»¹⁶. Виходячи з цього, звертав увагу короля на те, що справжня мета козаків полягає в тому, щоб «самостійно панувати на Україні, укладати договори з іноземцями й сторонніми правителями, і чинити все, що лише захочеться їх волі і бажанню»¹⁷.

Проте, Владислав IV ігнорував такі оцінки М. Потоцького. Справа в тому, що король, прагнучи відігравати вагому політичну роль не тільки в межах своєї держави, а й на загальноєвропейських теренах, виношував задум турецької війни¹⁸, яка б, «при щасливих результатах», зміцнила його владу в країні¹⁹. Коли ж шляхта у 1646 р. виступила проти цього плану, він «повернув погляд у бік козаків»²⁰, тобто вирішив скористатися їх допомогою для реалізації своїх політичних цілей. Відтак Владислав IV вважав, що заворушення серед козацтва в лютому 1648 р. якраз і спричинені підготовкою до морської виправи, а тому наказував коронному гетьману пропустити козаків на море та не просуватися в глиб України²¹. Як відзначав брацлавський воєвода А. Кисіль, король відіслав наказ М. Потоцькому, щоб «походи військ, одного за Дніпро, другого в степи, були відмінені»²².

З планами короля був добре знайомий канцлер Є. Оссолінський, який, зважаючи на популярність в Короні гасла оборони «костюлу католицького», також прагнув до боротьби з татарами, яка мала проводитись в рамках «християнської ліги», до котрої повинні були ввійти і козаки²³. Як бачимо, останнім відводилася важлива роль у процесі реалізації задумів короля. Тому, дізнавшись про події в Україні, не бачив в них нічого небезпечного для Речі Посполитої. Він вважав, що Б. Хмельницький, таємно

агітуючи і вербуючи козаків на війну з Туреччиною, зазнавав у зв'язку з цим переслідувань з боку польських урядовців, які виступали проти королівських планів, а відтак, змушений був втекти на Запорозжя, звідки, на думку канцлера, якраз і мав намір здійснити похід на Чорне море²⁴. Звертаючись до коронного гетьмана, Є. Оссолінський переконував його в тому, що Б. Хмельницький має на меті виключно морську виправу проти татар, яку слід було дозволити²⁵. Подібною до королівської й канцлерівської була і реакція А. Киселя. Про це свідчить його лист від 28 березня до путивльського воєводи Ю. Довгорукого, в якому повідомлялось, що козаки, котрі втекли на Запорозжя, «думають і донських козаків підбити на море»²⁶. Враховуючи той факт, що Кисіль також був обізнаний з планами Владислава IV, і навіть брав участь в їх реалізації, в 1646 р. очолював посольство до Москви (яке повинно було завершити справу антитатарського союзу)²⁷, така його оцінка подій була зрозумілою. Отже, король, канцлер і брацлавський воєвода були впевнені, що козацьке повстання спричинене виключно переслідуваннями урядовців Речі Посполитої та пов'язане з підготовкою до чорноморської військової експедиції проти турків.

Водночас не можемо проігнорувати й іншої, висловленої в згаданому листі, думки брацлавського воєводи – він радив московським урядовцям не приймати повсталих козаків (якщо вони втечуть на Дон) і на море не пускати, вважаючи, що це «було б порушенням обох господарів (польського і московського – Авт.) миру з турецьким султаном»²⁸. Це дозволяє припустити, що А. Кисіль, зважаючи на відсутність підтримки плану турецької війни з боку шляхти та магнатів, а також враховуючи відмову Московської держави від спільного наступального союзу проти турків, і сам почав сумніватися в безпечності цього задуму для Речі Посполитої (але й категорично не виступав проти нього).

Попри все, ми не знайшли жодного натяку на сприйняття Киселем повстання козаків як прагнення їх «самостійно панувати на Україні». Крім того, для нього не були таємницею зловживання польських урядовців, що і викликало хвилю протесту з боку козацтва. Відтак, у питаннях визначення шляхів припинення повстання, він схилився до мирних заходів. Насамперед, враховуючи факт повстання, відзначав у березні, що «справа уже не в тому, щоб відновити попереднє становище козаків» (що намагався зробити М. Потоцький), які вийшли з підлеглих, «а в тому, щоб врятувати теперішнє становище»²⁹. При цьому переконував коронного гетьмана в необхідності «відмовитися від походу на Дніпро і в степ», і, оскільки цей спосіб мав «великі незручності», радив «подумати про інші»³⁰ (способи – Авт.). Сутність одного з них полягала в тому, щоб перекрити для селян і козаків доступ на Запорозжя. Лише в такому випадку, в розумінні воєводи, Б. Хмельницький, якщо «ніхто з козаків, ніхто з селян не зможе пробратися до нього», нічого «не зможе зробити»³¹. А. Кисіль не бачив і жодної небезпеки в спробі Б. Хмельницького «вивести війська на волость», де він сам «підставить свою голову під меч» та припускав можливість використання в боротьбі проти повстанців «надійних козаків», запропонувавши їм «матеріальні блага за послугу та зобов'язавши присягою». Пропонував «проявити

витримку» й виманити бунтівників з Запорожжя³². Крім того, зважаючи на неможливість «завжди бути насторожі і не робити поступок» та терпіти «повстання і знищення своїх сил внутрішньою війною», радив Потоцькому дозволити козакам (запорожцям) вийти в Чорне море³³. В названих пропозиціях простежується розуміння Киселем того, що військові заходи проти козацтва лише радикалізують його дії, а не врегулюють конфлікт.

Не вірив А. Кисіль і в можливість укладення козацько-татарського військового союзу. Хоча, щоб перестраховатися і не допустити угоди між Січчю і Кримом, вважав доречним вдатися до переговорів «чи прямо з ордою, чи через Порту», які повинні були переконати хана та султана в тому, що Річ Посполита повністю дотримується «договорів у всьому», а також повідомити, що оскільки «частина свавільних козаків відокремилася, то як зрадників ми будемо шукати їх: ... і в Орди вони не повинні мати ніякого притулку». На думку воєводи, саме завдяки «цим зносинам, турки повністю би утвердилися і впевнилися би в нас і ... позбавили б притулку зрадників»³⁴.

Попри все, за певних умов, А. Кисіль не виключав і збройної розправи над повстанцями. Так, у листах до Потоцького висловлював бажання, «щоб і остання іскра цієї пожежі (повстання – Авт.) була погашена краплею крові самого рушія і зрадника» (тобто Б. Хмельницького), обіцяв надіслати на допомогу свою «убогу жменю людей»³⁵. Такі висловлювання воєводи ми схильні пояснювати тим, що, як і значна частина польської шляхти та магнатів, він також володів маєтностями на теренах України. Тому розмах повстання (до козаків поступово приєднувалися селяни й міщани), який міг призвести до їх руйнації, а відтак втрати важливих засобів накопичення матеріальних цінностей, цілком природно викликав обурення й різкий тон і в брацлавського воєводи, але це аж ніяк не свідчить про його схильність до радикальних заходів.

Погоджуємось з висловленими в історіографії міркуваннями, що аргументи королівського двору й А. Киселя виглядали далеко не бездоганними, оскільки і Владислав IV, і Є. Оссолінський, і брацлавський воєвода явно недооцінювали повстання на Запорожжі, фактично ігнорували небезпечну для Речі Посполитої можливість укладення воєнного союзу козаків із кримським ханом, а також перспективу повстання «на волості»³⁶.

Як зазначає польська дослідниця С. Охманн, коли розпочалося козацьке повстання, виходячи з переконання, що воно мало виявитися соціально-релігійний характер, а не політичний, помірковані сили сподівалися «заспокоїти козаків за допомогою адміністративних заходів». Причому, головна роль у цьому відводилася королеві, як найвищому авторитетові в очах козацтва, який мав гарантувати їм поступки і реформи³⁷. Тому й існувала впевненість у безпечності козацького виступу для Речі Посполитої. Проте, на нашу думку, зважаючи на слабкість влади короля, гарантування ним козацьких вільностей практично було неможливим, інша справа, що король справді користувався авторитетом у козацькому середовищі.

20 травня помер Владислав IV і розпочався період «міжкоролів'я», у зв'язку з чим внутрішньополітичне становище Речі Посполитої значно погіршилося. Як писав на початку червня в листі до литовського підканц-

лера Л. К. Сапіги Олександр Сангушко, «треба особливо пильнувати Речі Посполитій, щоб оця смерть короля не привела під Кам'янець-Подільський силістрійського пашу з кількома десятками тисяч турків, про що вже нам звідусіль доносять. Якби ж швидко сталася елекція (вибори – Авт.) нового короля, то вона могла б все пригасити»³⁸. До обрання короля управління країною зосередилося в руках канцлера Єжи Оссолінського і примаса Мацея Лубенського.

В перших днях червня до Варшави надійшли відомості про поразки польських військ під Жовтими Водами та Корсунем, які вкрай приголомшили правлячі кола Польської Корони, оскільки, як відзначав А. Кисіль, «вітчизна наша, непереможна перед могутністю турецького султана і багатьох інших монархів, переможена одним козаком зрадником (Б. Хмельницьким – Авт.), який вступив в змову з частиною невірних»³⁹. Військові невдачі змусили брацлавського воєводу переосмислити свої попередні оцінки подій, зокрема щодо справи укладення українсько-татарського військового союзу. Так, якщо раніше він не вірив у можливість укладення угоди між козаками й татарами, переконавшись в його дієвості, уже в листі до гнзненського архієпископа М. Лубенського від 31 травня писав, що «союз внутрішнього ворога (повсталого козацтва – Авт.) з невірними такий страшний, що навряд чи може Річ Посполита протидіяти йому власними силами»⁴⁰. Також відзначав, що передбачаючи «все те, що зараз сталося», він «всіма силами переконував ... пана каштеляна краківського (М. Потоцького – Авт.) не шукати одного козака (Б. Хмельницького – Авт.) в дніпровських плавнях», а «допускаючи для них (козаків – Авт.) виключення з правил, поводитися з ними лагідніше»⁴¹.

Зважаючи на небезпечну для Речі Посполитої ситуацію, що склалася, примас звертався до канцлера з проханням прибути до Варшави, щоб «спільно з сенаторами найближчих воєводств» обговорити питання, які поставило на порядок денний «повстання всієї України»⁴². 9 червня нарада сенаторів розпочала свою роботу. В результаті обговорень було прийнято рішення про необхідність пришвидшити процедуру «обрання володаря» (нового короля – Авт.) та закликати шляхту Речі Посполитої формувати військові підрозділи й готуватися до посполитого рушення, «якщо б до нього дійшло»⁴³. Відзначимо, що такі ухвали, підтримані Є. Оссолінським та М. Лубенським зумовлювалися вкрай несприятливим для становища Речі Посполитої розвитком подій. Відтак, для перших осіб країни, першочерговим завданням яких (в умовах безкоролів'я) була організація безпеки держави, це були цілком логічні дії.

Проте, крім кроків, спрямованих на створення нової армії, для чого потрібен був час, М. Лубенський і Є. Оссолінський вирішили вдатися до переговорів з українським гетьманом. Адже, крім браку часу, необхідного на формування війська, велике занепокоєння в урядовців викликали відомості про наміри Б. Хмельницького поновити Українську державу й проголосити себе її правителем. Так, А. Кисіль повідомляв, що гетьман «створює нове князівство», а Київ проголосив «своєю столицею»⁴⁴. І оскільки, повторимо, армія не могла бути сформована протягом найближчих тижнів,

канцлер і примас, побоюючись наступу Б. Хмельницького та реалізації, в разі успіху, його задумів, звернулися до А. Киселя з проханням розпочати переговори. Так, 5 червня Є. Оссолінський запропонував Киселеві спробувати переконати Б. Хмельницького, «щоб він народ свій не штовхав в неволю до поганих (татар – Авт.), запевнивши всіх цих бунтівників від імені Речі Посполитої, що їм це (повстання – Авт.) буде пробачено і що після того, як вони виправляться (підкоряться – Авт.), будуть задоволені всі їх справедливі претензії»⁴⁵.

Через три дні до Киселя звернувся примас, який просив його «іменем Речі Посполитої взяти на себе проведення заходів», необхідних для того, щоб розірвати небезпечний «для вітчизни і для самого Хмельницького союз (з татарами – Авт.)». Воеводи також надавалися повноваження повідомити гетьманові про те, що «Річ Посполита і майбутній король готові при амністії задовольнити вимоги його і всього війська відносно несправедливостей, яких вони колись зазнали», лише б тільки гетьман «стримав запорозькі і татарські війська від подальших набігів»⁴⁶. Примас підкреслював, що «такі заворушення краще всього заспокоїти вчасно, ще в зародку»⁴⁷.

Загалом, вищезазначені кроки канцлера, примаса і брацлавського воєводи свідчили про початок формування в середовищі еліти Речі Посполитої поміркованого угруповання, політична концепція якого зводилася до переговорів з гетьманом і козацькою старшиною. Погоджуємось з думкою польського дослідника З. Вуйціка, що з позицій інтересів Речі Посполитої, це була політика здорового глузду і реалізму⁴⁸.

А. Кисіль, ще не отримавши вищезазначених повноважень, на початку червня направив до Б. Хмельницького свого посланця Петронія Ласка з проханням припинити воєнні дії, відправити додому татар і вирядити до Варшави своїх послів з рестром кривд Війська Запорозького⁴⁹. Воевода зазначав, що хоче домогтися замирення, «бо ми всі християни» і підкреслював – «я перший внутрішньої війни не бажаю»⁵⁰. Водночас висловлював побажання, що краще «на татар обернути сили»⁵¹. Ініціативу А. Киселя, спрямовану на розв'язання «козацької проблеми» мирним шляхом, підтримав краківський воєвода Станіслав Любомирський, який «щиро бажав, щоб злість ворогів була підкорена швидше м'якими, ніж сильними (силовими – Авт.) засобами і щоб з обох сторін більше не пролилася кров»⁵².

Важливо відзначити, що у відповідь на мирні пропозиції польського керівництва українська сторона погодилась припинити наступ і «відправити послів до Речі Посполитої»⁵³. Звертаючись до А. Киселя, Б. Хмельницький просив «клопотатися перед його королівською милістю, а також всією Річчю Посполитою, щоб ми, згідно з давніми нашими правами та військовими вільностями, недоторканими залишатися могли»⁵⁴. Як бачимо, існувала перспектива розв'язання «козацької проблеми» шляхом переговорів. Виникає інше питання, наскільки вона була реальною і чи могла бути реалізованою правлячою верхівкою Корони.

На початку переговорного процесу все свідчило про те, що можливість розв'язати конфлікт мирним шляхом існує. Воевода вважав за доцільне продовжити переговори з Б. Хмельницьким, а тому «вдень і вночі про-

сив інформації, як далі поступати»⁵⁵, тобто звертався до канцлера та примаса з проханням надати йому відповідні повноваження. Його миротворча ініціатива була підтримана насамперед канцлером, який «гаряче просив ... продовжити переговори з Хмельницьким (хоча й висловлював сумніви з приводу того «чи стане він (Б. Хмельницький – Авт.) прихильно приймати переговори»)»⁵⁶. 23 червня М. Лубенський отримав листа від Киселя і вже наступного дня скликав нараду сенаторів, котрі схвалили ініціативу Киселя та вповноважили його на подальші переговори, обіцяючи найближчим часом розробити рішення, які б передбачали залишення Війська Запорозького «при давніх вільностях»⁵⁷. А. Кисіль особисто повідомив про початок переговорів руського воєводу І. Вишневецького, наголосивши на необхідності «чекати що буде в результаті домовленості»⁵⁸. 30 червня в листі до примаса він відзначав, що звернувся до Б. Хмельницького з проханням «не вражати далі Речі Посполитої, відправити татар», а самому «на місце звикле повернутися і послів своїх до Речі Посполитої вислати»⁵⁹. Підводячи підсумки миротворчої ініціативи А. Киселя на цьому етапі, О. Сангушко в листі до литовського підканцлера від 4 липня зазначав: «пан брацлавський воєвода втихомирив козаків, що вони тихо сидять, про татар теж ще не чути»⁶⁰.

Проте, говорячи про наміри представників поміркованих сил вирішити «козацьку проблему» в ході переговорів, варто пам'ятати і про інші причини, які «заохочували» до них. Так, в листі до М. Остророга від 8 липня Є. Оссолінський закликав не турбуватися з приводу цих переговорів, оскільки вони розпочалися тільки тому, що військові дії в даний час можуть привести «до загибелі вітчизну»⁶¹. Справді, як свідчать джерела, канцлер докладав чимало зусиль для формування війська, підрозділи якого відправлялися в Україну. Так, в листі до брацлавського воєводи від 16 червня він повідомляв, що незабаром «два великопольських воєводства відправляють 3 тисячі пушкарів рейтарів, драгунів і гусарів; одне Мазовецьке воєводство – 18 сотень (1800) такого ж війська, Сандомирське воєводство – тисячу, Серадзьке – 300»⁶². За таким же прикладом формували свої війська і «інші воєводства»⁶³. Такі дії канцлера дають підстави говорити про те, що він, будучи представником поміркованого угруповання, не заперечував проти застосування сили для розгрому повстання, як тільки будуть сприятливі умови для цього.

Одночасно, з метою обмеження військових можливостей української сторони, було зроблено спробу розірвати союз Б. Хмельницького з Іслам-Гіреєм III. Зокрема, 30 червня Оссолінський звернувся до прем'єр-міністра Франції кардинала Джуліо Мазаріні з проханням повідомити про події в Речі Посполитій свого короля, щоб він використав «свій авторитет в Оттоманській Порті і в її міністрів» і добився, аби «Порта припинила ворожі дії татар проти нашого королівства»⁶⁴.

Повернемося до польсько-українських переговорів. 7 липня українське посольство, маючи при собі листи від Б. Хмельницького, прибуло до Варшави⁶⁵. Ознайомившись з козацькими вимогами, сенатори відзначили, що «рада сенату не може вирішити тієї (козацької – Авт.) справи без стану

рицарського (сейму – Авт.)»⁶⁶. Отже, розгляд прохань українського посольства переносили на засідання сейму, який розпочав свою роботу 16 липня. 22 липня українських послів (заслухавши їх перед цим) відпустили до Війська Запорозького, зазначивши при цьому, що «Річ Посполита обіцяє якнайшвидше відіслати комісарів, які розберуться у ваших кривдах»⁶⁷. Для переговорів з козацькою старшиною сейм обрав спеціальну комісію. Варто відзначити, що Є. Оссолінський домігся цілковитого успіху в боротьбі за визначення її складу, зокрема у виборі голови – А. Киселя. За словами канцлера, «Річ Посполита не має іншого способу, яким би могла вгамувати поспільство, крім комісії, а до неї немає нікого здібнішого за брацлавського воєводу (А. Киселя – Авт.)»⁶⁸. До складу комісії ввійшли: перемишльський підкоморій Францішек Дубравський, мозирський підкоморій Теодор Михайло Обухович і познанський підстолій Адам Сельський⁶⁹. Як відзначає польський дослідник Я. Качмарчик, всі вони, а особливо А. Кисіль, поділяли погляди канцлера й вірили у можливість порозуміння з Хмельницьким⁷⁰.

В процесі обговорення змісту інструкції до переговорів литовський канцлер А. С. Радзивіл звернув увагу присутніх на необхідності подбати про збереження територіальної цілісності Речі Посполитої, пам'ятаючи приклади Голландії та Неаполітанського повстання⁷¹. Цю думку підтримав Є. Оссолінський, який закликав протидіяти можливим домаганням Війська Запорозького відірвати «від тіла Речі Посполитої провінції чи якогось володіння»⁷². Такі застереження робилися з єдиною метою – не допустити утворення автономної козацької України. На нашу ж думку, визнання за козацьким регіоном права хоча б на автономію, відкрило б шлях для вироблення тих чи інших принципів її перебування в структурі Речі Посполитої і дало б можливість (в умовах першої половини 1648 р., коли ще не було сформульовано ідеї створення незалежної української держави) уникнути виснажливої і кровопролитної війни.

Нарешті 29 липня, після тривалого обговорення, комісарам було видано інструкції, аналіз змісту яких дозволяє з'ясувати сутність поступок козацькій старшині та Війську Запорозькому. Так, комісари «повинні були намагатися укласти з козаками такий договір, який був підписаний на Кумейківській комісії». Але, якщо б «не вдалося досягти таких результатів, тоді мали наполягати на Переяславській угоді»⁷³. Існувала також чітка вимога, яка передбачала недопущення за будь-яких обставин втрати влади Корони над козацькими володіннями – «козаки повинні були жити розкидано в наданих їм містах і колишніх полкових резиденціях, щоб їх не було в шляхетських і церковних маєтностях»⁷⁴. До компетенції членів комісії входила також можливість розгляду ними козацьких скарг: козакам потрібно було повернути «все, що у них відібрано насильно і не по праву»⁷⁵.

Важливо з'ясувати також умови («пункти спокути»), висунуті перед Військом Запорозьким і прийняття яких мали домагатися комісари. Насамперед, козаки повинні були звільнити «усіх полонених, які тільки у них знаходяться», повернути захоплену артилерію, відмовитися «від усіх договорів, які були укладені між ними і ордою», зберегти в недоторканнос-

* Передбачала збільшення козацького реєстру до 8 тисяч осіб.

ті Кодак, видати «ватажків цих безпорядків, котрим комісари частково там, для прикладу, призначають покарання, частково залишають для покарання тут, в Варшаві». Крім того, козаки повинні були присягнути на вірність «тільки Речі Посполитій» та не приєднуватися «ні до якого союзу, як зовнішнього, так і внутрішнього»⁷⁶. Загалом, комісарам надавалися повноваження діяти щодо козаків так, «як тільки зможуть вчинити», аби тільки «якомога швидше припинити війну»⁷⁷. Як бачимо, такі вимоги означали не що інше, як бажання керівництва Речі Посполитої повернути козацтво до становища, в якому воно було до 1648 року. Проте, вважаємо, що враховуючи розмах національно-визвольної боротьби на теренах козацької України станом на липень-серпень, це зробити було уже неможливо. Відтак, прагнення польської сторони (ще й на основі таких вимог) були позбавлені будь-якого реалізму.

2 серпня А. Кисіль разом з комісарами вирушили до табору українського гетьмана. По мірі просування територією України в брацлавського воєводи почали виникати побоювання з приводу того, чи відбудуться переговори взагалі. Вони були спричинені фактами масового влиття до українського війська селян – «гульгайства», яке «заступало дорогу» комісарам⁷⁸. 9 серпня в листі до канцлера А. Кисіль висловлював сумніви в тому, «чи захоче Хмельницький і чи допустить його плебс (який різко виступав проти переговорів з Річчю Посполитою) мати переговори зі мною, чи ні»⁷⁹.

Серйозною перешкодою для переговорного процесу стала також і «нещирість» представників політичної еліти Корони, що не було таємницею для українського гетьмана. Так, 8 серпня в листі до хотимзького воєводи Семена Болховського Б. Хмельницький відзначав, що поляки «до нас присилають о мир просячи, але ми їм до конца не вірим, яко хитрим людем, бо вони нас так миром і присягою своєю не раз зражають... Там оттул (звідти – Авт.), с Пулци пишут до нас, просячи о мир і о вгду (згода – Авт.), а тут по ближних городах, где наша Рус православній християне живут, імаючи стинають і розмаїтій муки задають і попув духовних наших на паль збивають...». Виходячи з цього гетьман сумнівався, щоб «за таким їх ділом муг бити мир межи нами ...»⁸⁰.

Проте, 19 серпня А. Кисіль отримав листа Б. Хмельницького, в якому він повідомляв про свою згоду зустрітися для переговорів «під Костянтиновим, де зблизька ми порадимся і домовимся між собою»⁸¹. Повідомивши про це канцлера, він просив «щоб військо наше від всяких роз'їздів утрималося і не дражнило Хмельницького»⁸². Здавалося переговорам уже ніщо не завадить і вони обов'язково відбудуться, що залишало надію на можливість вирішення «козацької проблеми» мирним шляхом. Але сталося так, що така «зовнішня» згода з обох боків не засвідчувала переконливого «внутрішнього» прагнення до миру. Крім того, не варто забувати, з якими вимогами їхали польські комісари. Чи могли вони бути прийнятні для української сторони? Вагомою перепорою для переговорів була також позиція представників радикального угруповання, які вважали, що «єдиний засіб затримання того свавільства – показати непрятелю шаблю»⁸³. Виходячи з цього, А. Кисіль мав усі підстави згодом констатувати, що «комісії ніхто не хотів допомагати»⁸⁴. Як писав в своєму листі до

М. Потоцького М. Собеський «комісія під сумнівом, тому що всі хочуть битися»⁸⁵. За таких обставин, на початку вересня переговори між польським і українськими урядами припиняються і стає зрозуміло, що воєнно-зіткнення не уникнути.

Відзначимо, що факт зриву переговорного процесу засвідчив невдачу поміркованих сил. Перевагу отримала політика їхніх радикальних опонентів з партії «непримиренних». Проте, навіть в умовах вересневої військової напруги окремі представники поміркованого угруповання продовжували відстоювати політичну концепцію, спрямовану на мирне вирішення конфлікту. Так, у листі галицького стольника А. М'яковського від 23 вересня знаходимо свідчення того, що «воевода брацлавський (А. Кисіль – Авт.) ще обнадіював на рахунок переговорів і миру й обіцяв між військами посередничати»⁸⁶. Він стояв на тому, щоб «радою безумства вгамувати, і без пролиття крові тріумфувати над завзятістю хлопською»⁸⁷. Подібних поглядів дотримувався Добеслав Ціклінський, каштелян чеховський («колега воеводи брацлавського по комісії»), який також вважав за необхідне «радою наміри бунтівників ламати, а не рукою (силою зброї – Авт.)»⁸⁸. Переваги ж радикальної політики щодо козацтва, прихильники якої зробили ставку на війну, виявилися короткочасними. Неспроможність військового керівництва – «уповноважених Речі Посполитої – 7 воевод, 5 каштелянів, 16 старост», переступити через свої амбіції (прагнення до першості) та досягнувши згоди між собою, «об'єднаними силами вдарити на козаків»⁸⁹, призвела країну до чергової військової поразки. Становище Речі Посполитої ускладнювалося також даними про наміри Б. Хмельницького «вдніти польські володіння до Вісли ...»⁹⁰. Такий розвиток подій аж ніяк не відповідав інтересам правлячої еліти Корони.

Якою ж була позиція представників поміркованого угруповання в ситуації, що склалася та які варіанти виходу з вкрай важкого становища країни вони пропонували? Насамперед відзначимо, що поразка в Пилявецькій битві, яка засвідчила невдачу «військового» угруповання, водночас надала актуальності політичній концепції поміркованого крила польської еліти, що виступало за примирення з Військом Запорозьким. Одна з перших пропозицій полягала в якнайшвидшому припиненні «безкоролів'я» і обрання нового короля. Як писав М. Кисіль 14 жовтня в листі до брата А. Киселя, «якщо Річчю Посполитою не буде швидко знайдений вихід під час обрання короля, то козаки досягнуть всього, чого хотять»⁹¹. Отже, подальший розвиток польсько-українських відносин залежав від результатів елекції.

Помірковані сили робили ставку на Яна Казимира. Згідно повідомлень Г. Кунакова, королевич через свого довіреного Юрія Єрмоловича обіцяв Хмельницькому, що в разі обрання його королем, «він з ним туєю війну заспокоїть (припинить – Авт.) і надалі йому і всьому Війську Запорозькому мстити не буде, і вільності їх Черкаські (козацькі) підкріпить краще попереднього»⁹². Припускаємо, що до таких обіцянок Яна Казимира могли підштовхнути представники поміркованого крила, зокрема Є. Осолінський та А. Кисіль, які «знову радили переговори, але вже від імені королевичів»⁹³.

17 листопада сейм обрав Яна Казимира королем. 19 листопада в листі вже до обраного короля Мокрський писав, що «Хмельницький готовий швидше загинути в війську, ніж розпустити його, не добившись вирішення питання. Поки це не буде зроблено, він не піде з цих володінь»⁹⁴ (західного регіону України – Авт.). Тому просив «якнайшвидше відповісти (гетьману – Авт.) і як-небудь задобрити його, щоб він з цієї території швидше пішов», оскільки «він скаржився, що не має надії на позитивне вирішення питання»⁹⁵. Тому, за ініціативи Яна Казимира, з підтримки поміркованого угруповання та зі згоди Б. Хмельницького шлях до переговорів, а відтак до мирного вирішення конфлікту, було відкрито. Наскільки ж вдало ця можливість була реалізована на практиці?

Насамперед зазначимо, що вітчизняні дослідники відзначають надзвичайну поміркованість, зважаючи на вражаючі успіхи українського війська восени 1648 р., висунених через посольство від 15 листопада політичних вимог до польського уряду. Їх зміст з'ясований в історіографії⁹⁶, тому не має потреби детально на них зупинятися. Погоджуємось з висловленими в історіографії міркуваннями, що скромність вимог була обумовлена їх тактичною метою – обрання королем Яна Казимира і укладення перемир'я⁹⁷. Справа в тому, що в умовах приходу до влади нового короля для гетьмана відкривалася можливість розпочати політичну боротьбу за досягнення для України політичного рівноправ'я з Польщею та Литвою у складі Речі Посполитої. Реалізувати такий задум можна було лише при умові запровадження в державі міцної королівської влади. Саме тому Б. Хмельницький звертав увагу Яна Казимира на те, щоб він «зволив бути самодержцем, як і інші королі...», а не як святої пам'яті їх милості предки Вашої королівської милості власне в неволі (у шляхти та магнатів – Авт.) були»⁹⁸. Як зазначає Я. Качмарчик, Б. Хмельницький був зацікавлений у посиленні позицій короля в державі, до чого прагнув і канцлер Є. Оссолінський⁹⁹, якому, до речі, Ян Казимир завдячував значною мірою своєю короною. Саме канцлер зробив усе можливе, щоб провести елекцію перед присягою кандидата щодо *rapta conventa*. Отже, на момент обрання король був вільний від будь-яких зобов'язань перед шляхтою. А це був перший крок на шляху зміцнення своєї влади. Крім того, саме Оссолінський використав (і напевно підштовхнув до цього Яна Казимира) в елекційній боротьбі підтримку Б. Хмельницького. Про це свідчать рядки одного з численних пасквілів того часу:

В Україну їде він (Оссолінський) бунтувати козаків,
Та вмирає Владислав, він проблему має
І до себе потаємно так він промовляє:
Вмер король та я живий,
Що найкраще, як ніхто, всякі штучки знаю.
Казимира оберуть, хоч не хочуть всюди,
Бо ж за нього голосують бозна-які люди...
Що вчинити, написати Хмельницькому листи,
Щоб наблизився, а дійдуть про це сюди вісті,
Полякаються всі зразу й елекцію скінчать¹⁰⁰.

* Угода шляхти з новим королем.

Зміцнення авторитету канцлера посилювало одночасно позиції поміркованого угруповання.

Необхідно з'ясувати, якими були основні вимоги польського уряду, поставлені перед Б. Хмельницьким. 1 грудня Ян Казимир відправив до гетьмана А. Мокрського з листом, в якому обіцяв надіслати Війську Запорозькому булаву та корогву, залишити козаків при «давніх рицарських вільностях», погоджувався з тим, щоб козаки безпосередньо підлягали його владі і прихильно поставився до прохання скасувати унію¹⁰¹. Також король наполягав, щоб гетьман повернувся зі своїм військом на «звичклі місця» (традиційний козацький регіон – південь Київського воєводства – Авт.), розпустив «згромаджене поспільство», відправив татар, «щоб далі не здійснювалось спустошення держав наших», прислав до Варшави своє посольство та очікував на прибуття королівських комісарів¹⁰².

3 грудня (через день після від'їзду з листом А. Мокрського) до Варшави прибув Я. Смяровський, а з ним нове козацьке посольство. Посли повідомили, що Б. Хмельницький припинив облогу Замостя і відіслав татар, а також просили, щоб комісію, яка мала вести переговори, знову очолив Адам Кисіль¹⁰³. 21 грудня король відправив нового листа до гетьмана. В ньому він дякував за відведення війська з-під Замостя, «пробачав» Військо Запорозьке, запевняв, що надішле гетьманську булаву тільки Хмельницькому і нікому іншому, висловлював готовність задовольнити прохання про безпосередню підлеглисть Війська Запорозького королівській владі, а також про скасування унії¹⁰⁴. Водночас він наказував гетьманові відправити додому татарську орду, особливо наголосив на тому, щоб було розпущено до своїх домівок «поспільство», яке приєдналося до козацтва та розіслано суворі універсали до загонів повстанців в Україні з наказом припинити свою діяльність, а також відвести козацьке військо «на звичклі місця, в містах полкових поставивши»¹⁰⁵. Щодо діяльності майбутньої комісії, стверджував, що польські та литовські війська залишаться «на своїх місцях», щоб вона була «спокійно відправлена»¹⁰⁶. Ще до відправлення цього листа, 12 грудня король видав універсал до населення Речі Посполитої, в якому повідомлялося про закінчення «війни з козаками»¹⁰⁷.

Подальша доля польсько-українських відносин залежала від переговорів (комісії), що наближалися, та прийнятих у їх результаті рішень. Ян Казимир обіцяв гетьманові, що все, «що на тій комісії буде обговорене, те за супликою послів від Війська Запорозького, на коронаційному сеймі хочемо затвердити»¹⁰⁸.

Отже, говорячи про позицію представників поміркованого угруповання еліти Корони Польської щодо подій національно-визвольної боротьби українців і про їх конкретні кроки на шляху пошуку варіантів розв'язання «козацької проблеми» протягом 1648 р., відзначимо: по-перше, їх початкове сприйняття подій козацького повстання відзначалося, насамперед, упевненістю в тому, що воно спричинене виключно переслідуваннями урядовців Речі Посполитої та було пов'язане з підготовкою до чорноморської військової експедиції проти турків, а також ігноруванням небезпечної для Корони можливості укладення козацько-татарського союзу; по-друге, не

варто переоцінювати «миротворчу» діяльність представників зазначеного угруповання в плані поступок Війську Запорозькому, оскільки вони не відкидали можливості, за сприятливих умов, застосування сили для розгрому повстанців; по-третє, декларування ідеї віднайдення варіанта вирішення польсько-українського конфлікту (саме такого формату він набирає влітку 1648 р.) шляхом переговорів часто свідчило не про щирість подібних намірів, а, навпаки, приховувало дещо іншу мету – наприклад, використати час переговорів для формування боездатного війська; по-четверте, факт зриву переговорного процесу між польським та українським урядами на початку вересня 1648 р. засвідчив невдачу поміркованого угруповання (тимчасову перевагу отримала політика їхніх радикальних опонентів з партії «непримиренних»); по-п'яте, обрання королем Яна Казимира, який засвідчив прихильне ставлення до Війська Запорозького (саме таким воно виглядало за зверненнями короля до українського гетьмана в листопаді – грудні 1648 року) зміцнило позиції поміркованої частини еліти, що виступала за переговори як засіб припинення кровопролитної війни з одночасним збереженням цілісності Корони Польської (недопущення утворення українського автономного регіону та задоволення вимог української сторони виключно шляхом відновлення козацьких прав та вільностей, і не більше).

Примітки:

1. Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. 8. – С. 124.
2. Majewski M.P. *Opinia polska wobec kwestii kozackiej w latach 1648 – 1654. Praca pisana pod kierowaniem prof. Zbigniewa Wójcika / M.P. Majewski.* – Warszawa, 1978. – S. 17; Ochmann S. *Sejm koronacyjny Jana Kazimierza w 1649 r. / S. Ochmann.* – Warszawa, 1985. – S. 11.
3. Wójcik Z. *Dzikie Pola w ogniu. O kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej / Z. Wójcik.* – Warszawa, 1968.
4. Wiącki J. *Książę Jarema / J. Wiącki.* – Katowice, 1984.
5. Грушевський М. *Історія України-Руси / М. Грушевський.* – К., 1995. – Т. 8. – Ч. 3; – К., 1996. – Т. 9. – Ч. 1; – К., 1997. – Т. 9. – Ч. 2.
6. Горобець В. *Еліта козацької України в пошуках політичної легітиматії: стосунки з Москвою та Варшавою. 1654–1665 / В. Горобець.* – К., 2001.
7. Заборовский Л.В. *Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. Из истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе / Л.В. Заборовский.* – М., 1981.
8. Костомаров Н.И. *Богдан Хмельницкий: В 3 т. – Изд. 4-е, испр. и доп. / Н.И. Костомаров.* – СПб., 1884.
9. Крип'якевич І.П. *Богдан Хмельницький / І.П. Крип'якевич.* – Львів, 1990.
10. Kubala L. *Jerzy Ossoliński / L. Kubala.* – Lwów, 1924.
11. Kroll P. *Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozacyzna między Rzeczpospolitą a Moskwa w latach 1658–1660 / P. Kroll.* – Warszawa, 2008.
12. Ochmann S. *Sejm koronacyjny Jana Kazimierza w 1649 r. / S. Ochmann.* – Warszawa, 1985.
13. Смолій В. А., Степанков В. С. *Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. – 2-ге вид., доп., перероб. / В.А. Смолій, В.С. Степанков.* – К.: Либідь, 1995.
14. Чухліб Т.В. *Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. (видання друге, доопрацьоване) / Т.В. Чухліб.* – К.: Арістей, 2005.
15. Грушевський М. *Історія України-Руси / М. Грушевський.* – К., 1995. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 178.

16. Michalowski J. Księga pamiętnicza / J. Michalowski. – Kraków, 1864. – S. 8.
17. Ibidem. – S. 6.
18. Majewski W. Plany wojny tureckiej Władysława IV a rzekome przymierze kozacko-tatarskie z 1645 r. / W. Majewski // Przekład Historyczny. – Warszawa, 1973. – T. LXIV. – Z. 2. – S. 269.
19. Грушевський М. Названа праця. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 23.
20. Цит. за: Majewski M. P. Op. cit. – S. 18.
21. Kubala L. Op. cit. – S. 263.
22. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах (далі ВУсР). – М., 1953. – Т. II. – С. 29.
23. Ochmann S. Op. cit. – S. 12.
24. Rawita-Gawroński F. Bohdan Chmielnicki do elekcji Jana Kazimierza / F. Rawita-Gawroński. – Lwów, 1906. – S. 266.
25. Ibidem.
26. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – АЮЗР). – СПб., 1861. – Т. 3. – С. 167.
27. Качмарчик Я. Богдан Хмельницький / Я. Качмарчик. – Перемишль – Львів, 1996. – С. 40.
28. АЮЗР. – Т. 3. – С. 167.
29. Документы об освободительной войне украинского народа 1648 – 1654 гг. (далі ДОВ). – К., 1965. – С. 18–19.
30. Там само. – С. 20.
31. Там само.
32. Там само.
33. Там само.
34. Там само. – С. 19–20.
35. Там само. – С. 24, 28.
36. Смолій В. А., Степанков В. С. Названа праця. – С. 93.
37. Ochmann S. Op. cit. – S. 12.
38. Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) / Ю. Мицик // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво (Збірник статей). – К.: Генеза, 1998. – С. 284–285.
39. Michałowski J. Op. cit. – S. 26.
40. Ibidem. – S. 29.
41. Ibidem. – S. 28.
42. Szajnocha K. Dwa lata dziejów naszych 1646–1648 / K. Szajnocha. – Lwów, 1869. – Т. II. – S. 328–329.
43. Rawita-Gawroński F. Op. cit. – S. 238–241.
44. ВУсР. – Т. II. – С. 28.
45. ДОВ. – С. 37.
46. Там само. – С. 46.
47. Там само.
48. Wójcik Z. Dzikie Pola w ogniu... – S. 206.
49. Wójcik Z. Dyplomacja Polska w okresie wojen drugiej połowy XVII wieku (1648 – 1699) / Z. Wójcik // Historia dyplomacji polskiej. – Warszawa, 1982. – Т. 2 (1572 – 1795). – С. 190.
50. Michałowski J. Op. cit. – S. 48.
51. Ibidem.
52. ДОВ. – С. 49.
53. Там само. – С. 72.
54. Документи Богдана Хмельницького (1648 – 1657) (далі ДБХ). – К., 1961. – С. 46.

55. Бібліотека музею Чарторийських (далі – БМЧ) (Краків). Відділ рукописів (ВР). – Спр. № 142. – Арк. 263; Бібліотека Національна (далі – БН) (Варшава). Відділ мікрофільмів (ВМФ). – № 6713.
56. ДОВ. – С. 53.
57. БМЧ. ВР. – Спр. № 142. – Арк. 307–308; БН. ВМФ. – № 6713.
58. Michałowski J. Op. cit. – S. 54–55.
59. Ibidem. – S. 66.
60. Мицик Ю. Буремний 1648 рік ... – С. 293–294.
61. Львівська наукова бібліотека НАН України ім. В. Стефаніка. Відділ рукописів. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських. – № 231/П. – Арк. 184 зв. – 185.
62. ДОВ. – С. 53.
63. Там само.
64. Там само. – С. 60.
65. Rawita-Gawroński F. Op. cit. – S. 273.
66. Kubala L. Op. cit. – S. 278–279.
67. ДОВ. – С. 85.
68. Radziwiłł A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce, 1647 – 1656 / A.S. Radziwiłł. – Warszawa, 1980. – Т. 2. – S. 313.
69. Качмарчик Я. Названа праця. – С. 79.
70. Там само.
71. Radziwiłł A. S. Op. cit. – Т. 3. – S. 94–95.
72. Ibidem. – S. 103.
73. ДОВ. – С. 89.
74. Там само. – С. 90.
75. Там само.
76. Там само. – С. 96.
77. Там само.
78. Michałowski J. Op. cit. – S. 149.
79. Ibidem. – S. 153.
80. ВУсР. – Т. II. – С. 66.
81. ДБХ. – С. 67.
82. ДОВ. – С. 98.
83. Michałowski J. Op. cit. – S. 100.
84. Ibidem. – S. 204.
85. ДОВ. – С. 108.
86. Там само. – С. 127.
87. Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza / W. Kochowski. – Poznań, 1859. – Т. 1. – S. 8.
88. Ibidem. – S. 9.
89. ДОВ. – С. 119.
90. Там само. – С. 153.
91. Там само. – С. 170.
92. АЮЗР. – Т. 3. – С. 285.
93. Цит. за: Rawita-Gawroński F. Op. cit. – S. 337.
94. ДОВ. – С. 194.
95. Там само.
96. Смолій В., Степанков В. Названа праця. – С. 167; Качмарчик Я. Названа праця. – С. 90–91.
97. Смолій В., Степанков В. Названа праця. – С. 167.
98. ДБХ. – С. 80.
99. Качмарчик Я. Названа праця. – С. 89–90.
100. Kubala L. Op. cit. – S. 327.
101. БМЧ. ВР. – Спр. № 143. – Арк. 381–383; БН. ВМФ. – № 6691.

102. Там само. – Спр. № 143. – Арк. 384.
103. Ochmann S. Op. cit. – S. 24; Качмарчик Я. Названа праця. – С. 93–94.
104. Michałowski J. Op. cit. – S. 218.
105. Ibidem. – S. 219.
106. Ibidem.
107. Ochmann S. Op. cit. – S. 28.
108. Michałowski J. Op. cit. – S. 219.

В статье освещается реакция представителей умеренной группировки элиты Короны Польской на начало и развертывание Украинской революции и анализируются предлагаемые ими варианты урегулирования польско-украинского конфликта в течение 1648 года.

Ключевые слова: Речь Посполитая, Украина, умеренная группировка, политика, позиция, «казацкая проблема».

Отримано: 14.02.2010

УДК 94(477):94(4)«1656»

Володимир Газін
(Кам'янець-Подільський)

«УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ» НА ВІЛЕНСЬКИХ ПЕРЕГОВОРАХ 1656 р.

У статті аналізується перебіг російсько-польських переговорів 1656 р. у Вільно, зокрема, в сенсі вирішення сторонами «українського питання» та позиція Москви у відстоюванні інтересів Війська Запорозького. Розглядаються причини та обставини недопущення до участі в переговорах української делегації, очолюваної сотником Романом Гапоненком.

Ключові слова: віленська комісія, з'їзд, посольство, «українське питання», перемир'я.

В історії українсько-російських стосунків періоду національної революції середини XVII ст. до сьогодні залишається чимало питань, які викликають гостру дискусію. Однією з проблем, яка, на перший погляд, є достатньо дослідженою через чималий науковий доробок як в російській і польській, так і в українській історіографії, яке, проте, залишає чимало питань, є проблема підготовки, укладення та наслідків Віленської російсько-польської угоди 1656 р.

Перемир'я, підписане наприкінці жовтня 1656 р. між польською і московською делегацією у столиці Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) Вільно, фактично, завершило перший етап російсько-польської війни 1654–1667 рр. Дана угода мала суттєвий вплив не лише на хід тогочасних російсько-польських стосунків, а й помітно відобразилася на зовнішній політиці козацької України, зокрема, на її стосунках з Московською державою.

Не можна не погодитися з думкою українського історика Ярослава Федорука, що «...у дипломатичній історії Хмельниччини післяперяславського періоду немає важливішої події, ніж Віленське перемир'я, укладене 3 листопада 1656 р.»¹.

Відзначимо, що робота віленської комісії стала предметом вивчення як істориків минулого (С. Соловйов, М. Грушевський, Л. Кубалія)², так і сучас-

них дослідників (росіяни – Л. Забровський, Т. Таїрова-Яковлева, Б. Флоря; українці – В. Смолій і В. Степанков, Я. Федорук, Т. Чухліб; польський історик З. Вуйцік)³. Сьогодні навіть окреслилася дискусія між Я. Федоруком та Б. Флорею, в основі якої лежить різне бачення представниками української та російської історіографії позиції Московської держави на Віленських переговорах у сенсі відстоювання інтересів козацької України⁴.

В цілому, у сучасній українській історіографії віленські домовленості Москви та Варшави розглядаються як доказ зрадницької політики Росії стосовно Української держави, як подія, що довела той факт, що сподівання Б.Хмельницького на союз з Москвою задля вирішення головного завдання національно-визвольної війни – звільнення всіх українських земель з-під влади Польщі не виправдалися. Як відзначають В. Смолій та В. Степанков, «...хід і наслідки Віленських переговорів яскраво продемонстрували не лише порушення російською стороною умов Переяславсько-Московського договору 1654 р., а й зневажливе ставлення до українців як народу»⁵.

Вважаємо, що, попри значну кількість досліджень, присвячених даній тематиці, залишається простір для подальшого наукового аналізу подій, пов'язаних з російсько-польськими переговорами у Вільно в 1656 р., зокрема, на нашу думку, є сенс більш детально розглянути позицію українського гетьманського уряду щодо російсько-польських переговорів і участь у роботі віленської комісії повноважних представників Війська Запорозького.

Не зупиняючись на питанні передумов і підготовки Віленських переговорів, зазначимо, що вже на їх початку виникли певні труднощі для московського керівництва. Найсуттєвіша з них полягала в тому, яким чином ці сепаратні перемовини буде сприйнято в Чигирині і які будуть наступні кроки гетьмана Богдана Хмельницького.

Слід звернути увагу на той факт, що вже на цей час окреслилися суттєві протиріччя у відносинах між Москвою та Чигирином, які дедалі більше загрожували розривом союзу, створеного у 1654 р. Вони стосувалися Білорусії, яку гетьман вважав за доцільне включити до складу Війська Запорозького, що суперечило планам Москви. Подібні проблеми виникли і стосовно західно-українських земель, Волині та Поділля, які цар поспішив включити до своїх титулів, фактично демонструючи, що ці землі мають ввійти безпосередньо до Московської держави. Хмельницький вважав, що на ці етнічні українські землі має бути поширено суверенітет Війська Запорозького. Негативною була реакція гетьмана на спробу ревізії Переяславсько-московського договору 1654 р. (розмови про необхідність введення московських воєвод в українські міста, створення в Україні регулярних солдатських полків під керівництвом московських воєначальників тощо)⁶.

Принагідно відзначимо, що наявність українсько-московських протиріч створювала для поляків, які добре були обізнаними щодо суті відносин Москви та Чигирини, можливість маніпулювати цим фактором напередодні і в ході переговорів, зокрема посилювати антимосковські настрої в Україні і водночас налаштовувати московський двір проти гетьманського уряду, звертаючи увагу на нещирість Хмельницького, його бажання уклас-

ти союз із Швецією чи піти під владу Туреччини. Знову-таки, самі переговори показали, що поляки в повній мірі намагалися скористатися з цього фактора і цілеспрямовано діяли в цьому напрямку.

В Москві розуміли, що замирення з Польщею аж ніяк не входить у плани Б. Хмельницького, що він однозначно виступає за продовження війни і розцінює ситуацію, що склалася, найсприятливішою саме для того, щоб, скориставшись послабленням Польщі внаслідок шведського «Потопу», завдати їй вирішального удару. Гетьман вважав, що в даній ситуації найдоцільнішим є створення українсько-російсько-шведського альянсу проти Польщі. Тому московське керівництво саме в травні 1656 р., коли вже були прийняті остаточні рішення щодо початку і навіть місця та часу переговорів з поляками, вирішило проінформувати гетьмана щодо перспектив замирення з поляками. Ставилося завдання заспокоїти гетьмана, розвіяти його сумніви і вкотре завірити, що Москва цілковито буде дотримуватися угод з Військом Запорозьким і всіма силами буде відстоювати українські інтереси. Так, до гетьмана по дорозі в Польщу мав заїхати і передати царську грамоту Ф. Зиков (був у Чигирині 10-13 травня). А на початку червня 1656 р. до Хмельницького прибув царський посланець стольник Василій Кікін, який привіз царську грамоту, датовану 30 травня 1656 р., в якій містилося офіційне повідомлення щодо підготовки переговорів з Польщею за посередництва австрійського імператора. У ній Олексій Михайлович інформував гетьмана про склад російського посольства і рекомендував, щоб той відписав царю на предмет того, «...як між нашими, царської величності, черкаськими і польськими містами і між якими містами, місцями і урочищами рубіж учинити». При цьому цар обіцяв, що в разі, коли польські комісари не погодяться на ці умови, то жодних домовленостей з польським королем не буде⁷. У листі-відповіді, датованому 12 (22) червня 1656 р., Богдан Хмельницький чітко висловив свою позицію з цього питання. Зокрема, звертаючи увагу на те, що «...православні єпископи львівський, перемиський, луцький і ті, що раніше були під православною вірою – холмський і володимирський, а також весь народ православний, що мешкає в тих єпископствах, великі утиски весь час терпіли і нині терплять, церкви божі на костели перетворені були», зазначає, що кордон слід утвердити так, як це було «за споконвічних предків», щоб рубіж «по Віслу ріку був, аж до угорського кордону»⁸. При цьому гетьман застерігав царя, щоб полякам не довіряв. Зокрема, Хмельницький звертав його увагу на бажання поляків укласти антиросійський союз зі шведами. Зазначав також, що володіє достовірними даними про переговори поляків з турецьким султаном і кримським ханом, а також з семигородським князем Ракоці, щоб князь «...їм раті і грошей дав». Взамін останньому обіцяли польську корону. Знову ж були відіслані послы до цесаря та римського папи з проханням надати їм військову допомогу⁹.

У царській грамоті говорилося, щоб гетьман надіслав від себе перелік пунктів, які слід мати на увазі під час переговорів. Очевидно, в Москві сподівалися, що гетьман обмежиться лише переліком своїх вимог, проте Хмельницький вирішив надіслати безпосередньо на посольський з'їзд своїх представників на чолі з сотником Романом Гапоненком. Про це він

повідомляв царя в листі від 26 липня (5 серпня) 1656 р. Хмельницький наголошував, що Роман Гапоненко з товаришами направляються в якості великих і повноважних послів Війська Запорозького¹⁰. Відтак гетьман просив царя, щоб його посланці отримали мандати на з'їзд як повноправні учасники переговорів, щоб «тим нашим послам на з'їзді любов показали». При цьому гетьман зазначав, що своїх посланців направляє спочатку до самого царя, «щоб указ від вашої царської величності взяли, як себе мають поводити на з'їзді»¹¹. Звісно, що це аж ніяк не входило у плани Москви. Адже присутність послів Хмельницького могла завадити укладенню угоди з Польщею, особливо, коли ціною такої угоди були б можливі поступки полякам за рахунок України.

Тоді ж 26 липня (5 серпня) Роману Гапоненку була надана гетьманська інструкція на переговори у Вільні. Першим пунктом даної інструкції ставилася вимога, що в разі, коли б під час переговорів російські та польські комісари доходили згоди, а кордон не був встановлений згідно з володіннями давніх князів руських, українські представники мають наполягати, щоб поляки повернули «усі владичтва, архимандрицтва, ігуменства, церкви, також усі села і маєтності, з давніх часів надані, аби були повернені зараз, не відкладаючи від сейму на сейм». Також представники гетьмана мають вимагати негайної ліквідації унії. Православним мають бути віддані всі заборані монастирі з маєтностями. Ставилася вимога гарантування вільного здійснення православними обрядів, святих таїнств, «в процесії ходити, мертвих проводити зі святащами згідно з старим звичаєм грецьким». У гетьманській інструкції також говорилося про необхідність звільнення від податків усіх священників у королівських, княжих та панських містах і селах, щоб вони підлягали лише єпископському суду. У наступних пунктах гетьман вимагав, щоб польська сторона гарантувала рівні права православного населення в обійманні різних урядів, а король і пани-рада дали присягу, що вони не будуть йти війною «...супроти Запорозького війська та інших сторонніх народів на Запорозьке військо побуджувати і ніякими мірами щоб не шкодили Запорозькому війську».

Крім цього, гетьман наполягав, щоб у разі відмови короля укладати мир, цар повідомив про це гетьмана – «... а ми із військом готові»¹².

Звичайно, текст інструкції несе відбиток обставин, які склалися внаслідок рішення московського керівництва розпочати мирні переговори з поляками, що руйнувало всі плани гетьмана в ході війни звільнити всі українські землі та поширити на них владу Війська Запорозького. За такої ситуації Хмельницький змушений вжити заходів для забезпечення захисту українських інтересів під час переговорів. Відтак, в інструкції чітко ставилося питання поширення суверенітету Української козацької держави на всі етнічні українські землі (згідно з володіннями давніх князів руських). Ставилася також питання гарантування релігійних, економічних і політичних прав українського населення (православних).

Відбувши з Чигирини 26 липня (5 серпня) 1656 р., українські послы – Роман Гапоненко, Іван Василів, Василь Климентів й ін., всього 20 козаків, – прибули у ставку царя під Ригою 1 (11) вересня 1656 р.

13 (23) липня 1656 р. повноважні московські послы відбули на переговори. До складу посольства ввійшли: ближній боярин і намісник астраханський князь Нікіта Іванович Одоєвський, окольничий та намісник рязанський Іван Іванович Лобанов-Ростовський, окольничий та намісник алатирський Василій Олександрович Чоглоков і дяки Герасим Дохтуров та Єфім Юр'єв. З російськими послами поїхали австрійські посередники Алегретті та Лорбах.

У посольській інструкції зазначалося, що в ході переговорів Одоєвський з товаришами мають відстоювати наступні положення:

- королю назавжди мало бути заборонено вступати в завойовані царем міста в Литві та Польщі й затвердити їх за Росією від Динабурга до Буга;
- порадити полякам обрати царя по смерті короля на польський престол;
- за завдані збитки поляки мають заплатити в російську казну;
- поляки мають заприсягнути не чинити помсти гетьману Богдану Хмельницькому;
- за це Росія обіцяла здобути для Польщі все Шведське королівство, окрім Ліфляндії та Риги¹³.

В цілому текст царської інструкції свідчить про впевненість московського керівництва у власних позиціях та його головну мету – зафіксувати де-юре усі територіальні здобутки в ході війни з Польщею, змусивши Варшаву відмовитися від Білорусії та значної частини Литви. Видається цікавою вимога обрання царя після смерті Яна Казимира на польський престол. Фактично, це був чи не найпростіший шлях інкорпорації Польщі до величезних володінь московського царя. Тому мали бути вирішені всі гострі питання між обома сторонами (коли зникають кордони, то немає чого й ділити, зокрема це стосується й українських земель).

Польську сторону представляли комісари воєвода полоцький Ян Казимир Красінський, великий маршалок ВКЛ Христофор Завіша, номінант-біскуп віленський та референдарій і писар ВКЛ Довгяло Ян Завіша, а також референдарій ВКЛ Кіпріан Павел Бростовський, і староста грабовицький та коригницький Станіслав Сарбеєвський¹⁴.

Як відзначає Т. Таїрова-Яковлева, одним з центральних питань майбутніх переговорів виступало територіальне. І саме під час його підготовки та вирішення виникла «українська проблема». У королівській інструкції комісарам від 27 червня (7 липня) 1656 р. як одну з можливих поступок польської сторони, спрямовану на задоволення прагнень українців, пропонувалося оголосити амністію козакам, які брали участь у війні проти Польщі та відновлення стосовно козацької України умов Зборівського договору. Ще один з проектів мав за мету визнання статусу України як провінції, що належала Польщі віками, коли король і Річ Посполита «... усі минулі гріхи їм відпускають та, прийнявши під свою ласку, при привілеях давніх залишить». Російському цареві пропонувалася роль гаранта дотримання даних постанов. Там же йшлося про гарантії вільного повернення

польської та литовської шляхти до своїх втрачених маєтків та про заборону козакам виходити за межу, визначену Білоцерківськими пактами (козакі мали мешкати лише в межах Київського воєводства). Водночас вони повинні бути готові виступити на службу як королю, так і цареві. Як відзначає Т. Таїрова-Яковлева, «...окрім припинення війни, поляки прагнули... повернути собі Україну, а роль козаків зводилась до мінімуму – вони мали перетворитись на військо, розташоване на території Київщини»¹⁵.

З'їзд було призначено у Вільно за дві версти від міста на р. Немезі, де було поставлено чотири намети: центральний – для самих переговорів і три інших для польських та московських послів і посередників-австрійців¹⁶.

Слід відзначити, що переговори розпочалися досить напружено. Як відзначив у своєму щоденнику один з учасників переговорів Кіпріан Павло Бростовський, московське керівництво прагнуло чинити психологічний тиск на польських комісарів. Так, у Вільні було зосереджено до 4 тис. московського війська, біля воріт виставили сильну варту, а навколо міста сторожу¹⁷.

Перший з'їзд послів відбувся 12 (22) серпня 1656 р. Російська сторона виступила з такими вимогами: повернення Брестського воєводства з Пінським повітом, Жмуди і всього того, що належало Князівству Литовському. При цьому поляки мали відшкодувати всі збитки та виплатити платню, видану московським воякам (за перший рік 800 тис. рублів, а за другий – 900 тис.)¹⁸.

У відповідь на такі непомірні вимоги поляки висунули свої, які були такими ж: королю поверталися всі міста, що були відторгнуті від Польської Корони та Великого Князівства Литовського, зі всіма мешканцями, майном і зброєю. Вимагалось залишити в недоторканості всі королівські титули, відшкодувати збитки, повернути також святині, мощі, церковне начиння, дзвони, а також взятих у полон мешканців. У винагороду за збитки та втрати Московська держава, на думку поляків, повинна поступитися на користь Польщі якоюсь кращою суміжною з нею своєю провінцією¹⁹. Вважаємо, що вже на перших засіданнях сторони торкнулися питання вирішення «української проблеми». Адже, висуваючи територіальні вимоги, наголошуючи на тому, що супротивною стороною мають бути повернені всі землі, які, зокрема, належали Польській Короні, серед інших тут мала-ся на увазі й територія України.

Підтвердженням того, що за вимогами про повернення литовських земель стояло й «українське питання» є те, що у відповідь на польські вимоги Одоєвський зачитав листа, в якому, зокрема, виклав причини прийняття під царську протекцію українських козаків (!), наголошуючи, що саме польський король стосовно останніх не виконав своєї присяги. Відтак, московське керівництво вважало, що козакі, відповідно до умов договору, звільнялися від будь-яких зобов'язань перед короною. При цьому зазначалося, що цар «прийняв до себе козаків, щоб вони не передалися туркам і татарам»²⁰. Відзначимо, що остання теза лягла в основу всіх наступних дискусій росіян з поляками. Московські послі повсякчас наголошували, що українські козакі, в разі відмови царя від них, неодмінно опиняться під

протекцією Османської імперії чи Криму і від цього не буде жодної користі ні королю, ні царю. Тож, на їх думку, перебування козаків під контролем царя мало влаштувати і польську сторону.

На всі вимоги польської сторони щодо повернення Речі Посполитій захоплених росіянами земель і компенсації втрат, спричинених війною, Одоєвський відповів: «Що великому государю Бог подарував, тим він ніколи не поступиться»²¹. Цю репліку можна вважати девізом зовнішньої політики Московської держави, і не лише XVII ст.

У ході третього з'їзду послів (16 (26) серпня 1656 р.) сторони виявляли непоступливість і повсякчас наголошували на своєму праві на землі Литви, Білорусії та України. Переговори зайшли в глухий кут. Царські послы навіть хотіли покинути намет для переговорів²². На своєму стояли й поляки, які заявили, що взагалі ліміт посольських засідань вичерпується і з огляду на те, що сторони стоять на своїх позиціях, а тому слід завершити переговори.

На цьому засіданні росіяни вперше поставили питання щодо можливості обрання царя на польський престол. При цьому Н. Одоєвський зазначив, що «...було б чудово, якщо б ці дві держави могли з'єднатися ... Вони усьому світові були б страшні»²³.

Попри всю несподіваність такої пропозиції, поляки досить прихильно поставилися до неї, вважаючи, що це зробить московських послів більш прихильними до польських вимог²⁴.

У перервах між засіданнями поляки активно «обробляли» московських послів, наголошували на успіхах короля у війні зі шведами, а також звертали увагу росіян на ненадійність Хмельницького, який підтримує стосунки зі шведами та семигородським князем Ракоці, переконували опонентів, що Хмельницький бажає відлучитися від царя²⁵.

На думку Грушевського, «українське питання» на переговорах поставило наприкінці серпня (за ст. стилем)²⁶. Проте, як показують події, український чинник відігравав досить суттєву роль напередодні і гостро позначився уже на самому початку переговорів.

18 (28) серпня король направив своїм послам листа, в якому наказував «нешадно демаскувати віроломну і зрадливу політику Хмельницького перед царськими уповноваженими». У ньому зазначалося, що гетьман «передбачаючи близький договір наш з царем й.м., схилиється до нового протектора, складаючи новий союз, не тільки проти нашої держави, а й проти царя й.м. ... козацькі послы тепер в таборі шведського короля». Послам наказувалося «...поскаржитися і остерегти царя від такої поведінки (Б.Хмельницького – В.Г.)... а хто знає, чи шведський король, порозумівшись через Ракоці з Хмельницьким, не задуме й диверсії – походу на державу й.ц.в.»²⁷.

Як зазначає Грушевський, такою була тактика поляків відколи почалися розмови про можливість замирення з Московією. «При кожній нагоді вони гуділи в московські вуха, що козаки цареві не вірні, що вони ведуть свою власну політичну лінію і при першій нагоді відступлять від царя», демонстрували гетьманські листи до шведів, турецького султана та кримського хана. Московським послам поляки показували листа від цісарського резидента при королівському дворі, в якому той пише про Хмельницького:

«То Москві, то Шведам, то Полякам хоче служити, і так своїм лукавством уміє повернутися як вітряниця на кожний вітер. Та й се не диво – бо з молодості навчився таких шток у езуїтів»²⁸.

Під час п'ятого засідання Віленської комісії, яке відбулося 20 (30) серпня 1656 р., між послами тривала дискусія стосовно можливості отримання Олексієм Михайловичем польської корони. Росіяни наполягали на необхідності не лише обрання царя на польський престол, а й затвердженні польської корони за династією Романових. На нашу думку, така постановка питання росіянами найяскравіше свідчить про справжні далекосяжні цілі тогочасної російської політики. Фактично, тогочасне московське керівництво демонструвало звичайну схему імперської завоюницької політики: спровокування війни – досягнення військових успіхів – утвердження своєї влади на значній частині території супротивника – нав'язування вигідних для себе умов миру, який передбачав фактичну анексію і решти території. Звичайно, Москва розглядала обрання Олексієм Михайловичем на польський трон як перший крок у «наступі на Польщу». Для того, щоб він був результативним і створив можливість для подальшої реалізації московських планів, необхідно було зафіксувати, як головну умову, передачу польської корони після смерті Олексія Михайловича його синові. Поляки не могли не розуміти небезпеки для суверенітету Польщі, яку породжувало дане рішення. Тому відразу категорично виступили проти цього, наголошуючи, що вимога росіян суперечить свободі обрання польських королів. Вони зазначили, що насамперед цар має повернути все, що відібрав від короля і ВКЛ. «Надалі, є у нас закон, згідно якого королі зобов'язуються піклуватися про повернення всіх відторгнутих провінцій, і повернувши, повинні приєднати ті, як власність Республіки, до Корони і Великого Князівства Литовського». Тут, без сумніву, мова йде, зокрема, й про українські землі, повернення яких Короні, на думку поляків, має стати ціною за польський престол. Значимо, що у відповіді московських послів не було категоричності і звучало бажання для досягнення мети йти на будь-які поступки. Росіяни, зокрема, заявили: «Що стосується відторгнутого від Корони Польської та Великого Князівства Литовського, то цар згідний все зробити, і не лише Лівонію чи інші провінції, але навіть Шведське королівство бажає спільними зусиллями знову придбати. Він готовий повернути все, що давна належало Короні Польській». На запитання Бростовського, чи під цим розуміються землі, закріплені за Польщею згідно Поляннівського договору (зокрема і українські), прозвучала відповідь: «Можливо й це»²⁹. Як бачимо, слова московських послів підтверджують їх готовність шляхом досить значних поступок добитися обрання царя на польський престол. Українські землі в цьому сенсі могли стати саме тією картою, якою Москва готова була пожертвувати. З другого боку, в Москві, очевидно, була присутня думка, що, в разі обрання царя на польський престол, всі ці компроміси не будуть мати суттєвого значення, тому що всі ці землі все одно залишаться під владою царя.

22 серпня (1 вересня) 1656 р. відбувся шостий з'їзд, який пройшов у суперечках щодо умов обрання царя спадкоємцем корони польської. Польські

посли надали росіянам виправлений варіант московських пропозицій до польського короля. Росіяни ж знову повернулися до вимоги, що Польське королівство має належати царю, його синові та спадкоємцям і що Польща та ВКЛ назавжди мають бути об'єднаними з Московським царством. Що ж до України, то про неї «... нічого й згадувати, тому що українські козаки добровільно піддалися, і як тільки б ми залишили їх без свого покровительства, вони б передалися бусурманам, а у вас не залишились би»³⁰.

Прагнення досягти бажаного обрання царя на польський престол змушувало росіян іти на поступки лишень би зберегти переговornий процес і добитися необхідного результату. Натомість поляки, відчувши це, намагалися тиснути на московських послів, шантажуючи їх тим, що непоступливість останніх може призвести до завершення переговорів. Насамкінець московські делегати зазначили, що готові задля продовження переговорів подумати над польськими умовами і виправити свої пропозиції³¹.

Звичайно, росіяни не збиралися здавати так просто своїх позицій. Уже на наступному (сьомому) з'їзді, який відбувся 25 серпня (4 вересня) Н. Одоєвський висловив думку, що слід повернутися до вирішення територіального питання. Він зазначив, що цар готовий укласти мир на наступних умовах: «... кордон має проходити, починаючи від Динабургу, по Друї та Двіні; від Двіні річкою Ушакою до верхів'їв тієї ж ріки, а потім – до Доксина; звідти до верхів'я Березини по Борисов, Свіслоч та р. Порич до Жичина; від Жичина по тій же ріці Порич до Прип'яті; а по Прип'яті від Сабина по Дніпро. Далі Польща має віддати Малу Росію, Волинь і Поділля, по Буг, і не має торкатися України». Поляки повинні присягтися не чинити помсти Хмельницькому, генеральному писарю та полковникам і не вести проти них війни.

Польські делегати дійшли висновку, що росіяни згідно запропонованого плану не лише нічим не поступаються, а навіть бажають забрати в них стільки ж територій «... коли відписали собі Волинь і Поділля і Малу Росію». При цьому, як зазначав Бростовський, коли розмова заходила про Україну, твердили, що в жодному разі не можуть її залишити, тому що в іншому разі вона дістанеться бусурманам³².

27 серпня (6 вересня) 1656 р. тривало восьме засідання Віленської комісії. Непоступливість сторін (росіяни стояли на своїх пропозиціях, а поляки погоджувалися поступитися лише тими землями, які були приєднані після Полянівського договору) мало не призвело до зриву переговорів.

У ході дев'ятого засідання (28 серпня (7 вересня)) були відновлені дискусії щодо територіальних поступок. Поляки знову вимагали повернення до умов Полянівського договору. Проте, серед міст, які вони погоджувалися передати росіянам, уже значилися Чернігів, Стародуб, Новгород-Сіверський. При цьому було зазначено, що комісари йдуть на такий крок на свій страх і ризик, бо відповідних інструкцій від короля не мають³³.

Ця ситуація продемонструвала нам появу тенденції, коли за неможливості домовитися про цілісну передачу українських земель одній зі сторін, з'являється варіант, що передбачає їх поділ.

Ще одна цікава пропозиція поляків полягала в тому, що цар має виступити посередником в справі примирення польського уряду з козаками.

На думку комісарів, це мало створити сприятливі умови для вирішення інших проблем (стосунків православних і католиків, приналежності шляхетських маєтностей тощо). Фактично, знову-таки бачимо неприховану торгівлю (хочете отримати корону – зробіть кроки у відповідь, зокрема, в сенсі вирішення «українського питання»).

Відповідь російських послів не була вже такою категоричною. Обіцянка інформувати про дані польські пропозиції царя давала полякам надії на успішне вирішення питання. Однак при цьому московські послы зазначили, що цар не може поступитися козаками. Саме в цей момент прозвучала доволі промовиста фраза, що «... це такий народ (українські козаки – В.Г.), який ні з вами, ні з нами не може жити в мирі, і завчасно шукає собі нового покровителя, чи шведа, чи Ракоці, з'єднавшись з кимсь з них, вони можуть бути небезпечними і нам, і вам; від них слід тікати як від скаженого пса»³⁴. Даний вислів яскраво засвідчує, по-перше, дійсне ставлення московського уряду до козацької України та українців. По-друге, формує ідею, що українські козаки є небезпечними як для поляків, так і росіян, що передбачає ліквідацію цієї загрози спільними зусиллями. По-третє, створює підґрунтя для можливого поділу українських земель з метою спільного контролю над ними та усунення загрози з їх боку як для Польщі, так і для Московської держави.

Переговори відновилися аж 20 (30) вересня 1656 р. За час перерви, коли не відбувалися офіційні зустрічі делегацій, сторони очікували на інструкції, відповідно від короля та царя. Так, 4 (14) вересня цар надіслав грамоту, яка надійшла у Вільно 18 (28) вересня з наказом продовжити переговори про обрання царя на польський престол (Вражає «оперативність»). Росіянам потребувалося два тижні, щоб привезти грамоту з-під Риги до Вільно). У ній Олексій Михайлович сповіщав своїх послів про прибуття до нього посланців Богдана Хмельницького сотника Романа Гапоненка з товаришами, які привезли статті гетьмана. Як зазначалося в грамоті, «...ми, Великий Государ, тих статей слухали, вказали з тих статей виписати, про що вам з польськими комісарами на мирному договорі стояти міцно...». Загалом вони передавали зміст посольської інструкції, даної Р. Гапоненку Богданом Хмельницьким. Проте, цікавими видаються помітки, проставлені царем щодо кожної зі статей. Так, лише в питаннях вільного здійснення православних служб та обрядів, а також стосовно звільнення від податків і повинностей православних священників, було наказано «...стояти міцно без будь-якого відстрочення». Стосовно ж усіх інших статей, то у випадку, коли польські комісари не захотіли б поступитися, цар наказував відкласти їх вирішення до інших з'їздів³⁵.

Відтак, московська влада ставила завдання будь-що досягти угоди, в основі якої мало бути рішення про обрання царя на польський престол. Усі спірні питання, які могли завадити цьому, мали бути відкладені на потім. Фактично, така позиція повністю суперечила тим обіцянкам, які в свій час були дані гетьману Богдану Хмельницькому про те, що в разі незгоди поляків прийняти усі вимоги, зокрема й української сторони, угода не буде підписана.

На десятому з'їзді, який відбувся 20 (30) вересня, поляки прямо поставили запитання – якщо цар буде обраний в королі, то чи поступиться він Малою та Білою Руссю на користь королівства. Відповідь російських послів зводилася до того, що це питання слід відкласти на півроку³⁶. Відтак, попередня категоричність щодо приналежності України змінилася на інший тон – тон невизначеності. Очевидно за певних обставин заради польської корони Москва могла пожертвувати інтересами Війська Запорозького.

Бростовський у своєму щоденнику також відзначає даний момент. Зокрема, він пише, що росіяни наполягали на тому, що вся Литва, Біла Русь та Україна має належати Московській державі протягом 20 років, а після того будуть повернуті. Проте, як відзначали московські послы, якщо поляки почнуть обирати царя на королівський престол, вони можуть бути спокійні (?)³⁷. Очевидно, остання фраза означає, що в разі отримання царем польської корони проблема України, Білорусії та Литви владнається сама собою в інтересах, зокрема, і польської шляхти.

Невдовзі очільник московської делегації Н. Одоєвський передав комісарам грамоту, в якій були викладені умови, які, за його висловом, мали би бути несподіваними для поляків (?)³⁸. Серед інших там були такі положення:

- цар обирається спадкоємцем Яна Казимира. При цьому Олексій Михайлович погоджувався на вільне обрання його наступника;
- після обрання царя на королівський престол йому має бути повернена «...Литва по Березину, Свіслоч, Прип'ять та Дніпро, згідно попередньому розподілу кордонів (?), а також Біла Русь від Динабургу, Україна з козаками та Малоросія (кордони якої мають бути визначені пізніше (!!)) навкі мають бути приєднані до Московії»;
- маєтності, забрані в православних церков і монастирів повинні бути повернені;
- відновлення прав православного духовенства та скасування унії, зрівняння в правах православних і католиків³⁹.

На нашу думку, саме за постійним «відстоюванням» інтересів православних Москва намагалася приховати кроки, спрямовані на досягнення компромісу з поляками за рахунок державних інтересів Війська Запорозького. Фактично говорилося: «Подивіться, як ми послідовно і непохитно відстоюємо ваші інтереси». У той же час в питаннях шляхетських маєтностей на території козацької України, кордонів Війська Запорозького, та й, зрештою, його підпорядкування проявлялася хиткість російських позицій.

24 вересня (4 жовтня) 1656 р. відбулося наступне засідання. Поляки повідомили, що отримали відповідні інструкції з Варшави (надійшли урядові листи від канцлера, підканцлера, короля, а також постанова сенату), в яких говорилося, що з приводу обрання царя на королівський престол прийнято рішення скликати 15 (25) вересня 1656 р. сейм. Його рішення розглядалося як необхідна умова для того, щоб розпочати процедуру обрання царя на польський престол. Крім того, королем міг бути лише римо-католик. Монарх мав проживати лише в Польщі, а не за її межами.

У резолюції сенату також зазначалося, що про обрання королем Олексій Михайлович не може й бути мови, а стосовно його сина, то це питання має бути вирішене лише на сеймі.

Не оминили послы й української проблеми, зазначивши, що вона має стати об'єктом наступних переговорів. При цьому вони наголосили, що за порожці домовилися з кримським ханом, волоським господарем та Ракоці протидіяти царському обранню на королівський престол. Також зазначили, що є інформація про контакти Хмельницького зі шведським королем: «... козаки – люди ненадійні, хоча й присягають, проте в правді не стоять»⁴⁰.

Коли почалася розмова про Україну, росіяни зазначили, що нещодавно до Вільно прибули козацькі послы, які не бажають приєднання України до Польщі, тому що присягали царю. Проте, як відзначає Бростовський, це питання московські послы пропонували відкласти на майбутнє, як і питання повернення завойованих провінцій. Як вони зазначили, це все «... не буде складати труднощів для Королівської Величності Царя (!), і що все це може бути зроблено»⁴¹.

Дані свідчення видаються нам цікавими з кількох причин. По-перше, Бростовський вперше згадує про прибуття українських послів, про яке повідомили поляків росіяни, лише 24 вересня (4 жовтня), коли між сторонами відбувалося одинадцять (!) засідання. По-друге, в неофіційних розмовах московські послы обіцяли, що у разі вирішення питання про успадкування царем польської корони, будуть вирішені всі територіальні питання, зокрема й ті, що стосуються України. Це фактично свідчить, що московська сторона готова була заради польської корони піти на будь-які поступки, хоча в офіційних розмовах росіяни продовжували наполягати, що Україну вони не віддадуть за жодних обставин.

Тут, очевидно, варто зупинитися на подіях довкола українських послів на Віленських переговорах. Як уже зазначалося, гетьман Богдан Хмельницький надіслав до Вільна сотника Романа Гапоненка з товаришами з надією, що ті отримають офіційний статус на переговорах і будуть відстоювати українські інтереси. Посольська інструкція Гапоненку була видана 26 липня (5 серпня) 1656 р. Тоді ж він мав вирушити до Вільно. Українські послы прибули у ставку царя під Ригю лише 1 (11) вересня 1656 р., а у Вільно прибули вже 24 вересня (6 жовтня) 1656 р. Тобто дорога на переговори в представників Богдана Хмельницького зайняла близько двох місяців. Це при тому, що така важлива для Війська Запорозького подія змушувала гетьмана поквартитися. То чому ж подорож українців до Вільно виявилася настільки довгою? Очевидно, що на заваді українським послам стояло прагнення Москви якомога довше не допускати їх до місця переговорів.

Звертаємо увагу на те, що зустрівшись з українськими послами в Ризі і отримавши від них статті Богдана Хмельницького, цар досить оперативно включив їх до своєї грамоти з відповідними помітками і вже 4 вересня надіслав до Вільно. Прибула грамота туди 18 вересня. Українські з'явилися у Вільно тижнем пізніше.

Як виявилось, присутність українських послів під час переговорів була не вигідною жодній зі сторін. Поляки побоювалися, що росіяни, три-

маючи біля себе українських послів, намагатимуться таким чином вплинути на прийняття остаточних пунктів договору. Польські комісари писали до короля, що козацькі гінці «...нічого зараз не роблять, і хто знає, чоґо їх тут тримають». Поляки розуміли, що присутність козаків під час переговорів, їх втручання в процес досягнення згоди між сторонами можуть негативно вплинути на кінцевий результат. Адже українська сторона безумовно негативно сприймала сам факт польсько-російських переговорів. Що вже говорити, коли мова заїде про можливість досягнення компромісу за рахунок українських територій.

Позиція українських послів могла бути небезпечною і для інтересів Росії. Я. Федорук відзначає, що після поразки московського війська під Риґою в жовтні 1656 р. Віленський мир став для Москви життєво необхідним, навіть за найбільшу ціну⁴².

Відтак, Р. Гапоненко з товаришами, перебуваючи у місці переговорів, були фактично відсторонені від них. Їх не допускали до посольського намету, вони змушені були користуватися лише чутками та спеціально сформованою інформацією, якої їх «кормили» і поляки, і росіяни.

Чим аргументувалася така позиція Росії і Польщі? Поляки взагалі заявляли протести щодо можливості вести переговори з хлопами, які через своє низьке походження не можуть на рівних розмовляти з шляхтичами. Росіяни також виказували своє невдоволення низьким статусом українського посольства, яке очолював всього-на-всього сотник. На думку Л. Заборовського, саме невідповідний статус українського посольства не дав змоги їм взяти участь у переговорах⁴³.

Натомість Я. Федорук вважає, що в даній ситуації основну роль відіграв не статус представників Війська Запорозького (на його думку, це було виявом зверхнього ставлення Хмельницького до самих переговорів), а суперечності між українським гетьманом і царем⁴⁴. Головне місце в них, очевидно, посідала незгода гетьмана з планами Росії щодо замирення з поляками.

На думку Т. Таїрової-Яковлевої, відсторонення українських послів від переговорного процесу було викликане як «... традиційною пихатістю московського боярства, так і відмовою визнавати за Україною права на певну незалежність у питаннях зовнішньої політики»⁴⁵.

До цього, на нашу думку, слід додати те, що присутність українських послів та їх участь в переговорах позбавила б можливості маневру як польських комісарів, так і московських послів, зокрема маневру, який стосувався безпосередньо вирішення «українського питання».

В цілому, як на це звертає увагу Я. Федорук, сама невизначеність з козацькою місією додавала непевності в сам хід переговорів. Невідомо було, як мали приступити до обговорення українського питання, не допускаючи представників Хмельницького до участі в ньому. Тим більше, що сторони були стривожені інформацією про переговори гетьмана зі шведським королем і семигородським князем⁴⁶.

Як відзначав М. Грушевський, «коли б козацькі послы були допущені до нарад віленської комісії, се мабуть розсіяло багато з сих підозрінь, і усунуло б той ґрунт, на яким вони розвивалися – через цю неофіціаль-

ну, образливу для козаків роллю: недопущених до переговорів консультантів». Зовні Москва займала в козацькому питанні, як про це писав М.Грушевський, позицію чітку і тверду. Вона стояла на тому, що козацьке військо зі своєю територією піддалося під протекцію царя і стосовно цього московська влада не допускала жодних дискусій. Проктована границя – до Буга – не мала нічого дати Польщі з козацьких займанщин (проте і не відповідала побажанням Хмельницького, висловленим у грамоті до царя. Гетьман говорив про кордон по Віслу). Воднораз йшлося про те, що посла всіма засобами мають не допустити розриву переговорного процесу і в крайньому разі погодитися на перенесення питання до найближчого сейму. Грушевський справедливо зауважує, що це й був той пункт, який би однозначно викликав незадоволення козацьких послів, які були добре обізнані з подібною практикою польського керівництва. Фактично, з боку поляків, це було звичайне зволікання з метою добитися припинення військових дій⁴⁷. Водночас додамо, що гостра потреба Москви в перемир'ї з поляками, з огляду на наростаючу загрозу з боку Швеції, та надто приваблива перспектива обрання царя на польський трон, породжували загрозу, що російська влада задля цього може виявитися не настільки твердою у справі відстоювання українських інтересів. Як показувала практика і хід переговорів, росіяни схильні були йти на поступки, особливо тоді, коли вони обіцяли отримання значних преференцій, як-от польська корона.

Згідно з Грушевським, на пропозиції поляків щодо необхідності того, щоб Москва відступилася від козаків і України, бояри відповіли, що від козаків відступитися не можуть. «Нічого доброго з того б не вийшло: не будуть ні вашими, ні нашими, – коли цар від них відступиться, вони піддадуться або султанові, або ханові, або шведському королеві, і з'єднавшись з ними стануть воювати і Москву, і Польщу. Коли ж Польща і Москва об'єднаються під пануванням московського царя то й козаки будуть з ними разом»⁴⁸.

В. Липинський наводить цитату зі слів московських послів, звернутих до поляків: «Козаків самі в послуху не вдержите, а тоді буде і нам і вам тяжче; стане з них новий Крим, коли вони турецьку приймуть протекцію... Ці люде (козаки), як дикі звірі: треба їх наперед обласкавити, а потім уживати. Коли вони зрозуміють, що ви їх хочете мати, не будуть ані вашими, ані нашими. Ви самі перестерігали нас, що вони зі Шведом і Ракочієм порозуміваються; певне до них, або до бусурманів підуть»⁴⁹.

У польському керівництві, очевидно, це також розуміли. Тому там було підготовлено, за висловом Грушевського, декілька «концептів» стосовно вирішення українського питання. Вони були представлені московським делегатам. Відзначимо, що хоча представники гетьмана не були офіційно ознайомлені з ними, та, очевидно, знали про них, користуючись різноманітними чутками. А утаємниченість польсько-російських переговорів переконувала їх в тому, що сторони схилиються до прийняття одного з них і росіяни готові здати інтереси козацької України взамін на польську корону.

Отже, перший з таких «концептів» пропонував вирішити «українське питання» відразу після коронації Олексія Михайловича. Зокрема, Україна має з'єднатися в одне панство з Річчю Посполитою і вічно належати до

Речі Посполитої. Тепер же, по укладенні договору, козаки мають припинити будь-які ворожі дії проти Корони Польської та ВКЛ, а навпаки – виступати проти будь якого супротивника Речі Посполитої і царя. Король обіцяє пробачити козакам усі провини і відновити їх давні права та привілеї. Для заспокоєння козаків пропонувалося надіслати до них делегацію польських і московських комісарів. Говорилося про повернення шляхти у свої маєтки та їх безпечне проживання поміж козаків.

Інший «концепт» пропонував, насамперед, царю взяти на себе посередництво у відносинах між поляками та козаками, щоб запобігти дальшому кровопролиттю. «Аби і Річ Посполита була помирена з тим військом, завжди їй потрібним; і військо Запорізьке в своїх претензіях як найпристойніше було задоволене, і обивателі коронні, повернувши до домів і маєтностей своїх, безпечно в них мешкали – хоча б прийшлося виділити якусь частину Запорізькому війську». Мова йшла про встановлення лінії відмежування козацького краю, згідно Білоцерківського договору. Насамкінець, Україна має вернутися до складу Речі Посполитої вже після елекції царя⁵⁰.

Як зазначає Грушевський, зміст даних концептів доходив до українських послів і вселяв у них занепокоєння. «Бути поверненими до Польщі після вибору царя на Польське королівство, а тим часом зараз же вернутися на польську службу на умовах Білоцерківського трактату, покинути всі позиції поза білоцерківською лінією, пустити на Україну шляхту – се була перспектива як найгірша. А при тій зацікавленості, яку виявляли московські делегати до елекції царя, можна було справді побоюватися з їх боку яких-небудь необережних концесій, а потім московського натиску на Військо в напрямку козацького «послушенства» полякам»⁵¹.

Наразі, наступні засідання пройшли в постійних суперечках. Основними темами залишалися царське обрання на польський престол, релігійне питання, «а по-третє, Україна і козаки, яких вони самі побоюються, щоб вони, зрозумівши, що цар хоче приєднати їх до Речі Посполитої, не стали б шукати собі іншого пана»⁵².

19 (29) жовтня царським послам надійшла інструкція, в якій говорилося про необхідність будь-що зберегти перемир'я, навіть за рахунок певних територіальних поступок. Послам пропонувалося задіяти усі можливі засоби впливу на поляків, зокрема підкуп комісарів «купити, обіцяти тисячі, п'ятдесят і шістдесят і більше обом послам»⁵³.

Відзначимо, що офіційно заявляючи про те, що за жодних обставин не поступляться українськими і білоруськими землями, московські послы водночас у приватних розмовах говорили про можливість компромісів задля досягнення головного – обрання царя на польський престол. Зокрема, підтверджують це спогади Бростовського, який, зокрема, писав, що московські послы «...зі слізьми на очах просили нас (польських комісарів – В.Г.) знайти засіб для завершення цієї справи (підписання угоди – В.Г.), скаржилися на Царя, й клятвено обіцяли, що все буде повернено». До поляків надходила інформація, що «... вони (росіяни – В.Г.) бажать зараз же поступитися по Березину, а під час обрання домовитися про решту»⁵⁴.

24 жовтня (3 листопада) 1656 р. відбулося останнє (дев'ятнадцяте) засідання Віленської комісії. Як зазначає Бростовський, було досягну-

то домовленість про відстрочку вирішення основних питань до сейму. Водночас сторони домовилися про встановлення перемир'я, а також про спільні військові дії проти пруського князя та шведського короля⁵⁵.

В результаті Віленська комісія так і не завершилася повною згодою. Як відзначає Грушевський, польські делегати не допускали елекції царя інакше як за умови, що він поверне Польщі Україну і Білорусь, а цар не хотів купувати елекції за таку дорогу ціну⁵⁶. Хоча, на нашу думку, в разі, коли б поляки зайняли більш поступливішу і чіткішу позицію стосовно царської елекції, ставлення росіян до питання про територіальні поступки було б іншим.

Відзначимо, що полякам вдалося досягнути успіхів у справі обмеження територій Війська Запорозького. При цьому, як відзначає Т. Таїрова-Яковлева, московські делегати у питаннях кордонів уже не виявляли такої непоступливості, а трималися дещо гнучкіше. На думку дослідниці, така поведінка царських представників могла пояснюватися бажанням обмежити владу українського гетьмана, або прагненням шляхом подібних компромісів добитися польської корони для Олексія Михайловича. Також вона припускає, що московські послы були не надто обізнаними щодо умов попередніх українсько-польських угод. Так, коли 7 вересня 1656 р. московські послы попросили поляків показати їм лінію козацьку, польські комісари намалювали їм ту, яка була визначена Білоцерківським договором, і обмежувала територію Війська Запорозького лише Київщиною. Московські воєводи погодилися на таке визначення розмежування⁵⁷.

«Та легкість, коли не легковажність, – зазначає Т. Таїрова-Яковлева, – з якою московські послы погодилися урізати територію Гетьманщини до меж Білоцерківської угоди (хоча навіть поляки сподівалися найбільше на кордони, встановлені Зборівською!), не може не дивувати. Фактично це порушення Переяславської угоди 1654 р., згідно з якою визнавався кордон, визначений Зборівською угодою. Крім того, козаки опинилися в становищі подвійного протекторату (їхньою думкою щодо цього ніхто не поцікавився) – і це також не відповідало «Березневим статтям». Навіть, якщо взяти до уваги те, що даний пункт Віленської угоди ніколи не був виконаний, козаки мали усі підстави вважати, що їх зраджено... Що ж до Гетьманщини з її територією та інтересами – її просто продавали в обмін на польську корону»⁵⁸.

На думку Тараса Чухліба, Віленський трактат було укладено згідно міжнародного принципу *uti possidetis* («як володієш, так і володійте»), який фактично визнавав за кожною із сторін ті володіння, які були зафіксовані на момент припинення військових дій. При цьому зазначалося, що гострі питання, які викликали суперечку під час переговорів, можуть бути вирішені після рішення сейму та елекції царя на польський престол. Це стало наслідком відносної рівності військових і дипломатичних можливостей обох сторін. «Разом з тим, віленські переговори створили міжнародно-правовий прецедент обговорення проблем України поза її «спиною» й змусили Б. Хмельницького та його оточення шукати нових шляхів у зовнішній політиці»⁵⁹.

Відзначимо, що сам текст угоди був привезений до Чигирини послами Хмельницького. На думку Грушевського, це був польський проект

договору, відхилений московськими делегатами. Проте, вчений не виключає, що це міг бути затверджений текст таємної угоди між Москвою та Польщею. Його назва звучала як «Статьи с Москвою постановленные, а потом до пришлого сойму – будет показетца Речи Посполитой на совершение отложенные»

Перший пункт проголошував, що цар має бути обраним на королівство польське на наступному сеймі з тією умовою, що він не має права втручатися в польські справи за життя нинішнього короля, аж доки після смерті останнього на конвокації зложить присягу і потім буде коронований.

Пункти 4, 6, 7 стосуються питань релігії. Зокрема, цар зобов'язується дотримуватися прав католицької церкви, а прав і вольностей грецького закону «згідно звичаю». Стосовно вимоги ліквідації унії, то тут зазначалося, що після елекції московського царя обидва монархи мають дійти згоди, порадитися з духовництвом щодо подолання протиріч між церквами.

Пункти 9 і 10 стосуються вирішення українського питання.

Перший з них проголошував, що Україна як член Речі Посполитої, «...що була прийнята під протекцію царя, як з віків приналежна провінція не має бути одірвана від Речі Посполитої при такому зв'язку, який утвориться між Короною Польською, Великим князівством Литовським та панством Московським через елекцію царя на королівство». Відповідно, цар після елекції, порозумівшись з королем, має створити комісію для заспокоєння України. Комісари мають залагодити всі суперечності з козаками. Їм мають бути пробачені всі провини, відновлені всі права та привілеї, а також надані нові. Протектором цих постанов виступить цар, який гарантуватиме їх непорушність.

Ще до початку роботи цієї комісії надається право всім обивателям Корни і ВКЛ повернутися до своїх маєтків і вільно мешкати між козаками по всіх воєводствах. Козакам заборонялося чинити будь-які військові акції за лінією, визначеною Білоцерківськими пактами, вони мають бути готовими виступити на службу як цареві, так і королю проти кожного неприятеля⁶⁰.

Зовнішньополітична ситуація осені 1656 р. підштовхувала російських урядовців до найшвидшого підписання угоди з поляками за будь-яку ціну. До цього підштовхувала дипломатична невдача в справі укладення антишведської ліги з Данією, активізація французької дипломатії з метою укладення польсько-шведського договору, непевність позиції Хмельницького.

Віленське перемир'я вітали в обох державах. Фактично, була досягнута мета-мінімум, яка ставилася і Польщею, і Москвою. У самому Вільно два дні проходили офіційні бенкети, проводилися спеціальні святкові служби. З Віленського замку здійснювалися гарматні залпи. Цар видав грамоту, в якій писав, що його вже «обрали на Королівство Польське і Велике Князівство Литовське...» Олексій Михайлович наказав грамоту цю читати в храмах при великому скупченні людей, «...щоб всяких чинів людям про це було відомо»⁶¹.

Отже, укладення перемир'я означало відмову Москви від продовження війни проти Польщі, що ставило під загрозу реалізацію планів українського гетьмана Богдана Хмельницького, який пішов на союз з ца-

рем лише задля завершення визволення українських земель з-під влади Речі Посполитої. По-друге, в ході самих переговорів їх учасниками активно розігрувалася «українська карта», велася незауважено торгівля українськими територіями. При цьому делегація Війська Запорозького цілеспрямовано не допускалася до участі в переговорах, а відтак була позбавлена можливості відстоювати свої інтереси. По-третє, недопущення українських делегатів до участі в переговорах, чутки, довкола їх змісту породжували занепокоєння в гетьманського уряду, а домовленість між польськими і російськими комісарами, яка створювала можливість сторонам для маневру і не усувала небезпеки вирішення проблем між Москвою та Варшавою за рахунок українських земель призвели до корекції політики українського гетьманату в його стосунках з Москвою.

Як свідчить перебіг переговорів під Вільно, московська сторона лише повсякчас декларувала непохитні наміри відстоювати інтереси козацької України. Проте, насправді в ході перемовин проявилася тенденція щодо можливості досягнення компромісу між Польщею та Москвою за рахунок українських земель. Саме в цьому, на нашу думку, й полягала справжня позиція Москви у вирішенні «українського питання», позиція, яка уже на практиці проявилася в процесі підготовки та укладення Андрусівського договору 1667 р., коли козацька Україна була поділена між Польщею та Росією.

Реальна ж російська поступка проявилася в тому, що Москва погодилася на обмеження території Війська Запорозького територією Київського воєводства, згідно умов Білоцерківського договору 1651 р. І це при тому, що поляки початково погоджувалися на територіальні розмежування згідно положень Зборівського договору 1649 р. При цьому ми вже не говоримо, що це жодною мірою не відповідало позиції українського гетьманського уряду, адже Богдан Хмельницький визначав межі української держави не інакше, як по саму Віслу.

Примітки:

1. Федорук Я. Переговори Речі Посполитої з Москвою і укладення Віленського миру (1654-1656) / Я. Федорук // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К. : Смолоскип, 2003. – С. 796.
2. Соловьев С.М. Сочинения. В 18 кн. Кн. V. Т. 9-10. История России с древнейших времен / С.М. Соловьев / Отв. ред.: О.Д. Ковальченко, С.С. Дмитриев. – М. : Мысль, 1990. – С. 596- 658.; Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М.С. Грушевський / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 1997. – Т. IX-2. – С.1232-1252; Kubala L. Wojna szwedzka w roku 1655 i 1656. Szkiców historycznych. Serya IV / L. Kubala. – Lwów: H. Altenberg, G. Seueart, E. Wende i SP, 1913. – 495 s.
3. Заборовский Л.В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. / Л.В. Заборовский – М. : Наука, 1981. – 180 с.; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни / Т. Яковлева. – К. : Основи, 1998. – 447 с.; Флоря Б. Украинский вопрос на переговорах под Вильно / Б. Флоря // Украина и соседние государства в XVII веке. Материалы международной конференции. – СПб. : Скиф, 2004. – С. 160-173.; Смолій В.А. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 pp.) / В.А. Смолій, В.С. Степанков. –

- К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 352 с.; Федорук Я. Переговори Речі Посполитої з Москвою і укладення Віленського миру (1654-1656) / Я. Федорук // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол. П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін. – К. : Смолоскип, 2003. – С.796-861.; Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. / Т. Чухліб. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2003. – 518 с.; Wójcik Z. Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w okresie drugiej wojny północnej 1655-1660. / Z. Wójcik // Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655-1660. – Warszawa : Państwowe wydawnictwo naukowe, 1957. – Т.1. – С. 331-378.
4. Федорук Я. Переговори Речі Посполитої з Москвою і укладення Віленського миру / Я. Федорук. – С. 160-173.
 5. Смолій В.А. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – С. 194.
 6. Грушевський М.С. Історія України-Руси – Т. IX-2. – С. 1033.
 7. Две неизвестные грамоты из переписки царя Алексея Михайловича с гетманом Богданом Хмельницким в 1656 г. // Славянский архив. – 1958. – С. 81-82.
 8. Две неизвестные грамоты ... – С. 83-86.; Документи Богдана Хмельницького (далі – ДБХ) / Упор. І.Крип'якевич, І.Бутич. – К., 1961. – С. 501-502.
 9. ДБХ. – С. 502; Грушевський М.С. Історія України-Руси – Т. IX-2. – С. 1233.
 10. ДБХ. – С. 519; Яковлева Т. Гетьманщина. – С. 182.
 11. ДБХ. – С. 519.
 12. Універсали Богдана Хмельницького. – К., 1998. – С. 199-201; ДБХ – С. 520-521; Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. IX-2. – С. 1235-1237.
 13. Бантыш-Каменский Н.Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). – Ч. 3 / Н.Н. Бантыш-Каменский. – М. : Тип. Э.Лисснера и Ю.Романа, 1897. – С. 130-131.
 14. Бростовский П.К. Дневник дороги на Комиссию в Вильну 1656 года, с самого акта Комиссии наскоро списанного / П.К. Бростовский // Сборник Муханова. 2-е изд. – СПб., 1866. – С. 483.
 15. Яковлева Т. Гетьманщина. – С. 184-185.
 16. Бростовский П.К. Дневник. – С. 483; Соловьев С. М. – Кн.5. – Т.10. – С.633
 17. Бростовский П.К. Дневник. – С. 485-486.
 18. Там само. – С. 496.
 19. Там само. – С. 498.
 20. Там само.
 21. Сагановіч Г. Невядомая вайна: 1654-1667 / Г. Сагановіч. – Менск : Навука і тэхніка, 1995. – 144 с.
 22. Федорук Я. Переговори Речі Посполитої з Москвою і укладення Віленського миру ... – С.846.
 23. Бростовский П.К. Дневник. – С. 504.
 24. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. IX-2. – С. 1245.
 25. Соловьев С.М. Сочинения. – Кн.V. Т.9 – 10. – С. 635.
 26. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. IX-2. – С. 1245.
 27. Там само. – С. 1241-1242.
 28. Там само. – С. 1241-1243; Яковлева. Гетьманщина. – С. 186.
 29. Бростовский П.К. Дневник. – С. 509-510.
 30. Там само. – С. 511.
 31. Там само. – С. 512.
 32. Там само. – С. 514.
 33. Там само. – С. 518.
 34. Там само.
 35. Забор, Захарина. – С. 167-169.

36. Соловьев С.М. Сочинения. – Кн.V. Т.9-10. – С. 637.
37. Бростовский П.К. Дневник. – С. 522.
38. Там само. – С. 523.
39. Там само. – С. 525.
40. Соловьев С.М. Сочинения. – Кн.V. Т.9-10. – С. 638.
41. Бростовский П.К. Дневник. – С. 527.
42. Федорук Я. Переговори Речі Посполитої з Московією і укладення Віленського миру ... – С. 843.
43. Заборовский Л.В. Религиозный вопрос в польско-российских переговорах у дер. Немежа в 1656 г. (предистория) / Л.В. Заборовский, Н.С. Захарьина // Славяне и их соседи. – 1991. – Вып.3. – С. 171.
44. Федорук Я. Переговори Речі Посполитої з Московією і укладення Віленського миру ... – С. 844.
45. Яковлева Т. Гетьманщина. – С. 183.
46. Федорук Я. Переговори Речі Посполитої з Московією і укладення Віленського миру ... – С. 848.
47. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. IX-2. – С. 1244.
48. Там само. – С. 1245.
49. Липинський В. Україна на переломі 1657 – 1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті / В. Липинський. – Філадельфія: Східно-Європейський дослідний інститут ім. В.К.Липинського, 1991. – С. 35.
50. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. IX-2. – С. 1246.
51. Там само. – С. 1247.
52. Яковлева Т. Гетьманщина. – С. 186.
53. Соловьев С.М. Сочинения. – Кн.V. Т.9 – 10. – С. 639.
54. Бростовский П.К. Дневник. – С. 538.
55. Там само. – С. 540.
56. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. IX-2. – С. 1249.
57. Яковлева Т. Гетьманщина. – С. 187.
58. Там само. – С. 187-188.
59. Чухліб. Гетьмани і монархи. – С. 91.
60. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. IX-2. – С. 1249-1250.
61. Сагановіч Г. Невядома вайна: 1654-1667 / Г. Сагановіч. – Менск : Навука і тэхніка, 1995. – 144 с.

В статье анализируется ход российско-польских переговоров в 1656 г. в Вильно, в частности, в смысле решения сторонами «украинского вопроса» и позиция Москвы в отстаивании интересов Войска Запорожского. Рассматриваются причины и обстоятельства недопущения к участию в переговорах украинской делегации, возглавляемой сотником Романом Гапоненком.

Ключевые слова: виленская комиссия, съезд, посольство, «украинский вопрос», перемирие.

Отримано: 18.01.2010

Валерій Смолій
(Київ)

Валерій Степанков
(Кам'янець-Подільський)

**ВТОРГНЕННЯ ЯНА СОБЕСЬКОГО У ПРАВОБЕРЕЖНУ
ГЕТЬМАНЩИНУ ТА ЙОГО ПЕРЕГОВОРИ
З ПЕТРОМ ДОРОШЕНКОМ ПРО УМОВИ «ВХОДЖЕННЯ»
ДО РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (ОСІНЬ 1674 – ЗИМА 1675 рр.)**

У статті на широкій джерельній основі охарактеризовано похід польських військ на чолі з королем Яном Собеським у Правобережну Україну восени 1674 – взимку 1675 рр. Простежено хід військових дій та українсько-польських переговорів. З'ясовано позиції української, польської, турецько-татарської сторін у конфлікті. Подано текст та проаналізовано положення українських «Пунктів головніших...» та королівської «Відповіді на пункти...».

Ключові слова: польський наступ, військові дії, українсько-польські переговори, татарська орда, «Пункти головніші...», «Відповідь на пункти...».

Поновлення влади П. Дорошенка у Правобережній гетьманщині силами Османської імперії у серпні – вересні 1674 р. відбулося ціною жакливого спустошення її південних і центрально-південних районів. Відступ турецько-татарських військ за Дністер створив сприятливі умови для реалізації планів польського короля Яна III Собеського оволодіти «Українською державою». 21-22 жовтня він провів у Золочівському замку військову нараду, яка ухвалила розташуватися в Україні, «вигнавши татар», і діждатися там весни. Передбачалося також, провівши якомога швидше коронацію, спрямувати сюди й посполите рушення. За образним висловленням Яна III, «як собі постелимо цієї зими, так виспимося», інакше, «ані гіберна, ані коронація, ані посполите рушення на весну нас від згуби не оборонить¹. У кінці місяця об'єднана польсько-литовська армія, чисельністю у 40 тис. вояків, а разом зі слугами щонайменше у 60 тис. осіб, вирушила у похід².

Висланий наперед руський воевода С. Яблоновський з частиною корогв не спромігся опанувати м. Студеницею й переправою біля неї. Невдало для нього на початку листопада закінчилися спроби оволодіти брамою Кам'янця-Подільського. Тому змушений був розпочати відступ у напрямі Бара, щоб приєднатися до головних сил армії³. Об'єднання відбулося неподалік Зінькова, а 10 листопада король направив до Бара частину кінноти, піхоти й артилерії. Раптово з'явившись наступного дня, вони відразу ж оволоділи передмістям і містом, змусивши татар-липків і турок відступити до замку, залога якого склала 1,2 тис. вояків. Відразу ж почали готуватися до штурму. Вночі у наступ перейшли драгуни, але зазнали невдачі. Після чого гармати відкрили вогонь по замку. 12 листопада обложені «запросили милосердя», проте король, вважаючи, що вони шляхом перемовин хочуть виграти час, послав піхоту «під мури». Обложені відбили цей приступ. У наступні дні бої не припинялися. За визнанням учасника кампанії шляхтича Я. Дробиша-Тушинського, липки «сильно захищали-

ся». Тим часом мінні галереї підводяться під стіни замку, а апроші впритул до них. Дізнавшись про присутність у польському таборі короля, керівник залоги бей Хусейн Моравський й інша старшина, вирішили здатися. Було знято з валів турецькі корогви й розпочато переговори. 18 (є дані про 22 чи 23) листопада Бар капітулював. Татари повернулися на службу до Речі Посполитої. Полонених турків залоги відправили до Кам'янець⁴.

Ян III Собеський усвідомлював важливе значення для досягнення успіху в кампанії підтримки з боку місцевого населення. Він вважав також дуже корисним витворення серед старшини і козацтва опозиційно налаштованого до П.Дорошенка полонофільського угруповання (щось на зразок М.Ханенка), яке б спонукало гетьмана бути більш зговорливим. Тому вирішив звернутися зі спеціальними універсалами до різних груп населення. Так, 16 листопада в універсалі до духовенства, козаків і поспільства повідомляв про своє обрання польським королем і засвідчував, що з'явився на Україну з метою визволення з-під «тяжкої бісурманської неволі», обіцяючи «батьківську нашу ласку». Підкреслював, що «входимо до України з численними і хоробрими військами» не «з війною, але з милістю батьківською, щоб ми помстилися бісурманам, за кров народу в.в.в. приниженого, спалені церкви Божі, потоптані церковні святощі і душі християнські, побрані до неволі». Наголошував, звідселя не схочемо повертатися, аж поки не поверне «народ до попередньої слави, церковів до їхніх обрядів, а увесь народ до власних прав і вольностей». Закликав не мати настільки «закам'янілого серця», аби «не побачити своєї остаточної загибелі. Довідалися у Стіні, в Ладижині, інших містах і в Умані, на що в.в.в. обернулася бісурманська протекція; де на Хреста Св. ворог для викорення віри і народу в.в.в. садовив діточок і зганьблених в.в.в. дружин, самих за невірників набирав, аби з-за великої погорди і зневаги народу галери в.в.в. наповнив». Переконував повертатися «до власної матери-вітчизни дідичної», до «милості нашої батьківської»; прибувати «до спільної наради, як-то найкраще вас рятувати, як війну на ворожу землю перенести і помститися за кривди...»⁵.

У листі від 18 листопада до «людей рицарських, під іменем серденят в Україні будучих», і «недобитків уманських, ладижинських, стінських й інших, жгалься Боже, спалених і до неволі вічної вибраних міст, котрі залишилися без жінок, дітей, домів і майна...», закликав їх до продовження боротьби з бусурманами разом з коронним військом, обіцяючи гроші й сукуно. Запрошував прибувати до нього, зобов'язуючись прийняти, «як синів цієї Вітчизни»⁶. Докладав зусиль, аби жовніри не вчиняли свавілля стосовно міщан і поспільства. 29 листопада наказав литовським гетьманам не допускати зловживань, зокрема, щоб жовніри не мучили «убогих людей, не пекли, як це сталося у різних місцях», побоюючись, аби такі звірства не викликали спротив українських міст у справі «піддання»⁷.

Така політика принесла вагомі позитивні наслідки. На відміну від кампанії 1671 р., якщо не більшість, то значна частина населення не без прихильності зустрічала появу польських підрозділів. Найбільшим політичним успіхом короля став перехід на його сторону О. Гоголя з Подільським і частиною Брацлавського полків. Останній, дізнавшись про появу польського

війська, очолюваного королем, вирішив визнати його владу. Пішов на цей крок, бо, по-перше, не мав змоги своїми силами захиститися від їхнього наступу, а, по-друге, не сподівався на одержання допомоги від П. Дорошенка⁸. Тому, коли корогви полковника Міхаля Жевуського, зайнявши Лучинці й Озаринці, наблизилися до Могилева, розпорядився захопити двох мурз і кілька десятків татар, котрі прибули сюди «вбирати стацію», і разом з ними з'явився до М. Жевуського, засвідчуючи підданство королю⁹.

Від нього подався з старшиною під Бар, щоб скласти особисту присягу Яну III. Вона відбулася, очевидно, 22 листопада. Як видно з її чернетки, віднайденої М. Крикуном, О. Гоголь обіцяв бути вірним «до останньої миті мого життя і останньої краплі крові моєї», відривався «протекції турецької і татарської» й зобов'язувався бути «з полком» Подільським і Брацлавським та містами постійно готовим до послуг королю й Речі Посполитій «і на викорінення бусурман ставати аж до останньої краплі крові своєї...»¹⁰. Зі свого боку, Ян III видав йому привілей, яким призначав **«пожиттєво єдиновладним полковником Подільським»** (виділено нами – Авт.) і під «його управління» надавав 17 міст (Могилів, Шаргород, Озаринці, Яругу, Кам'янку, Косницю, Рашків, Бушу та ін.) з усіма приналежними їм селами і присілками, 7 з яких належали Брацлавському полку. Козаки («як люди рицарські»), котрі проживали у них, звільнялися «від усієї зверхності дідичної панів», а також від усіх «обтяжень, данин, чиншів, робіт, підвід...». Подільський полковник уповноважувався скласти козацький реєстр, який мав вестися до коронної метрики. Реєстрові козаки зобов'язувалися лише «Гоголю, як полковнику, на ім'я наше і послуги РП-тій, а також для захисту християнства» бути послухними. Полковник отримував права на варіння пива і «куріння горілки» «на вічні часи». Також для покриття його полковницьких витрат на теренах полку у кожному місті «від кожного вару пива, скільки їх у місті зварять, по півзолотого монети лічби польської, а також по одній осьмачці солоду вибирав на себе і пожиток свій». Козаки полку звільнялися від виплати стацій, поборів і жовнірських лежів¹¹.

Цього ж дня король своїм привілеєм подарував сину полковника Балацьку «млин у містечку Озаринцях у воеводстві Подільському лежачому на вічні часи». Він і його спадкоємці могли вільно володіти ним «з усіма пожитками, які прилягали до нього: річкою, ставом, сіножатями, городами, пасіками і тих межах, в яких є нині». Його пустоші звільнялися від усіх податків, стацій і леж жовнірських¹². Водночас повідомив М. Жевуського, котрий направлявся, як комендант, на чолі потужної залоги до Могилева, аби дбав про збереження у недоторканості міст Подільського полку. Жовніри повинні були жити «власним коштом» і «в нічому тамтешнім обивателям не вчиняти прикрощів, і нічого від них, окрім даху, не вимагати»¹³.

Аби витиснути татар з Брацлавщини й взяти її під контроль, Ян III Собеський 23 листопада вирушив до Брацлава. Наступного дня з табором і з піхотою зупинився під Красним. Місцеві козаки повідомили його про перебування солтана Аджі-Герєя на полях за Немировом. Цю інформацію підтвердили немирівські міщани, що з'явилися до короля з поклоном. Залишивши обоз і піхоту, він силами кінноти вирушив до м. Печери, де вброд перепра-

вився через Південний Буг. Вранці 27 листопада подався до Немирова, але жовніри на хуторах нікого не застали. Тоді король розіслав роз'їзди по «язика» і послав наказ до табору генералу Контському, аби виходив з артилерією й піхотою. У цей час прискакав з протилежної сторони Немирова козак «із стрілою в грудях, що застрягла у панцирі», котрий повідомив, що за півмилі звідселя татари здобувають якийсь із таборків. Негайно Ян III вирушив проти них, однак козаки П. Дорошенка, котрі були при татарах, захопили до полону жовніра і довідалися від нього про присутність у війську короля, а відтак запалили сіно, даючи сигнал про появу противника. Помітивши його, татари розпочали поспішний відступ. Переслідування їх поляками упродовж другої половини дня й ночі успіху не дало. За образним висловлюванням анонімного автора одного з листів, «вітер наздоганяти важко»¹⁴.

28 листопада мешканці ряду містечок і міст, зокрема Жорниці й Іллінців, зустрічали короля «з хлібом і сіллю» й прохали «визволити з поганських рук». Він направив універсал до козаків і міщан Кальника, повідомляючи, що прибув до України для «визволення від поганства» й закликав їх визнати його владу. Водночас направив під стіни міста полк Мянчинського. Зібрана рада ухвалила «піддатися», про що повідомили Мянчинського, а той негайно дав знати Яну III. Останній, не гаючи часу, відпровадив о 10 год. вечора 29 листопада до Кальника залогу з 600 драгун під проводом Діненмарка. Вранці наступного дня делегація в кількості кіннотників, очолювана полковником Олександром Урбановичем, у 10 км від міста вітала Яна III. Під час перемовин уповноважених міста й залози запевнили, що король «їх не зрадить, але і щоб вони не обманули», і запропонували принести присягу на вірність. Окремо присягали козаки, міщани й духовенство»¹⁵.

Добровільна капітуляція Кальника стала важливим успіхом короля. Не дарма місто називали «головою усієї України»¹⁶, оскільки слугувало брамою до подальшого проникнення у глибину «Української держави». Показовою для Яна III була добровільність вчинку кальницької залози, яка завжди займала непримиренні позиції стосовно спроб польської армії утвердитися у краї. 6 грудня з-під Іллінців король у листі до А. Тшебіцького наголошував на цьому зламі козацьких настроїв. «Навіть Кальник з полком при хані воюючий, – зазначав він, – який нещодавно повернувся з Черкесії, упродовж всієї цієї війни був найупертішим, присягнув у вірності і сильну прийняв залогу»¹⁷.

Здавалося, що король сповна скористається сприятливими обставинами для походу на Чигирин. Проте, як це не дивно на перший погляд, він відмовився від наступальних дій і повернувся до Брацлава (польські підрозділи з часом заблокували тільки залогу під проводом А. Дорошенка в Павлоччі¹⁸). Існувало кілька причин цього вчинку Яна III. На наш погляд, не слід зводити їх лише до залишення 26 листопада королівського обозу частиною литовських полків (складали біля половини всього литовського війська) під проводом великого литовського гетьмана М. Паца¹⁹. Не обмежувалися вони також і скрутним становищем коронного війська у розореному, а відтак і голодному, краї²⁰, хоча, зрозуміло, недооцінювати цього чинника не варто. Водночас складається враження, що, попри пере-

можний зміст повідомлень про розвиток воєнних дій, Ян III Собеський, по-перше, побоювався входити з військом у розорені південні райони козацької України, аби не зіткнутися тут з потужними силами татар. У листі до аноніма від 21 грудня він підкреслював, що ворог «вчиняв великі диверсії, тому від Дністра далі Умані просуватися не смів...»²¹. По-друге, розгром татар неминуче призвів би до розриву стосунків з кримською елітою, котра прагнула зберегти лояльні відносини з Річчю Посполитою, в яких не менш був зацікавлений і король. По-третє, захоплення Чигирини і вихід жовнірів до Дніпра таїли загрозу зриву переговорів з Московією щодо спільних воєнних дій супроти Порти. По-четверте, король виношував плани знайти порозуміння з Портою²². А відтак Ян III вирішив не ризикувати й у середині грудня розпорядився підрозділам розташовуватися на зимові лежі на теренах Брацлавщини і північно-західної Київщини²³.

За таких обставин король вирішив завершити кампанію політичною акцією добровільного відречення П. Дорошенка від турецької протекції й визнання ним свого підданства йому й Речі Посполитій. Плануючи переговори з гетьманом про умови потенційної українсько-польської угоди, запросив приїхати до табору львівського православного єпископа Й. Шумляцького, котрий прибув, вочевидь, на початку грудня²⁴. У кінці листопада – на початку грудня король почав отримувати з різних джерел інформацію про миролюбиві настрої українського гетьмана. 7 грудня польний литовський гетьман Міхаль Радзівіл повідомляв польським комісарам у Каджині, що П. Дорошенко з малою купою серденят знаходиться у Чигирині і готовий повернутися до Польщі, аби лише зазнав милосердя від короля²⁵. І з ініціативи Яна III Собеського на початку грудня до П. Дорошенка звертається з листом грабовецький староста Марек Мальчинський. Його повів уже знайомий гетьману з попередніх перемовин Галаткевич, котрому король доручив усно передати запевнення про свою «королівську ласку»²⁶. Водночас, запобігаючи утворенню спілки П. Дорошенка із Запоріжжям, Ян III у кінці другої декади грудня послав на Січ до кошового І. Сірка ротмістра Шимона Завішу із завданням схилити того на свій бік²⁷.

Безперечно П. Дорошенко у третій декаді листопада уже мав відомості про масштаби загрози з боку поляків. Тому негайно розіслав універсали до людності Брацлавщини, аби вона чинила їм спротив²⁸. Розпорядився брату Андрію надати допомогу кальницькій залозі, а О. Урбановичу направляти накази триматися, надіючись на підхід допоміжних сил. 2 грудня з королівського обозу під Кальником повідомляли, що «від Дорошенка вже кілька листів перехоплено і понад десять козаків схоплено, як від брата його, Андрія, полковника паволоцького, так і від самого гетьмана, вдихновляючи полковника кальницького, аби не здавався. Обіцяють йому надати більшу частину залози з Паволочі і що сам (Андрій – Авт.) має йому прибути на допомогу»²⁹. Справді, до Кальника вирушив А. Дорошенко, котрий зупинився у Ставищах³⁰, довідавшись про його капітуляцію. Звідсіля подався до Паволочі. Однак тут довго не пробув. Побоюючись, аби залога та мешканці «не пішли за прикладом інших міст», невдовзі залишив її³¹.

* Автори висловлюють щирю вдячність док. іст. наук, проф. В. Брехуненку за люб'язно надану можливість скористатися цим джерелом.

П. Дорошенко зустрів Галаткевича приязно. Всупереч очікуванню, посланець побачив гетьмана не у розпачі, а цілеспрямованим й енергійним. Як зауважував Я. Волінський, мінливість фортуни мусіла потрясти душу «цього сильного і заповязтого чоловіка»³². У час розмови, що відбулася, вочевидь, 11 грудня, П. Дорошенко засвідчив «готовність упасти з усім Військом до ніг найяснішого маєстату й.к.м., п.н.м.», але за умови достатнього ублагтворення «народу руського і Війська Запорозького у правах, вольностях і свободах наших...» Прохав надіслати посередника з достатніми уповноваженнями для укладення угоди³³. Наступного дня звернувся з листами до М. Мальчинського й короля. У першому з них повідомляв, що, якби раніше знав (лукавив) про наближення Яна III до цих країв, то б не був би «таким млявим невдячником», щоб хоча б «листовним моїм поклоном» не вшанував його королівську милість. Констатуючи важке становище «бідної України», зазначав, що до нього призвели «обидві протекції» (натякаючи на польську й російську сторони). Дорікав польській стороні за те, що не допомагала йому, коли він упродовж кількох років «за достоїнство Польського королівства мужньо протидівав супроти Москви, Задніпров'я і татар, обливаючись кривавим потом», і не зміг у минулих королів частими клопотаннями допроситися ласки. Тому вони мусили і «тих чужоземних, як за бритву, хапатися протекцій». Повторював уже висловлену Галаткевичу думку про готовність поклонитися з усім військом «до ніг» короля і визнати підданство, але за обставин, коли Ян III «своєю батьківською ласкавістю у достатній мірі задовольнить у всіх Церкви Божої віри св. народу руського і Війська Запорозького правах, вольностях і свободах...». Прохав переконати короля надіслати для перемовин такого посередника, котрий би «іменем королівським, всієї Р.П-тої» міг домовитися з усіх наших прохань, які неодноразово надсилалися «до маєстату королівського»³⁴.

Звертаючись до короля, випрадував свій запізнений поклон, «як належний володарю від підданого», незнанням його присутності у війську й «важкими і прикрими часами». А відтак прохав «милосердя й пробачення». Висловлював вдячність, що той власною персоною вибрався у таку важку дорогу, аби зі «своєї любові батьківської» залишки тутешнього християнства врятувати від чужоземних протекторів³⁵. Однак, погодившись на переговори, гетьман і гадки не мав капітулювати. Наступного дня, 13 грудня, звернувся з універсалом до старшин, козаків і посполитих міст і містечок полків Павлоцького й Білоцерківського, а саме: Сеняви, Рокитної, Кошоватої, Лесевиців, Насташок, Антонова, Володарки, Торчиці, Лобачева, Пятигорів. У ньому наказував, що «оскільки з'явилися неждані гості – король й.м. польський, всупереч своїм запевненням, нам перед цим даним, що ніколи на Україну з військами кор. з війною не мав приходити, а звичайними трактатами і добрим способом мав про те старатися, щоб з нами замиритися, тепер коли ми військо все турецьке і хана їх м. з землі нашої відправили, сам своєю особою і зі своїми силами прибув і в деякі міста війська свої впровадив і намагається впровадити. Отож, **здавна знаючи ляхцькі хитрі спокуси, а за спокусами наступають тиранства** (виділено нами – Авт.) добре вчинили, що з осель своїх вирушили. Про це

ми, дізнавшись, розсилаємо вас тим універсалом (у реченні тут вкралася якась помилка – Авт.), жадаючи і наказуючи, аби сте всі з жінками і дітьми своїми прямо до Корсуня йшли, куди не для чого іншого і п. обозного нашого посилаємо, лише аби місто якнайміцніше укріплювали, бо і ми самі не кудись інакше, а лише до Корсуня з військами нашими і з військами кримськими з калгою і нурадином солтанами їх м. до нас уже надходячи-ми, котрі в ці часи мають стати під Корсунем...»³⁶.

Лист до короля повіз козак Момот. Ознайомившись з його змістом, Ян III вирішив продовжити перемовини. Правда, як попередню умову, висував вимогу розриву стосунків з Кримом. У листі до гетьмана від 23 грудня хвалив за наміри повернутися до підданства й засвідчував готовність вислухати клопотання «однієї матері-вітчизни синів...» Підкреслював готовність затвердити їхні права й вольності³⁷. Відсилав на переговори до Чигириня львівського єпископа Й. Шумлянського та полковника королівської гвардії Станіслава Морштина. Вони одержали дві інструкції: загальну і приватну. У першій з них зазначалося, що посли мають привітати гетьмана, старшину і «все рицарство» й повідомити, що Ян III з вдячністю поставився до їхнього бажання прийняти «підданство». Пояснюючи причини його появи в Україні, повинні були наголосити, що вони зумовлювалися намірами врятувати «люд християнський від остаточної згуби», гіршої від «отрути протекції». Як король Ян III, пробачав гетьману, старшинам, козакам і посполитим усі їхні провини. Обіцяв, що сейм затвердить все те, про що дійдуть згоди і «кожний безпечно при своєму праві, вольностях, майні, як домовляться, буде залишатися на віки...». Отримували повноваження узгодити місце для проведення комісії, де гетьман мав викласти «всього війська і цілої України наміри, прохання і домагання». Однак, перш ніж мають приступити до роботи комісії, П. Дорошенко повинен був відіслати орду, «яка зачайлася під Вільховцем», бо інакше король накаже вирушити війську, що «затримає трактати». Мають також домовитися, як полегшити становище міст, у яких на постій розташувалися жовніри. Король передавав також запрошення гетьману й старшині прибути до нього, гарантуючи, що «жодна волосина не впаде з їхніх голів»³⁸.

Приватна інструкція зобов'язувала Й. Шумлянського та С. Морштина, аби вони переконували гетьмана, що той може бути певним збереження свого життя, честі й майна, як ніколи не міг бути певним з боку Порти, Криму чи Московії. Водночас мали домагатися від нього гарантій, що щиро прагне миру й підданства королю, бо останній має інформацію начебто П.Дорошенко домовився з ханом, що коли Польща розпочне наступ, то взимку «мав би нещиро піддатися», аби весною діждатися надходження «допомоги бісурманської». Повинні були схилити гетьмана до думки, аби сам особисто приїхав до короля на комісію. Тоді з ним «усно про все можна було б трактувати і вирішити», відповідно до «всезагального миру». Принаймні, міг би домовитися й про розв'язання власних приватних інтересів й інтересів кривних та приятелів. Перемовини мали завершитися за кілька днів «з великою вигодою усіх інтересів». Уповноважувалися засвідчити невдоволення короля «свавіллям серденят», котрі зачинилися у

Паволочі. Якщо останні добровільно не відчинять міські брами, то накаже розпочати на місто наступ. Посли повинні були також засвідчити королівську ласку Й. Тукальському, висловити співчуття з приводу хвороби й заручитися підтримкою у досягненні миру³⁹.

Й. Шумлянський і С. Морштин прибули в околиці Чигирини 4 січня 1675 р. Гетьман виїхав їм назустріч й гречно зустрів⁴⁰. Однак, перемовини проходили нелегко. Посли не привезли ні згоди Речі Посполитої на визнання державності козацької України, ні гарантій її захисту від потенційної загрози турецько-татарського нападу чи вторгнення росіян. Йшлося лише про задоволення станових інтересів реєстрового козацтва – щось на зразок Острозької угоди 1670 р., проте ще більш обмеженої. Їх прийняття означало б для нього визнання краху своїх політичних задумів, від реалізації яких, попри катастрофічність свого становища, відмовлятися не хотів. Спокусливі обіцянки задоволення його приватних інтересів та інтересів членів родини і найближчих соратників, як і в попередні роки, так і тепер, не могли вплинути на зайняту ним позицію послідовного відстоювання національно-державних інтересів. З іншого боку, не хотів провокувати короля на рішучі дії супроти себе. А відтак вдався до тактики затягування перемовин. Через брак джерел не знаємо висунутих гетьманом умов польській стороні, проте, прощаючись 13-14 січня з послами, висловлював надію на досягнення порозуміння. Сердюки, котрі супроводжували їх територією, що контролювалася гетьманом, у Богуславі говорили Й. Шумлянському, прощаючись з ним «дай Боже мир з королем, тоді всі з поляками й ордами підемо на ту сторону Дніпра»⁴¹.

Зрозуміло також, що П. Дорошенко не міг відіслати татар до Криму, чого домагався Ян III, бо це означало б розрив відносин з ханством, від якого очікував прибуття допоміжних сил. Аби уникнути приводу до їхнього погіршення, а також підозр з боку Стамбула, відразу ж повідомив Селім-Герей про зміст перемовин з королем, надіслав копії окремих документів і підтвердив свою вірність султану⁴². У листі до хана переконував, що коли прибуде до України й зупиниться під Брацлавом, то козаки збунтуються, «позносять» військові підрозділи поляків й повернуться «до послушенства Порті і вашій ханській м-ті». Тепер же, не очікуючи нападу, «раді не раді змушені були піддаватися польському королю. Проте це не надовго, бо їм дуже прикрим є військо польське, яке не знає милосердя над убогістю...»⁴³. Воднораз, аби запобігти новому наступу росіян і лівобережних полків, з кінця 1674 р. вдався до надіслання у Лівобережжя посланців зі своїми універсалами до вірних йому старшин і козаків, переконуючи їх перебити російські залоги у містах. Ці заклики знаходили підтримку з боку частини місцевого населення⁴⁴. Намагався також організувати спільні з татарами рейди сердюків у Лівобережжя і відбити Канів, де знаходилася залога І.Самойловича під проводом генерального бунчужного Леонтія Полуботка. Десь у кінці другої декади січня 1675 р. сердюки й татари вчинили невдалу спробу оволодіти ним⁴⁵. У кінці січня на допомогу гетьману з'явилось два солтани з ордами. Нурадин-солтана Сафі-Герей він направив до Вільховця, де перебував брат Андрій. Упродовж першої декади лютого значна частина татар розташувалася у поселеннях Корсунського і Черкаського полків⁴⁶.

Вони з'явилися для П.Дорошенка дуже вчасно, бо, вочевидь, у кінці січня довідався про підготовку Яном III походу на Чигирин. Справді, стурбований відомостями про можливу появу нурадин-солтана й отримавши повідомлення від послів про затягування П.Дорошенком переговорів, король вирішив завдати удару по Чигирину. Цим сподівався, по-перше, витіснити «татар з України» й, по-друге, «привести... Дорошенка до тям». Тому розпорядився підрозділам зібратися на 15 січня під Балабанівкою й готуватися до наступу, сподіваючись, що, коли вони наблизяться до гетьманського «гнізда», то перемовини підуть легше «під прикриттям зброї з чоловіком, таким суворим і підступним»⁴⁷. Однак, проти поновлення воєнних дій виступив польний гетьман Д. Вишневецький, котрий спромігся переконати короля відмовитися від цього наміру. Ян III відкликав розпорядження і жовніри повернулися на свої пості⁴⁸. А відтак замість проведення воєнної кампанії король знову вдається до проведення переговорів з Чигирином, куди вдруге направляється Й. Шумлянський⁴⁹.

Останній з'явився у столиці Гетьманщини у кінці першої декади лютого. У цей час П.Дорошенко почувався уже більш певно. Прибула татарська допомога, водночас польська потуга, внаслідок масового дезертирства, а також високої смертності від хвороб і голоду, помітно слабшала. Зрозуміло, що для нього не залишався таємницею стан польського війська. 10 лютого анонім повідомляв з Брацлава про залишення його шляхтою війська, відкликання з нього бранденбурзьким курфюрстом Фридериком Вільгельмом німецьких регіментів, втечу піхотинців тощо⁵⁰. Сам Ян III в універсали від 14 лютого змушений був визнати, що після завершення виплаченої за чверть року платні жовнірам, товариство у великій кількості повертається до домівок, так що «тепер не має з ким і вихилитися у поле», а піхотинці «утікають як до ворога, так і до Польщі»⁵¹.

За таких обставин гетьман відмовився від прийняття королівських пропозицій. Під час розмов з послом наголошував, що за умов, які склалися, не може відмовитися «ані від татарської, ані від турецької протекції»⁵². Як з'ясував Я. Волінський, він також висловив пропозицію можливості розв'язання питання «України» шляхом включення до укладеного за його посередництвом трактату між Річчю Посполитою, Кримом і Портою статті про утворення очолюваного ним Українського князівства, яке б перебувало під спільною протекцією Порти й Речі Посполитої⁵³. Не відхилив і ймовірності досягнення порозуміння з Польщею. Тому передав Й. Шумлянському «Пункти головніші, через які Військо Запорізьке, іменем всього народу руського прохає вольностей, бажаючи приступити до належного володарю підданства». Вони опиралися, в основному, на умови Зборівського й Гадяцького договорів⁵⁴. Зміст «Пунктів» полягав у наступному:

- унія так уже утвердилася, що повністю знесеною й викоріненою бути не може. Тому, оскільки уніати не хочуть добровільно повернутися «до послушенства св. патріарху Константинопольському», як перед цим було, необхідно, щоб вони «до набоженства і визнання косялоу римського і до послушенства папського приступили». А старовічні церкви і маєтності греко-руські у Короні і Великому князівстві Литовському «фундовані і бу-

довані» як за держави руських князів, так і за влади польських королів в архієпископії Полоцькій і Смоленській, єпископствах Володимирському і Берестейському, Холмському, Пінському, Турівському, Вітебському з кафедрами, архимандритствами, ігуменствами, шпиталями, маєтностями мають бути відібрані в уніатів й повернутими «православному народову», відповідно привілею 1632 р., комісії Зборівської й Гадяцької.

Церкви й монастирі, де «знаходяться руський народ і мова», в маєтках королівських і шляхетських, містах і селах мають право будувати нові й поправляти старі; відправляти богослужіння, ходити із дзвіночками до хворих людей, супроводжувати покійників зі співом гімнів до гробу, а також усі інші церемонії і процесії церковні вільно «заживати». Священики мають бути звільненими від жовнірських постойів і мати такі ж вольності, «як ксьондзи римського костюлу» мають. Також маєтки і фільварки монастирів і церков повинні бути звільнені від постойів, стацій, вселяких жовнірських утисків і поволовщин, як це звільнені маєтки кляшторів і костелів.

Аби друкарні у містах, де знаходилися перед цим, і тепер, де слухне знайдеться місце, будувати, книги у них потрібні для руської церкви друкувати. Академії, як то одна в Києві і друга, де буде для неї обране місце, і школи фундувати, «в науках по-грецьки, по-латині і по-слов'янському впроваджувати аби було вільно православним народову греко-руського людям»⁵⁵;

- найвищим особам духовним, як ото митрополиту київському і його митрополії владикам, аби місця були у сенаті Корони Польської й повага і пошанування, які мають архієпископи костюлу римського. Вакантні достоїнства: митрополія, єпископії, архимандрії, ігуменства, монастирі у Короні і Литві «без вільного обрання людей греко-руських жодним чином особам шляхетського народження аби не були віддані, тільки згідно канонів Отців св. гідному і вільною православних елекцією обраному подані і мають бути затверджені привілеями короля»;

- для вічно тривалого і нерозривного миру «потрібно Війську Запорозькому такої ласки короля Пана і Р(е)ч(і) П(осполитої), аби троє воєводств: **Київське, Чернігівське й Брацлавське** (виділено нами – Авт.), згідно комісії Зборівської, Гадяцької і Чуднівської з поверненням Могилева з містами до того полку належними, були **відокремлені і кордонами обезпечені** (виділено нами – Авт.); у цьому відмежуванні, щоб Військо Запорозьке без жодної перешкоди заживало своїх вольностей. Потрібно постанови і такого затвердження, аби корови з військ кор(онних) і лит(овських) ніде в Україні на становиськах не перебували і **п.п. державці і старости не приїжджали до українських міст**» (виділено нами – Авт.)⁵⁶;

- якщо буде потреба використати Військо Запорозьке на послугу у польських краях, тоді має надійти гетьману запорозькому указ не від гетьманів, а від короля. Якби воно мало направлятися у далекі закордонні краї, то гетьмана запорозького не повинні «втягувати з України жодними указами», а можуть домагатися лише частини війська, яку гетьман відправить зі своїм наказним. Після виконання своїх послуг військо має повернутися «до України»;

- якщо ж Україна, побачивши небезпеку, буде потребувати допомоги, аби з ласки короля й Речі Посполитої у ній не відмовляли і за першим прохан-

ням гетьмана надіслали стільки полків і корогв, скільки потрібно. Ці польські корогви мають перебувати під командуванням запорозького гетьмана;

- оскільки Війську Запорозькому доведеться посилати послів на сейм і сеймики, то потрібно ласки його королівської милості, щоб вони перебували на вальному сеймі разом з послами Київського й Руського воєводства;

- будь-якому козаку з Війська Запорозького, котрий буде їхати за листом свого старшого до Польщі чи Литви у публічних чи приватних справах, аби була безпека. І, як шляхта у Короні чи у Литві промишляє, «домовими своїми товарами вільно й безмитно торгує, так і козакам зі свого власного господарства збіжжя, коні, воли, вівці й інші, які хто зможе приготувати товари до Польщі й Литви посилати і ними згідно уподобання аби було вільно торгувати і жодного від них ввізного мита й інших, час від часу по шляхах, перевозах, мостах, греблях і переправах аби не стягували»;

- сенаторські достоїнства, двірські й земські уряди аби роздавалися людям віри православної нашої, а також людям костьолу римського. Військо Запорозьке прохає, щоб по містах королівських у Короні й Литві **«міщани віри греко-руської були допущені до магістрату** (виділено нами – Авт.). Осіб, достоїнств двірських і земських урядів гідних, будучих віри греко-руської у Короні і в Литві, яких гетьман і Військо Запорозьке на сейм чи до двору внесуть, аби ця їх причина вважалася важливою і того, за кого вона була внесена, було призначено на уряді. **«Письмо теж руське, щоб знову в канцеляріях Кор(они) і В(еликого) Князівства Лит(овського) було запроваджене і ним декрети виготовлялися і посольства від Війська Запорозького приймалися...** (виділено нами – Авт.)»⁵⁷;

- щоб шкоди, образи і проступки, які король і Річ Посполита вважають, що їх зазнали від Війська Запорозького, були «пущені у забуття» і ніколи не згадувалися, аби не шукали помсти. Щоб не завдавалося шкоди гонорові людям станів шляхетського, духовного і світського, котрі перебували при Війську Запорозькому;

- всілякі привілеї і листи на знищення прав і вольностей церков віри греко-руської і на їх знищення видані минулими сеймами; з королівської канцелярії видані також листи всілякі, сеймові конституції вольностям військовим і народу Руському шкідливі і противні, аби були скасовані і навечно в ніщо обернені. А всі старі свідчення, князів руських і литовських привілеї, декрети, обмеження, комісії й привілеї давні й свіжі королів їх милості на церкви, маєтності й уряди церковні, людям греко-руської віри також права, привілеї, конституції на вольності Війську Запорозькому здавна дані і сучасні, яких Військо Запорозьке потребує, аби були «пожалувані, підтверджені і зміцнені»;

- щоб залога з Білої Церкви, «поскілки Військо Запорозьке саме оборонитися може», була повністю виведена й аби **«ніде в Україні у тих трьох, названих у згаданих уже вище пунктах, воєводствах по кордону, який буде встановлений Війську Запорозькому, фортець залогами не обсаджували і місто Київ, очищений від Москви, щоб вільний був від кор(онної) залоги при Війську Запорозькому** (виділено нами – Авт.)»;

- гармати Війська Запорозького з муніцією вивезені за гетьмана Тетерею до Білоцерківського замку, також гармати, скарби, клейноди, булави, бунчуки, корогви, права і привілеї, надані від руських і литовських князів, польських королів, вивезені Тетерею до Польщі, щоб були «відшукані і повернені нам»;

- шати митрополічі, складені у Білій Церкві й вивезені Стахурським звіттіля до Польщі, щоб були відшукані й привезені «до нас і до Війська Запорозького». Аби були віднайдені й передані теперішньому митрополиту «начинання» митрополічі П. Могили і С. Косова, передані на збереження Д. Балабану, які залишилися після його смерті, а також суми зібрані С. Косовим для ремонту церкви св. Софії, роздані Д. Балабаном своїм кривним;

- аби було повернено доньку небіжчика Ковалевського, залишену батьком під опіку гетьмана П. Дорошенка, а також кошти готівкою, у сукнях, сріблі й інших цінних речах, вивезених до Польщі П. Тетерею⁵⁸.

Аналіз перелічених пунктів однозначно свідчить, що навіть у критичній ситуації П. Дорошенко виходив не з власної приватної вигоди і дбав передусім не про козацький стан, а про національно-державні інтереси. Домагався об'єднання козацької України в єдиний державний організм, що могло статися лише за умови відмови Речі Посполитої від Андрусівського договору й територіальних поступок з боку Московії. Отже, гетьман намагався зіграти на потаємних намірах Яна III підштовхнути Крим і Порту на війну супроти останньої, аби домогтися від неї повернення Польщі всього того, що вона відібрала у неї, підтримуючи «бунтівних козаків», а відтак «аби кожна держава залишалася у кордонах, як це здавна було»⁵⁹. Погоджуючись на входження до складу Речі Посполитої, гетьман домагався для козацької України радше не стільки статусу суб'єкта федерації, скільки суб'єкта конфедеративного зв'язку. Звертає увагу на себе і той факт, що він переймався захистом релігійно-національних інтересів не тільки «України», а й усього «руського народу» Речі Посполитої. Тому, у разі згоди Яна III і польської політичної еліти прийняти «Пункти головніші...» Гетьманщина б перетворилася в територіально-політичне ядро консолідації всього українського народу, що в кінцевому рахунку привело б до істотних змін у політичній системі Речі Посполитої.

Десь на початку третьої декади лютого (16 лютого Й. Шумлянський, повертаючись до Брацлава, проїхав Корсунь⁶⁰) король і сенатори отримали пропозиції П. Дорошенка, які були оцінені як «неможливі»⁶¹. Скликана, вочевидь, 24 лютого рада сенаторів відхилила їх. Воднораз Ян III не хотів розривати переговорів з Чигирином. В одному з повідомлень з Брацлава зазначалося, що король вирішив відповісти на «Пункти головніші...» під тим приводом, аби потім П. Дорошенко не вдавався до відмовок, мовляв, «хотів погодитися з ляхами, але вони не хотіли»⁶². 25 лютого відправив до Чигирина небожа Й. Шумлянського з «Відповіддю на пункти...»⁶³ Їхній зміст дозволяє збагнути обсяг можливих поступок козацькій Україні з боку Польщі. Торкнемося головніших положень королівської відповіді:

- обіцяв батьківську протекцію греко-руській релігії, права якої підтвержені ледь не у 50 конституціях, й присягнути на цьому під час коронації;

- після коронації відразу ж утворить комісію для розгляду усіх церковних справ, зокрема прав і фондаций, про які тепер не знає і не може вчинити справедливості. Процесії і похорони публічні й тепер відбуваються і не чув про скарги, що їм перешкоджають. І тепер він піклується, аби духовенство мало безпеку від жовнірів, тому видав відповідні розпорядження гетьманам. Обіцяв підтримати клопотання щодо урівняння у правах маєтностей православної Церкви з маєтностями костюлу Римського, а православного духовенства з католицьким;

- дозволяв фундувати друкарні, як це уже є у Львові. При цьому пропонував, аби духовенство обрало з-поміж себе когось розумного, щоб наглядав за друком з метою уникнення прикрих помилок. Обіцяв затверджувати на вищих духовних посадах лише гідних осіб, а також підкреслював, що не може існувати жодних заборон для будівництва нових церков і монастирів;

- відповідно до Гадяцької комісії, православне духовенство отримало місце у сенаті, однак само не захотіло цим скористатися. Адже у ньому можуть засідати лише особи шляхетського стану, а це б відвертало від духовного стану людей, хоча й нижчого походження, але відомих своїми достоїнствами і набожністю;

- щодо визначення Війську Запорозькому певних кордонів, то король і сам не проти того, щоб відмежувати Військо Запорозьке певним уділом з королівських і навіть дідичних володінь. Однак, слід зважати на те, що більша частина Київського воєводства і все Чернігівське воєводство знаходяться під владою московського царя. І це не з вини Речі Посполитої і королів, а через впертість Богдана Хмельницького, котрий не хотів прийти до порозуміння з королем Яном Казимиром. І через цю його впертість багато людей вигинуло і пішло до неволі. І через ню змусили Річ Посполиту погодитися на такі кондиції з московським царем. Також Поділля не без козацької допомоги віддане туркам. Аби настали згода й порозуміння й були забезпечені вольності не тільки Війська Запорозького, але й народу України, хай гетьман добре порадиться з полками, а король, як добрий батько, готовий їх вислухати й вчинити все, що згідне з розумом і сумлінням⁶⁴;

- вважає слушними пропозиції щодо послуг Війська Запорозького Речі Посполитій та надання Короною допомоги Війську Запорозькому;

- щодо послів Війська Запорозького, то король погоджується з тим, аби їх так пошанували як послів війська коронного та послів литовського війська;

- король обіцяв урівняти зі шляхтою козаків у справі торгівлі своїми товарами;

- запевняв, що роздаватиме вакансії достойним особам й братиме до уваги рекомендації Війська Запорозького;

- щодо амністії, то король прощає усім все, що було вчинено раніше; для цього й увійшов до України, аби взяти під свою опіку не тільки як підданих, але як батько власних дітей. Тому в усіх зайнятих містах наказав жовнірам скромно поводитися, а скривдження ними чиниться справедливості;

- на коронації присягне на дотриманні усіх прав церков Божих і Війська Запорозького;

- після виокремлення уділу Війську Запорозькому, коли це станеться, тоді не лише виведе з України залоги жовнірів, але і сам звідси вийде, лише, щоб був забезпечений від гетьмана, потрібна певність у його вірності;
- дасть наказ, аби забрані гармати, клейноди й шати були віднайдені і повернуті Війську Запорозькому й церквам;
- де клейноди і права вивезені П. Тетерею король не знає, бо той помер в Адріанополі; якщо щось буде віднайдено, то також повернути;
- про доньку Ковалевського та її посаг не має відомостей. Коли б про неї довідався, то не боронив б її виїхати на Україну⁶⁵.

Отже, у своїй «Відповіді на пункти...» Ян III обійшов мовчанкою проблему скасування унії й відхилив основне клопотання П. Дорошенка – визнання козацької України державою у складі Речі Посполитої. Інші прохання або обіцяв задовольнити, або у ввічливій формі відхилив, посиляючись на неможливість за даних обставин їх виконати. В цілому, як спостеріг Я. Волінський, король усю справу влагодження взаємин відкладав до коронаційного сейму й спеціально створеної ним комісії⁶⁶.

Зрозуміло, ведучи перемовини, обидві сторони не уникали лукавства, переслідуючи досягнення стратегічних цілей. Так, П. Дорошенко хотів дочекатися підходу основних сил кримських і ногайських татар, аби за їх допомогою витиснути польські війська з окупованих теренів козацької України й взяти їх під свій контроль. Ян III, враховуючи, що потуга війська тана, намагався утримати гетьмана, на допомогу якому надходили татари, від наступальних дій (завдання ударів по залогах у містах і їхнього блокування). Його толерантність стосовно козацтва й поспільства зумовлювалася не стільки чинником морально-етичного характеру, скільки політичною доцільністю мати опору в окупованому краї. За інших обставин його дії були б рішучішими. Про це промовляє розгорнута ним бурхлива діяльність, коли 25 лютого (у той же день, коли посланець вирушив до Чигирин) надійшла новина (неправдива) про наглу смерть П. Дорошенка. Її причини називалися різні: за однією версією – через отруєння, за іншою, – впившись за здоров'я султана і хана, «дуже п'яний на коні літав і шию зломив»⁶⁷.

Не гаючи часу, відразу ж вирішив перехопити ініціативу до своїх рук, аби остаточно розв'язати українську проблему. Не чекаючи на підтвердження одержаної інформації, звернувся з універсалом до козацької старшини, котра знаходилася у Чигирині. Декларуючи свою ласку «усім і кожному зокрема», король підкреслював, що в смерті П. Дорошенка «проявилася справедливість Бога, яка надалі нещирості і невдячності його до нас і вітчизни терпіти не захотіла і забрати з цього світу волів його Бог, ніж дозволяти надалі до неволі продажу християнських душ». Тепер же пригортаємо вас усіх «до серця нашого, відкриваємо його широко для батьківської любові і як милих синів, котрі повертаються до матері, приймаємо з повним почуттям». Проголошував повну амністію за минулі вчинки й переконував, аби «місто і замок Чигирин на ім'я наше тримали і з ший своїх власних скинули ворога Хреста Св. й широко допомагали відпихати від своїх кордонів». Ми ж, зі свого боку, зазначав він, будемо «дотримуватися прав і вольностей стародавніх» й

обіцяємо їх «надати ще більше». Закликав їх опам'ятатися: «нехай вразять ваше єство спалені церкви й доми Божі, викорінення св. віри, зруйновані міста, обезчещенні доньки, сестри й дружини ваші, душі християнські, котрі тисячами йдуть у неволю. Нехай пом'якшать серця сльози матерів за синами і доньками, дітей за батьками, вдів за чоловіками і цей голод, від якого убогі люди, як від пошесті, вимирають...»⁶⁸.

Наставляв старшин повідомити йому, «де і коли хочете зібратися на раду, аби собі гетьмана, відповідно волі й уподобання свого, обрали...» Запевняв, що зі свого боку готовий підтвердити їхній вибір й «клеянодами оздобити». Якщо потребуватимуть для «свого заспокоєння» чогось більшого, то через обраних з-поміж себе осіб «повідомите нам» і «все отримаєте». Лише не дайте себе комусь ошукати і не вдайтесь до зради. «Тільки самі подивіться і зважте, мусите те визнати, – наголошував король, – що то труп бридкий, а не Україна, бо певне не така, яку від предків своїх взяли. А хто ж у ній вигинув, якщо не народ руський? Чії попели, якщо не міст славних? Чії дими, якщо не церков й домів Божих? Чії гроби й могили, якщо не батьків чи дітей в.в.в. марно згублених? Чия наостаток така жахлива пустеля, якщо не загнаних, як худоба, до неволі душ християнських, проданих за море, що не мають надії, аби колись побачити свою вітчизну. А ще і самі з-за незгод хочете вигинути і ту останню жменю людей, яка ще деінде по містах порпається, винищити? Не дай Боже. І ми того шаленства не допустимо. Ми для того сюди завітали, щоб усіх захистити і від такого великого нещастя врятувати. Життя і кров наші за життя ваше кладемо...»⁶⁹. Майже все сказане в універсалі королем було слухним і правдивим. А «майже» тому, що, по-перше, він скромно промовчав, що у перетворенні України у «труп бридкий» визначальну роль відіграли не турки і не татари, а польські жовніри, котрі з 1648 р. неодноразово проводили каральні акції проти українців і, по-друге, з'явився сюди з військом явно не для порятунку козацької України та її населення.

Ян III звернувся також з листом до смертельно хворого київського митрополита Й. Тукальського, засвідчуючи здивування «вироком Божим, вочевидь довше справедливості Бога закам'янілості його (П.Дорошенка – Авт.) на згубу крові християнської терпіти не хотіла...». Переконавав його, «як єдиновладця у цих краях релігії греко-руської», своєю повагою донести до «серця овечок своїх», що всього того по-батьківськи дотримуються, що проголошуємо «словом королівським». Прохав домогтися того, «аби замок і місто Чигирин тримали на наше ім'я, поки гетьмана іншого з-поміж себе не оберуть і нам для затвердження не подадуть, щоб ми його клейнодами з королівської руки оздобили», а також повідомити, кого собі старшини хочуть мати за гетьмана і кого він вважає гідним ним бути⁷⁰. Видаються королівські універсали із закликами повернутися «до власної матері Вітчизни» до компанійчиків і сердюків чигиринської залоги, сердюцьких підрозділів та козаків і міщан Маньківки⁷¹.

Тим часом П.Дорошенко вирішив використати прибулих татар для поновлення влади над втраченими теренами й створення плацдармів у Лівобережжі. На початку другої декади лютого серденята і татари з'явилися під Келебердою, де «багатьох християн до полону ввіймали і немало шкоди вчинили»⁷². 12 лю-

того «радник» гетьмана Гамалія (Григорій?) з 2 тис. серденят і компанійцями тричі штурмував м. Бубнів (у Переяславському полку), проте зазнав невдачі й змушений був відступити⁷³. Вочевидь, П.Дорошенко планував направити брата Андрія з татарами у Лівобережжя, тому відкликав його з-під Ладижина до Чигирини⁷⁴. На початку березня нурадин-солтан Сафи-Герей з ханськими синами переправився через Дніпро і зупинився під Ірклієвим. Посланий ним розвідувальний загін під Лубни, повертаючись звідтіля, був розгромлений генеральним хорунжим Григорієм Карповим⁷⁵. Припускаємо, що гетьман у прикордонні райони Лівобережжя направив свої універсали, повідомляючи про появу в нього чужоземних сил (татар) й переконуючи їх з метою збереження безпеки свого життя й цілісності майна переселятися у Правобережжя. Свідченням цього слугує його лист від 3 березня до отамана городского і міщан Єремівки⁷⁶. Характер дій татар дає підстави висловити міркування, що нурадин-солтан не мав намірів проводити наступальних операцій. Йшлося, насамперед, про захоплення здобичі та ясиру. Можливо слушним було твердження одного із полонених татар, що «вони хотіли стояти під тим містом (Ірклієвим – Авт.) днів з 15, для свого і кінського корму тому, що стояти їм на тому боці (правому – Авт.) Дніпра голодно й нужденно»⁷⁷.

Зрозуміло, що подібні дії татар не могли принести політичної вигоди гетьману. Показово, що вельми пасивно вони діяли й у Правобережжі, проводячи час від часу дрібні сутички з поляками. Тому ставимо під сумнів існування у Селім-Герейя плану завдання удару по ставці Яна III – Брацлаву⁷⁸. Ведучи переговори з королем, котрий пропонував йому виступити посередником у пошуці порозуміння з Мегмедом IV, хан вважав за доцільніше підтримувати лояльні стосунки, ніж займати войовничу позицію. 16 квітня він писав Яну III: «Та вітчизна (тобто Польща) багато доброго зазнала і тепер зазнає, коли ці три шаблі наші (тобто польська, татарська і турецька) на когось іншого повернемо... то з'єднання наше, що на користь буде,... скільки шкоди зазнала Польща, за Божою допомогою взаємно собі винагородимо»⁷⁹. А відтак інтереси П.Дорошенка були для кримської еліти третьорядними, вона і не думала у своїй політиці зважати на них. Набравши ясир, нурадин-солтан повернувся на Правобережжя, очікуючи на підхід хана⁸⁰.

Така позиція союзників не могла задовольняти гетьмана, котрий мусив тепер покладатися лише на дії Порти. Султан і великий візир були обурені осіннім наступом поляків і захопленням ними Бара, Меджибожа, Кальника й інших міст. Вони вимагали від Речі Посполитої повернути «землі, на які копито ступило»⁸¹. Ці настрої намагався максимально використати у своїх цілях П. Дорошенко, котрий отримував інформацію від резидента Остапа Астаматія. Упродовж зими він постійно відправляв листи до султана й великого візира, прохаючи надіслати військову допомогу. «...Той пес Дорошенко, – повідомляв 2 квітня з Брацлава підстолій холмський Станіслав Морштин невідомому, – все на світі чинить на зраду. Упродовж усєї зими Порту листами збурював, що тепер час доценту знести ляхів, бо і військо лит. відступило і корогви зменшені невелику дадуть й.м. королю допомогу»⁸². Але це був один з двох стратегічних планів Петра. Якщо б Крим і Портая, з одного боку, а Річ Посполита – з другого, досягли певного порозуміння (за умови

виведення польських військ з теренів Української держави), то другий з них полягав у тому, аби спровадити турецьке військо для наступу на Київ та його блокування, а самому з ханом перейти на Лівобережжя й не допустити до Києва російські і лівобережні війська⁸³. Отже, при реалізації будь-якого з них гетьман сподівався отримати політичну вигоду.

А до появи великої військової потуги вважав за доцільне підтримувати контакти з Яном III. Так, у листі від 4 березня повідомляв, що звертався до Криму й Порти, схиляючи їх до згоди з Річчю Посполитою. Застерігав про наближення хана до Уманщини, що може обернутися скрутою для польських військ. Зазначав, що з появою Селім-Геря особисто вирушить до Корсуні⁸⁴. Вочевидь, отримавши «Відповідь на пункти...», 6 березня звернувся до нього з новим листом, дякуючи за виняткову ласку до «України»⁸⁵. На останній король відповів, підкреслюючи свою готовність до замирення: знайдете у нашому серці любов і протекцію «собі й своєму дому»⁸⁶.

Оволодіння Яном III Собеським значною частиною Правобережної гетьманщини не змусило П. Дорошенка капітулювати. Хід його переговорів з королем засвідчив його наміри домагатися від нього визнання за нею державного статусу у складі Речі Посполитої.

Примітки:

1. Woliński J. Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672-1676 / J. Woliński // Studia i materiały do historii wojskowości. – Warszawa, 1966. – Т. XII. – Cz. II. – S. 310-311; Bobiatyński K. Michał Kazimierz Pac woje-woda wileński, hetman wielki litewski. Działalność polityczno-wojskowa / K. Bobiatyński. – Warszawa, 2008. – S. 314.
2. Woliński J. Materiały do dziejów... / J. Woliński. – Warszawa, 1967. – Т. XIII. – Cz. I. – S. 220-221; Orłowski D. Chocim 1673 / D. Orłowski. – Warszawa, 2007. – S. 156; Wimmer J. Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku / J. Wimmer. – S. 188.
3. Woliński J. Materiały do dziejów... – Т. XIII. – Cz. 1. – S. 224; Orłowski D. Op. cit. – S. 157; Wagner M. Stanisław Jabłonowski kasztelan kra-kowski hetman wieki koronny / M. Wagner. – Warszawa, 2000. – S. 55.
4. Національна бібліотека України імені В. Вернадського (далі – НБУ). ІР. – Ф. 1. – Спр. № 6283. – Арк. 52-53; Pamiętnik Jana Floriana Drobysza Tuszyńskiego. Dwa pamiętniki z XVII wieku / Wydał i opracował A. Przyboś. – Wrocław, 1954. S. 57; Bobiatyński K. Op. cit. – S. 315; Orłowski D. Op. cit. – S. 157-158.
5. Woliński J. Materiały do dziejów... – Т. XIII. – Cz. 1. – S. 226; Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko a Polska / J. Perdenia. – Kraków, 2000. – S. 399.
6. Бібліотека музею Чарторйських (далі – БМЧ). ВР. – Спр. № 423. – Арк. 105; Бібліотека Національна (далі – БН) (Варшава). ВМФ. – № 11568. Woliński J. Materiały do dziejów... – Т. XIII. – Cz. 1. – S. 227.
7. Perdenia J. Op. cit. – S. 399-400.
8. Крикун М. З історії української козацької старшини другої половини XVII століття. Полковник Остап Гоголь / М. Крикун // Записки наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 1997. – Т. 233. – С. 433.
9. Pamiętnik Jana Floriana Drobysza Tuszyńskiego... – S. 58-59.
10. Крикун М. Назв. пр. – С. 434.
11. Архів головний актів давніх (далі – АГАД). – Ф. 559. – Спр. № 3053. – Арк. 46; Крикун М. Назв. пр. – С. 434-435.
12. АГАД. – Ф. 559. – Спр. № 3053. – Арк. 49.
13. Woliński J. Materiały do dziejów... – Т. XIII. – Cz. II. – S. 230.
14. БМЧ. ВР. – Спр. № 430. – Арк. 194; БН. ВМФ. – № 11575; Бібліотека Польської академії наук (далі – БПАН) (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 715-715 зв.; НБУ. ІР. – Ф. 1. – Спр. № 6283. – Арк. 53 зв.

15. БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 715; НБУ. ІР. – Ф. 1. – Спр. № 6283. – Арк. 54; Woliński J. Przyczynki źródłowe do kampanji 1674 r. // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – Warszawa, 1933. – R. V. – T. VI. – Z. 1. – S. 93.
16. БМЧ. ВР. – Спр. № 430. – Арк. 194.
17. Woliński J. Przyczynki ... – S. 94.
18. Ibidem. – S. 93; Malejka A. Zdobycie Pawłowicy (1675 r.) – epizod z wojny polskotureckiej // Balcanica Posnaniensia. Acta et studia. – Poznań, 2003. – T. XIII. – S. 87.
19. Bobiatyński K. Op. cit. – S. 318; Orłowski D. Op. cit. – S. 159-161; Perdenia J. Op. cit. – S. 400.
20. Jemiołowski M. Pamiętnik Dzieje Polski zawierający (1648-1679) / M. Jemiołowski / Opracował Jan Dzięgielewski. – Warszawa, 2000. – S. 431-432; Woliński J. Materiały do dziejów... – T. XIII. – Cz. I. – S. 240.
21. Библиотека Польської академії наук (далі – БПАН) (Курнік). ВР. – Спр. № 980. – Арк. 11 зв.
22. Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamie-niecki 1672-1699 / D. Kołodziejczyk. – Warszawa, 1994. – S. 81.
23. Woliński J. Materiały do dziejów... – T. XIII. – Cz. I. – S. 248-249.
24. Ibidem. – S. 239.
25. Ibidem. – S. 238.
26. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності / Д. Дорошенко. – Нью-Йорк, 1985. – С. 530; Woliński J. Materiały do dziejów... – T. XIII. – Cz. I. – S. 243; Tenże. Król Jan III a sprawa Ukrainy 1674-1675. Odbitka ze «Spraw narodowościowych». – Warszawa, 1934. – R. VIII. – № 4. – S. 12.
27. БПАН (Курнік). ВР. – Спр. № 980. – Арк. 11.
28. Perdenia J. Op. cit. – S. 401.
29. Woliński J. Przyczynki ... – S. 93.
30. Tenże. Materiały do dziejów... – T. XIII. – Cz. I. – S. 239.
31. Tenże. Materiały do dziejów... – Warszawa, 1967. – T. XIII. – Cz. 2. – S. 188.
32. Woliński J. Król Jan III... – S. 12.
33. Ibidem. – S. 12-13.
34. Tenże. Materiały do dziejów... – T. XIII. – Cz. I. – S. 243-244.
35. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника (далі – ЛНБ). ВР. – Ф. 5. – Спр. Осолінських № 236/II. – Арк. 238; № 2288/II. – Арк. 26; БН. ВМФ. – № 24714.
36. Woliński J. Materiały do dziejów... – T. XIII. – Cz. I. – S. 245.
37. Библиотека Института ім. Осолінських (Вроцлав). ВР. – Спр. № 2288/II. – Арк. 3; Woliński J. Król Jan III... – S. 13-14.
38. Woliński J. Król Jan III... – S. 21-22.
39. Ibidem. – S. 22-23.
40. Ibidem. – S. 15; Дорошенко Д. Назв. пр. – С. 532.
41. Акты Южной и Западной России (далі – Акты ЮиЗР). – СПб., 1882. – Т. XII. – С. 21.
42. Дорошенко Д. Назв. пр. – С. 533.
43. БМЧ. ВР. – Спр. № 430. – Арк. 203.
44. Акты ЮиЗР. – Т. XII. – С. 18-19.
45. Там само. – С. 20, 29, 31.
46. Там само. – С. 33, 43-44.
47. Woliński J. Król Jan III... – S. 16; Tenże. Materiały do dziejów... – T. XIII. – Cz. 2. – S. 231.
48. Tenże. Król Jan III... – S. 17.
49. Дорошенко Д. Назв. пр. – С. 533.
50. Woliński J. Sobiesciana z 1675 r. / J. Woliński / Przegląd Historyczno-Wojskowy. – Warszawa, 1932. – Rocznik IV. – T. V. – Z. 1. – S. 225.
51. Woliński J. Materiały do dziejów... – T. XIII. – Cz. 2. – S. 237.
52. БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 722.

53. Woliński J. Król Jan III... – S. 17.
54. Дорошенко Д. Назв. пр. – С. 534; Чухліб Т. Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті – початок 1680-х рр.). – К., 2008. – С. 54.
55. Чухліб Т. Гадяч 1658 року ... – С. 79-80; Woliński J. Król Jan III... – S. 24.
56. Чухліб Т. Гадяч 1658 року ... – С. 80-81; Woliński J. Król Jan III... – S. 24-25.
57. Чухліб Т. Гадяч 1658 року ... – С. 81-82; Woliński J. Król Jan III... – S. 25-26.
58. Чухліб Т. Гадяч 1658 року ... – С. 82-84; Woliński J. Król Jan III... – S. 26-27.
59. Woliński J. Pośrednictwo tatarskie w wojnie polsko-tureckiej 1674-1675 / J. Woliński // Tenże. Z dziejów wojen i polityki w dobie Jana Sobieskiego. – Warszawa, 1960. – S. 149.
60. Акты ЮиЗР. – Т. XII. – С. 44.
61. БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 722.
62. Там само. – Арк. 722 зв.
63. Там само.
64. Дорошенко Д. Назв. пр. – С. 538-539; Woliński J. Król Jan III... – S. 27-28.
65. Дорошенко Д. Назв. пр. – С. 539-540; Woliński J. Król Jan III... – S. 28-29.
66. Woliński J. Król Jan III... – S. 19.
67. БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 722 зв.
68. АГАД. – Ф. 559. – Спр. № 3036. – Арк. 223.
69. Там само. – Арк. 224.
70. Там само. – Спр. № 3053. – Арк. 97.
71. Там само. – Арк. 98-100.
72. Акты ЮиЗР. – Т. XII. – С. 51.
73. Там само. – С. 53.
74. Там само. – С. 55.
75. Там само. – С. 64-65, 85.
76. Там само. – С. 80.
77. Там само. – С. 87.
78. Perdenia J. Op. cit. – S. 419; Woliński J. Pośrednictwo tatarskie... – S. 150.
79. Цит. за: Wójcik Z. Jan Sobieski 1629-1696. – Warszawa, 1983. – S. 246.
80. БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 722 зв.
81. Державний архів у Кракові (далі – ДАК). – Ф. 453. – Спр. № 67. – Арк. 211-212.
82. ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. № 236. – Арк. 240 зв.
83. Акты ЮиЗР. – Т. XII. – С. 94.
84. Woliński J. Materiały do dziejów... – Warszawa, 1968. – Т. XIV. – Cz. 1. – S. 276-277.
85. БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 722 зв.
86. БМЧ. ВР. – Спр. № 173. – Арк. 155; БН. ВМФ. – № 7623.

В статье, используя широкую базу первоисточников, дана характеристика похода польских войск во главе с Яном Собеским в Правобережную Украину осенью 1674 – зимой 1675 гг. Прослежен ход военных действий и украинско-польских переговоров. Выявлены позиции в конфликте украинской, польской, турецко-татарской сторон. Представлен текст и проанализировано содержание украинских «Пунктов Главнейших...» и королевского «Ответа на Пункты».

Ключевые слова: польское наступление, военные действия, украинско-польские переговоры, татарская орда, «Пункты Главнейшие...», «Ответ на Пункты».

Отримано: 3.02.2010

ПРОБЛЕМИ НОВОЇ ІСТОРІЇ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

УДК 94(437.1+437.6)«18»

Євген Бевзюк
(Ужгород)

ПРОМИСЛОВИЙ РОЗВИТОК ЧЕСЬКИХ ТА СЛОВАЦЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

У статті проаналізовано історичні передумови та перебіг промислового перевороту в Чеських та Словацьких землях. Охарактеризовано економічну політику австрійської влади у даних регіонах, на основі статистичних даних висвітлено зміни у структурі промисловості з мануфактурного на фабричне виробництво. Простежено становлення текстильної, цукрової, металургійної промислових галузей Чехії та Словаччини.

Ключові слова: слов'яни, промисловість, імперія, Чехія, Словаччина, етнокультурний ренесанс, європейська цивілізація, індустріальна цивілізація.

Для дослідження історії слов'янського світу і такого його компонента, як етнокультурний ренесанс, важливо визначити соціально-економічні чинники, що стали каталізатором процесу духовності піднесення західних слов'ян на рубежі XVIII-XIX ст. На нашу думку, розглядати соціальну структуру слов'ян необхідно як цілісну систему, якій притаманна внутрішня диференціація. При цьому різні частини соціальної структури знаходяться між собою у тісному взаємозв'язку. Суспільна практика доводить, що різноманітні соціальні спільноти людей постійно взаємодіють між собою, тому діяльність різних соціальних страт, класів тісно пов'язана із соціальними процесами, що мають місце в етносередовищах.

Актуальним дане історичне дослідження є тому, що промислові зміни, які мали місце у середовищі західних слов'ян у першій половині XIX століття, проходили на широкому історичному тлі пробудження народів Європи, що в свою чергу, прискорило процес національної самоідентифікації.

Метою даного дослідження є висвітлення перебігу, закономірностей і специфіки економічного розвитку Чеських і Словацьких земель у першій половині XIX ст.

Об'єктом вивчення у роботі є економічний розвиток регіону, а предметом наукового аналізу в даному дослідженні є промислова революція, що мала місце у Чеських і Словацьких землях на рубежі XVIII і XIX ст. Вона визначила стан і перспективи соціального та економічного розвитку цих районів Австрійської монархії.

Методи дослідження проблеми промислового розвитку, обрані автором, обумовлені метою, об'єктом і предметом даної роботи. Вивчення процесу економічного розвитку Чеських і Словацьких земель у динаміці та чітких хронологічних рамках (перша половина XIX ст.) і в певному історичному просторі (Австрія – Європа – Чеські і Словацькі землі) зумовили поєднання історичного і логічного методів та базування на принципі історизму як найголовнішому принципі наукового пізнання.

Науковий рівень вивчення проблеми промислового розвитку чесько-словацьких земель у першій половині XIX ст. у сучасній історіографії залишається недостатнім. Безумовний внесок у дослідження даної проблеми внесли чеські і словацькі історики. У розвитку чехословацької історичної науки, що присвячена проблемі промислового розвитку, можна виділити декілька етапів. Перший з них – становлення марксистської історіографії. Він охоплював середину 40-х – початок 50-х рр. і відбувся в умовах гострої класової та ідеологічної боротьби. До кінця 40-х років вирішальні позиції зберігали представники старої історіографії. З середини 50-х років історична наука розвивається у рамках марксистської історіографії. Ряд науковців¹ у своїх працях досліджують економічний і соціально-політичний розвиток Чеських і Словацьких земель, виходячи із матеріалістичного розуміння історичного процесу. Здійснюється спроба виявити закономірності економічного і суспільно-політичного розвитку Чеських земель і Словаччини у період становлення нового типу економіки.

З 70-х років автори досліджень приділили більше уваги з'ясуванню закономірностей соціально-економічного розвитку. Недоліками цих робіт були слабкі ув'язки національної історії із всесвітньо-історичним і загальноєвропейським контекстом. Почалося вивчення організаційних форм феодального господарювання в чеських землях, зокрема фільварки (велькостатка), і його специфіки, становища селян. Узагальнену картину соціально-економічного і політичного розвитку, змін у становищі селянства, чесько-словацьких відносин надав Догнал². Мануфактурний період в історії Словаччини (1725-1825) знайшов віддзеркалення у працях А.Шпіса³.

Значних результатів добилися історики у вивченні перехідного періоду від феодалізму до капіталізму. Почалося дослідження процесу розкладання феодалізму і визрівання капіталістичних відносин, економічного і соціального розвитку Чехії, Моравії і Сілезії у XVIII – першій половині XIX ст.⁴. Розвитку промисловості чеських земель була присвячена робота В. Кратохвілової⁵, в якій показана специфіка так званого первинного накопичення і формування загальнонаціонального ринку в Чехії.

У праці Я.Новотного⁶ були висвітлені основні аспекти проблеми промислового перевороту, виявлені його особливості в окремих галузях виробництва, показаний процес складання буржуазії і пролетаріату. В цілому тема промислового розвитку Чеських та Словацьких земель у першій половині XIX ст. потребує свого нового осмислення з позицій загальності світової історії і специфіки цивілізаційного розвитку.

Західне слов'янство до початку XIX ст. у своїй більшості розділило соціальну і політичну історію Європи та європейської цивілізації. Так, зна-

чна частина слов'янських земель входила спочатку до складу Австрійської імперії, а з 1867 р. – до складу об'єднаної Австро-Угорщини. Під владою Габсбургів знаходилися такі етноси, як хорвати, словенці, частина сербів, чехи, словаки і частина поляків. Корінне населення «клаптикової імперії» – австрійці – знаходилося у явній меншості відносно загальної чисельності підданих австрійської корони. Таке етнічне співвідношення практично не змінювалося на протязі століття (аж до повного краху Австро-Угорської імперії). Наприкінці ХІХ ст. австрійці склали 24%, угорці – 19%, румуни – майже 7%, а слов'яни – чехи, словаки, серби, хорвати, поляки, словенці, українці – в цілому 47% від чисельності населення імперії. З часом етносоціальна строкатість імперії, не завжди далекоглядна внутрішня політика окремих представників династії Габсбургів визначили і причину розпаду поліетнічної монархії. Наприклад, Франц ІІ (перший імператор Австрії) характеризувався сучасниками людяним королем, який у своєму спілкуванні з народом робить вигляд патріархальної простоти та старанно ставиться до своїх державних обов'язків. Проте вважалося, що він абсолютно був позбавлений перспективного бачення гостроти етнічної проблеми і намагався із цієї ситуації отримати лише певні переваги задля організації роботи бюрократичної машини імперії. Коментуючи багатонаціональний склад країни, під час бесіди із французьким послом, імператор висловився наступним чином: «Мої народи є чужими один одному, і це добре. ... Я відправляю угорських чиновників до Італії, а італійських – до Угорщини. Кожен народ наглядає за сусіднім. Ніхто не розуміє сусіда, і в результаті всі ненавидять один одного. З цієї ненависті народжуються порядок і загальний мир»⁷.

Знаходячись в обіймах європейської та азійсько-мусульманської цивілізацій, західні слов'янські народи досить часто піддавалися різного роду дискримінаціям, особливо в сфері культури і мови, проходив процес германізації і покатоличення. Такий стан слов'янської залежності не міг залишатися незмінним в умовах оновлення соціально-економічної ситуації і національної консолідації титульних етносів європейської цивілізації. Можливо, саме це (єдина європейська історико-культурна спадщина) стало каталізатором процесу етнокультурного, духовного відродження. І зовсім не випадково, що зростання слов'янської самосвідомості у 20-40-х роках ХІХ ст. співпало у часі із процесом становлення індустріальної цивілізації.

Наприкінці ХVІІІ ст. Європа входить у новий особливий етап розвитку цивілізаційного процесу, що отримав назву індустріальна або машинна цивілізація. У марксистській історіографії він визначається як етап становлення капіталістичних відносин у промисловості і переходу від аграрної до індустріальної економіки. На практиці, на зміну малоефективному мануфактурному виробництву поступово приходять велике машинне виробництво. Цей процес прийнято називати промисловим переворотом, для здійснення якого були необхідні декілька соціально-економічних умов: наявність вільних робочих рук і капіталів у руках підприємців.

Провісником промислового перевороту в Австрії стала енергійна діяльність Йосифа ІІ Австрійського (1780-1790), який щиро вірив у своє покликання вивести країну з відсталого економічного стану шляхом реформ

зверху. Тому було зовсім не випадковим, що своє оточення він сприймав не як своїх свідомих партнерів, а лише як рядових виконавців його монаршої волі. Для реалізації своїх масштабних завдань Йосиф провів реформи. Вони посилили державний апарат і бюрократичну централізацію, але зверху встановлювалась рівність усіх громадян перед законом. Та австрійська чиновницька армія бюрократів залишалася стійкою стіною на шляху суспільних і промислових реформ. Російський дореволюційний історик Митрофанов так характеризував цю проблему: «На думку чиновників, мужик був природній ледар і п'яниця, глибоко неосвічене і абсолютно нерозвинене створіння, яке не розуміло свого блага, і яким необхідно було постійно керувати. ... Такій людині не було що втрачати, а результатом гуманної політики покійного імператора було те, що мужик нікого не слухав, окрім окружних начальників»⁸. Не заперечуючи складності і наявності середньовічних рудиментів у процесі духовної модернізації і оновлення, як найважливішого складового елементу процесу соціально-економічної емансипації, скажемо про те, що свідоме ставлення до праці і господарювання могло сформуватися лише на основі вільного підприємництва, але ніяк не під егідою бюрократа або поміщика.

Промисловий переворот у західних слов'ян став наслідком трансформації аграрного суспільства до індустріального виробництва. Його основний зміст пов'язаний із початком масового застосування машин, і головне, зі зміною всієї структури суспільства. Становлення нового суспільного типу супроводжувалося масштабним підвищенням продуктивності праці, початком економічного зростання і швидкою урбанізацією. Перехід від мануфактурного до машинного виробництва означав технічний переворот і заміну ручної техніки системою високопродуктивних машин. Технічний прогрес стає основою життєдіяльності цивілізації, спонукальним чинником для модернізації всієї освітньої сфери. Наприклад, низький загальноосвітній рівень в Австрійській імперії, що існував ще у середині XIX ст., залишався гальмом загальноімперського розвитку. На той час частка безграмотних у Німеччині становила лише 2%, а у Франції – 23%. На цьому фоні Російська імперія впевнено займала перше місце у Європі із своєю 79%, а Австрія друге місце із 42% від загальної чисельності населення⁹.

У цілому модернізація Австрійської держави була складним і суперечливим процесом, витоки якого почалися ще до XVIII ст., а остаточно завершилися лише у період розпаду імперії Габсбургів. До особливостей австрійської модернізації необхідно додати її цивілізаційну специфіку. Австрійська імперія представляла собою окраїнну європейську державу, що доповнювало зміст процесу реформ геополітичною і гео економічною своєрідністю. Як колись сказав К. Меттерніх: «Азія починається там, де Східне шосе виходить із Відня»¹⁰.

Крім того, процеси модернізації були пов'язані із магістральною проблемою Австрії – багатонаціональністю. Загальні політичні реформи необхідно було проводити в умовах полікультурної і етнічної строкатості, коли різні частини імперії були неоднаково готові до змін. Реальний початок масштабної індустріально-капіталістичної модернізації держави

Габсбургів можна датувати лише 60-ми роками ХІХ століття, коли внаслідок революції 1848 р., а потім і під впливом військових поразок виникла конкретна складна політико-економічна, адміністративна, церковно-політична і національно-культурна ситуація, що стала каталізатором загальних суспільних змін.

Особливе місце у загальній економічній структурі Австрійської імперії завжди займала Чехія, яку можна впевнено назвати перлиною Австрійської корони. Історично до імперії входили три чеські області – Чехія, Моравія та Сілезія. Разом вони склали 11% території імперії, а чисельність населення у Чехії становило 12%, у Моравії – 4,6%, а у Сілезії – лише 1,1% від чисельності мешканців Австрійської імперії¹¹. Соціально-економічною своєрідністю від розвинутої Чехії відрізнялась Словаччина.

Промислова революція, що мала місце у Чеських і Словацьких землях на рубежі ХVІІІ і ХІХ ст., визначила стан і перспективи соціального та економічного розвитку цих районів Австрії. На думку більшості дослідників, цей процес на Чеських і Словацьких землях мав певні відмінності від схожих європейських сценаріїв. Певне відставання економічних реформ було передусім наслідком складних феодальних відносин і маргінальності слов'янського населення, порівняно з титульним німецьким етносом. Але при цьому саме у чеських землях було багато прихильників здійснення реформаторських змін, пов'язаних насамперед із свободою торгівлі. Тому на початку 40-х рр. в дискусіях про можливе входження до Німецького митного союзу чехи, на відміну від австрійської аристократії, підтримували ідею утворення союзу і вільної промислової конкуренції¹².

Перетворення мануфактурного виробництва на фабричне не було миттєвим актом. Цей процес заміни однієї виробничої форми на іншу реально розтягнувся не на одне десятиліття. Спочатку повільна поступовість заміни ручної праці в основних операціях виробничого процесу ставала кроком до фабричного виробництва. При цьому підприємство на першому етапі свого розвитку проходило фазу проміжного зростання. Особливо цей процес розтягнувся у часі на Чеських і Словацьких землях, де більшість великих підприємств ще у першій половині 40-х рр. відносилися до підприємств із перехідним типом виробництва¹³. Це відобразилось і на низькій динаміці процесу накопичення первинного капіталу. Він проходив в умовах так званого «другого видання кріпацтва». А тому початок і розгортання промислової революції відбувалися в умовах суспільно-політичної ситуації, що була характерною для періоду занепаду феодальних відносин. На відміну від таких країн Європи, як Англія і Франція, де соціальна революція підготувала підґрунтя для успішного розвитку промисловості, в Австрії і Пруссії промислова революція стала каталізатором соціального вибуху 1848 року, сприяла знищенню залишків старої феодальної структури і відкрила шлях до вільного розвитку капіталізму.

Політичним прискорювачем промислового розвитку регіонів, де проживали західні слов'яни, стали європейські явища початку ХІХ ст., насамперед численні, масштабні військові події, що супроводжували наполеонівські війни. Наприклад, завдяки континентальній блокаді і постійному

зростанню попиту на сільськогосподарську та бавовняну продукцію збільшуються обсяги цього виробництва у Європі. У ці роки на Чеських землях починається промисловий переворот.

Хоча капіталістичні відносини склалися всередині патріархальних цехових структур досить повільно, саме цехове виробництво аж до середини XIX ст. не вичерпало всіх резервів свого розвитку. Цехи ще півстоліття залишалися вагомим частиним загального економічного комплексу, що особливо було помітно у Словаччині. Так, основними джерелами існування жителів словацьких міст були ремесло і торгівля. При цьому наприкінці XVIII – на початку XIX ст. тільки у Братиславі, де у той час проживало приблизно 30 тис. жителів, кількість підмайстрів і учнів, була більша, ніж кількість самих майстрів. В решті міст склалася стабільна ситуація, за якої чисельність майстрів і учнів були майже однакові¹⁴. Це пояснюється тим, що більшість ремісників були зайняті у виробництві лише частково. Решту часу працювали у сільському господарстві. Наприклад, у місті Спіш постійно у цеховому виробництві було зайнято близько 20,8 відсотків майстрів, а решта працювали у виробництві лише тільки певну частину часу, залежно від пори року¹⁵. Отже, склалася парадоксальна ситуація. Адже під час становлення індустріальної цивілізації, поряд з появою промислових підприємств стабільно існує патріархальне виробництво, що задовольняє регіональну економіку.

Причина такого становища – наявність багаторічних виробничих зв'язків із переважною орієнтацією на зовнішній ринок. Чехія, Словаччина традиційно експортували свою продукцію до столиці імперії, в Угорщину та Східну Європу. Цьому сприяла дешевизна місцевої слов'янської робочої сили, що дозволяло підприємствам створювати конкурентну продукцію, порівняно із західноєвропейською фабричною продукцією. Але виключити конкуренцію цілком з боку економічно сильнішого суперника було неможливим. І хоча до 40-х рр. XIX ст. цехова організація міцно зберігала свої позиції, та нове фабричне виробництво поступово витісняло старі форми¹⁶.

Локомотивом промислового розвитку Чеських земель стала текстильна промисловість, яка на мануфактурному рівні розвитку навіть випереджала інші галузі виробництва, а її вартість сягала 43% від вартості решти товарів Австрійської імперії¹⁷. Переважна більшість підприємств цієї галузі розташовувалися у найбільш розвинених у промисловому відношенні частинах імперії: Нижній Австрії, Чехії, Сілезії та Моравії.

Особливе місце у структурі легкого виробництва посіла бавовняна галузь, що було пов'язано не тільки із зростанням попиту, а також із впровадженням ткацьких машин. Якщо у 1810 р. їх кількість сягала 163 шт., то у 1841 р. у виробничій сфері нараховувалося 1695 ткацьких машин¹⁸. Напередодні 1847 р. у Чехії за статистичними даними налічувалося 86 прядильних підприємств, на яких на постійній основі працювали 9674 робітники. Фактично, відбувався неухильний процес зростання виробництва при одночасному скороченні ручної праці, що, у свою чергу, позитивно відбивалося на становленні нової соціальної сфери у слов'янському середовищі, сприяло зростанню інтелектуального рівня населення¹⁹. При

цьому, поза сумнівом, перехід до машинного виробництва мав і негативні наслідки. Він вів до виникнення складних соціальних проблем, у результаті яких безробітними ставали сотні людей.

Певну відмінність від інших видів виробництва у легкій промисловості мала полотняна галузь, де централізація підприємства не мала чіткого характеру. У цьому виробництві широкого розповсюдження отримала розсіяна мануфактура, яка ще зберігала тісні зв'язки з феодальним велькостатком. До середини ХІХ ст. бавовняна промисловість країн Центрально-Східної Європи характеризувалася розсіянстю і провінціалізмом, що було властивим для початкового періоду індустріалізації, а технологічне забезпечення виробництва більше, ніж на покоління відставало від англійських підприємств²⁰.

Наприклад, на Чеських землях ще до початку ХІХ ст. кожен десятий житель країни був працівником полотняного виробництва. При цьому частина працівників зберігала також зв'язок і з сільським господарством. У таких умовах, коли існує надлишок дешевої місцевої робочої сили, яка складалася переважно із слов'янських селян, власники капіталу не вкладали значні кошти на придбання дорогих імпортних машин. До речі, цьому сприяла грошова політика австрійської монархії, яка високими інфляційними показниками фактично перешкождала розвитку імперської промисловості. Тільки за період з 1799 по 1811 рр. асигнації знецінились у 8,5 разів. Фактично гроші перестали бути засобом накопичення²¹. Такого тривалого періоду дезорганізації фінансів, мабуть, не знала жодна інша європейська країна. Грошова нестабільність для Австрії стала магістральною тенденцією впродовж усього ХІХ ст.

Тому у полотняному виробництві довгий час використовувались всі екстенсивні форми розвитку і лише вичерпавши їх, виробник приступав до машинного оновлення. Симптоматично, що саме у 40-і рр. ХІХ ст., коли в інших галузях текстильної промисловості відбувалися основні зміни, полотняне виробництво потрапило у смугу жорсткої кризи, а працівники цієї галузі у своїй більшості взяли участь у національному і революційному русі²².

Однією з причин економічної кризи стала бюрократизація влади, яка не прагнула радикальних змін в економіці країни. Так, Франц ІІ (1804-1835) у своїй внутрішній політиці спрямовував власні дії проти ліберальних реформ свого дядька Йосифа І. Уявлення про світоглядні цінності Франца дає практика реалізації принципів його промислової політики у Відні. Промислово-економічний розвиток столиці імператор свідомо стримував для того, щоб у місті було менше пролетаріату і, відповідно, менше революційної небезпеки. «Франц ненавидів промисловість... З превеликим задоволенням він закрив би всі фабрики, і лише тихий опір бюрократії, досить тісно пов'язаної з фабрикантами і фінансистами, перешкоджав йому здійснити цей улюблений план»²³ – зазначав дослідник Пах.

У цілому, в Австрії розвиток виробництва різного роду текстилю, бавовни на Чеських землях займав досить високий відсоток, порівняно з іншими районами імперії. При цьому не дивлячись на те, що на місцевих виробництвах шляхта ще утримувала свої позиції впродовж першої половини ХІХ ст., спостерігається відтік цієї соціальної групи з підприємни-

цтва і притік іноземного капіталу у цю галузь. Капіталізація виробництва безпосередньо вплинула на становлення нової соціальної структури слов'янського населення. В цілому стан модернізації цієї промислової галузі імперії відставав від темпів зростання, що спостерігався у провідних європейських країнах.

Для підтвердження своїх слів наведемо наступну статистику. Так, у полотняній галузі Австрійської імперії перше механічне ткацьке виробництво було введено у виробничу дію у Чехії лише у 1836 р. До 1843 р. у всій Австрії таких механізованих виробництв налічувалося вісім, причому три з них були розташовані у Чехії, одне – у Моравії²⁴. У той самий час на теренах «світової майстерні» – Англії нараховувалося 300 прядилень. За статистичними даними поліетнічна Австрія займала у списку світових виробників стабільне п'яте місце, залишивши при цьому позаду Російську імперію і Голландію²⁵.

По мірі зростання промисловості розвивалася і харчова галузь. Поступово, у силу наростання процесу урбанізації, ця галузь виробництва починає відділятися від сільського господарства. У структурі харчової промисловості в першій половині XIX ст. найбільших успіхів досягли такі галузі, як виробництво цукру, пивоваріння, винокуріння і борошномельна справа.

На початок XIX ст. припадає поява перших підприємств з виробництва цукру у Чеських і Словацьких землях. Однією з причин розширення цього виробництва стало введення континентальної блокади. Традиційно Австрія отримувала тростинний цукор з британських колоній, а тому вимушена була шукати інші способи розв'язання цієї проблеми. Австрійський уряд всіляко підтримував різного роду експерименти у цукровому виробництві. Поступово сировинною заміною стає цукровий буряк²⁶. Лише за шість років (з 1810 по 1816 рр.) у Чехії було створено 15 заводів з виробництва цукру з буряка. Засновувалися ці підприємства переважно у панських велькостатках. При цьому половина власників нових виробництв були вихідцями з місцевих міщан. Це збільшувало етнічний фінансовий капітал чехів²⁷.

Впродовж першої половини XIX ст. цукрове виробництво в Австрії помітно зростає і до середини століття імперія (в основному за рахунок Чеських і Словацьких земель) впевнено посіла третє місце у європейському виробництві цукру²⁸. Швидкий розвиток підприємств цієї галузі остаточно призвів до відміни залишків феодальних повинностей на селі з наступною за цим активізацією підприємницької діяльності міської і сільської буржуазії, яка починає витісняти зі сфери промислового виробництва німецьку шляхту.

У цілому харчова промисловість, що у часи промислової революції відділилась від сільського господарства, значною мірою від нього залежала. Ця виробнича галузь була тісно пов'язана не тільки з промисловістю, а напряму і з успіхами аграрної революції. На практиці підприємства харчової промисловості, що розташовувалися у сільській місцевості, структурою своєї організації і новизною виробничих відносин підривали засади феодального велькостатка, сприяючи соціальній і економічній диференціації села, тим самим прискорюючи капіталізацію сільського господарства²⁹.

Подальший розвиток усіх галузей австрійської промисловості не міг бути успішним без істотного прогресу в таких галузях, як металургія, промисловість і машинобудування. Цього не міг не розуміти імператор Франц, який намагався реформами зверху, своїми власними циркулярами, максимально надати промисловості вигляду організованої виробничої системи. Але його працелюбність і деколи навіть надмірна активність не працювала на користь країни. Імператор «виражав мало довіри до своїх власних здібностей і в той же час виражав повну недовіру до думок і сумлінного старання своїх радників. Щоб не бути обдуреним, він вважав своїм обов'язком вивчати всі подробиці справ... але відмінності різних думок робили його власні погляди ще більш невпевненими і перешкоджали йому приймати будь-яке змістовне рішення»³⁰. Своєю внутрішньою політикою він упевнено вів країну до відставання від передових європейських держав у розвитку промислової революції.

У металургійній галузі довгий час повновладними господарями залишалася шляхта. Причина «закритості» цієї галузі – бюрократизація дозвільної системи імперії. Аж до 1854 р. металургійні заводи знаходилися у веденні сирського управління. Лише з його дозволу можна було засновувати нові металургійні підприємства³¹. До того ж повільний розвиток промислової модернізації у металургії пояснювався тим, що шляхті традиційно належала більшість металургійних підприємств. А вона досить обережно вкладає кошти у модернізацію виробництва.

Будівництво та модернізація металургійних заводів вимагали фундаментальних витрат, тому феодалні власники підприємств аж до середини ХІХ ст. намагалися використовувати працю залежних від них селян. Тому зовсім не випадково, що до середини ХІХ ст. вималовується наступна соціальна картина у промисловості: 70,9% підприємців складає шляхта, 8,9% промисловості знаходилось у власності церкви, і лише тільки 17,7% металургійних підприємств становило власність нового класу – буржуазії³².

Поступовий розвиток промисловості у Чеських і Словацьких землях у першій половині ХІХ ст. спонукає до появи масового виробництва машин. Хоча до 30-х рр. можна говорити лише про ремісничі і мануфактурне виробництво машин. До середини ХІХ ст. на Чеських землях склалися всі економічні умови для відокремлення машинобудування у самостійну галузь, а найважливішим центром машинобудування стає Прага³³. Досить показовим є той факт, що зі всієї кількості парових машин, зайнятих на виробництвах Австрійської імперії, дві третини належали до вітчизняного виробництва³⁴. Розвиток машинобудівних фабрик дав величезний поштовх для технічного переоснащення всіх виробничих галузей у слов'янських районах. Хоча, не дивлячись на певні успіхи країни, у цілому фабричне виробництво в Австрійській імперії відставало від розвинених країн Європи. В той час, коли загальна потужність парових машин у Франції становила приблизно 90 тис. кінських сил, а у Німеччині – 40 тис., у всій Австрії до 1841 р. використовувалися парові машини загальною потужністю трохи більше ніж 7,5 тис. кінських сил³⁵.

У цілому, Чеські землі у першій половині XIX ст. у промисловому відношенні були однією з найрозвиненіших частин Австрійської імперії. Чеські землі, на відміну від Словацьких, у ході промислової революції до середини XIX ст. вже міцно стояли на шляху формування великої капіталістичної індустрії, хоча, порівняно з європейськими регіонами, показники Чеських земель за основними галузями виробництва відставали, або, у кращому випадку, знаходилися на середньоєвропейському рівні.

Примітки:

1. Mzška M. Morava a Slezsko v hospodařském a společenském vývoji předbřeznového Rakouska / M. Mzška // Slezský sborník. – 1957. – № 1. – S. 24-48; Purš J. K otázce průmyslové revoluce v hlavních odvětvích textilního průmyslu v českých zemích / J. Purš // Československý časopis historický. – 1954. – D.II. – S. 76-105; Purš J. Průmyslová revoluce v českých zemích / J. Purš. – Praha, 1964. – 357 s.; Špiesz A. Remeslo na Slovensku v období existencie cechov / A. Špiesz. – Bratislava, 1972. – 362 s.
2. Dohnal M. Průmyslová revoluce a počátky dělnického hnutí v severomoravské platebnické oblasti / M. Dohnal. – Ostrava, 1973. – 274 s.
3. Špiesz A. Remeslo na Slovensku v období existencie cechov / A. Špiesz. – Bratislava, 1972. – 362 s.
4. Karniková L. Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754-1914 / L. Karniková. – Praha, 1964. – 361 s.
5. Kratochvilová V. České lnařství a průmyslová revoluce / V. Kratochvilová // Hospodařské dějiny. – 1983. – № 11. – S. 143-188.
6. Novotný J. Stav řemeselné výroby a postavení řemeselníka na Spiši za danového soupisu roku 1828 / J. Novotný // Nové obzory. – 1967. – № 9, – S. 110-121.
7. Травин Д. Европейская модернизация / Д. Травин, О. Маргания. – М. : ООО «Издательство АСТ»; – СПб : Terra Fantastica, 2004. – Кн. 1. – С. 599.
8. Митрофанов П. История Австрии / П. Митрофанов. – СПб., 1910. – Ч. 1. – С. 149-150.
9. Хобсбаум Э. Век капитала. 1848-1875 / Э. Хобсбаум. – Ростов-на-Дону, 1999. – С. 62.
10. Хобсбаум Э. Век империи. 1975-1914 / Э. Хобсбаум. – Ростов-на-Дону, 1999. – С. 27-28.
11. Mzška M. Morava a Slezsko v hospodařském a společenském vývoji předbřeznového Rakouska / M. Mzška // Slezský sborník. – 1957. – № 1, – S. 34-35.
12. Травин Д. Европейская модернизация / Д. Травин, О. Маргания. – М.: ООО «Издательство АСТ»; – СПб: Terra Fantastica, 2004. – Кн. 1. – 665 с.
13. Зайцева О.И. Формирование рабочего класса в чешских землях в первой половине XIX века. Диссертация на соискание ученой степени к.и.н. / О. И. Зайцева. – М., 1996. – С. 46.
14. Špiesz A. Remeslo na Slovensku v období existencie cechov / A. Špiesz. – Bratislava, 1972. – S.103.
15. Novotný J. Stav řemeselné výroby a postavení řemeselníka na Spiši za danového soupisu roku 1828 / J. Novotný // Nové obzory. – 1967. – № 9, – S. 114-115.
16. Karniková L. Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754-1914 / L. Karniková. – Praha, 1964. – S.89-94.
17. Mzška M. Morava a Slezsko v hospodařském a společenském vývoji předbřeznového Rakouska / M. Mzška // Slezský sborník. – 1957. – № 1. – S. 40.
18. Purš J. K otázce průmyslové revoluce v hlavních odvětvích textilního průmyslu v českých zemích / J. Purš // Československý časopis historický. – 1954. – D.II. – S. 95.

19. Naše národní minulost v dokumentech. – Praha, 1956. – D. II – S. 27-29.
20. Landes D.S. The unbound Prometheus: Technological change a. industr. development in Western Europe from 1750 to the present / D. S. Landes. – L.; H.Y.: Cambridge univ. press, 1969. – P. 169.
21. История XIX века. – М., 1937. – Т. 2. – С. 84.
22. Зайцева О.И. Формирование рабочего класса в чешских землях в первой половине XIX века. Дисс. ... к.и.н. / О.И. Зайцева. – М., 1996. – С. 49.
23. Пах П.Ж. Первоначальное накопление капитала в Венгрии / П.Ж. Пах // Studia Historica. Academiae Scientiarum Hungaricae. – Budapestini, 1952. – С. 81.
24. Kratochvilová V. České Inařství a průmyslová revoluce / V. Kratochvilová // Hospodařské dějiny. – 1983. – № 11. – S. 173.
25. Dohnal M. Průmyslová revoluce a počátky dělnické hnutí v severomoravské platenické oblasti / M. Dohnal. – Ostrava, 1973. – S. 40.
26. Зайцева О.И. Формирование рабочего класса в чешских землях в первой половине XIX века. Дисс. ... к.и.н. / О.И. Зайцева. – М., 1996. – С.52-53.
27. Důdek F. Vývoj cukrovarnického průmyslu v českých zemích do roku 1872 / F. Důdek. – Praha. – S.27.
28. Ibid.
29. Зайцева О.И. Формирование рабочего класса в чешских землях в первой половине XIX века. Дис. ... к.и.н. / О.И. Зайцева. – М., 1996. – С. 57.
30. Бах М. Австрия в первую половину XIX века / М. Бах. – СПб., 1906. – С. 129
31. Зайцева О.И. Формирование рабочего класса в чешских землях в первой половине XIX века. Дисс... к.и.н. / О.И. Зайцева. – М., 1996. – С. 57.
32. Dějiny hutnictví železa v Československu. – Praha, 1986. – D. II. – S. 42.
33. Purš J. Průmyslová revoluce v českých zemích / J. Purš. – Praha 1964. – S. 57.
34. Naše národní minulost v dokumentech. – Praha, 1956. – D. II – S. 292.
35. Horská-Vrbová P. Kapitalistická industrializace v českých zemích / P. Horská-Vrbová. – Praha, 1977 – S. 58.

В статье проанализированы исторические предпосылки и ход промышленного переворота в Чешских и Словацких землях. Дана характеристика экономической политики австрийской власти в указанных регионах, на основе статистических данных отражены изменения в структуре промышленности из мануфактурной на фабричное производство. Прослежено становление текстильной, сахарной, металлургической промышленных отраслей Чехии и Словакии.

Ключевые слова: славяне, промышленность, империя, Чехия, Словакия, этнокультурный ренессанс, европейская цивилизация, индустриальная цивилизация.

Отримано: 18.02.2010

Ольга Задворна
(Рівне)

ДО ПИТАННЯ КОЛОНІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН В АФРИЦІ (КІНЕЦЬ 80-х – ПОЧАТОК 90-Х рр. XIX ст.)

У статті розглянуто взаємовплив між колоніальною політикою на африканському континенті та вирішенням континентальних європейських питань, а також розвиток політичного курсу провідних країн Європи щодо врегулювання африканських проблем.

Ключові слова: міжнародні відносини, колоніальна політика, Гельголандський договір, Товариство німецької колонізації.

Міжнародні відносини європейських держав на африканському континенті на рубежі XIX-XX ст. стали однією з головних складових політики зазначеного періоду. Ці взаємини віддзеркалювали стосунки країн і на європейському континенті. Зближення європейських країн у вирішенні проблем владного континенту сприяло покращенню розв'язання спірних питань в Африці. І навпаки, загострення в колоніальних питаннях призводило до наростання протистояння в Європі, що власне й стало однією із причин початку Першої світової війни.

Дослідження зовнішньої політики європейських держав кінця XIX століття дає можливість проаналізувати рушійні сили, мотиви та механізми тогочасної дипломатії. Знання ідеології та засобів, за допомогою яких вона впроваджувалась у практику експансії європейських держав, їхні протистояння за сировину та ринки збуту продукції, дозволяє краще зрозуміти сучасну політику провідних країн світу. Знаючи особливості дипломатії минулого, можна відстежити історичну традицію у протистоянні могутніх європейських держав, або ж виявити нові зовнішні чинники сучасних політичних курсів.

Історіографія досліджуваної проблеми в часи СРСР, в основному, спрямовувалася на вивчення не чинників міжнародного життя, а біографій політичних діячів. Найбільший внесок у цьому напрямку зробили К. Виноградов та А. Єрусалимський. В своїх працях вони приділяють увагу дослідженням діяльності політичних чиновників європейських держав, а також розвитку колоніальних відносин. Питання англійської експансії розглядається в працях О. Зусмановича та І. Парфьонова. Автори роблять одну із перших спроб виділити вплив колоніальної політики на історичний процес. У сучасній російській історіографії це питання досліджує Т. Гелла. Вона вивчає взаємозв'язок між внутрішньополітичним станом європейських країн та вибором їхнього зовнішнього курсу.

В українській історіографії першим, хто підняв питання колоніальної політики, є С. Троян. Його праця присвячена вивченню політичної боротьби в Німеччині з питань експансії на африканському континенті за часів «залізного канцлера» О. фон Бісмарка. Це ж питання, політичну боротьбу з питань колоніальної політики, але з боку Англії досліджує Л. Питльована. З точки зору інших європейських держав питання колоніальної політики

кінця ХІХ ст. потребує ґрунтового дослідження. Саме через це метою статті є розглянути міжнародні відносини європейських країн з питань поділу Африки в кінці ХІХ ст.

Для виконання поставленої мети ми ставимо перед собою такі завдання:

- 1) розкрити механізм англо-франко-німецької експансії на африканському континенті;
- 2) з'ясувати особливості політичної думки Росії та Франції щодо поділу Африки.

В останній чверті ХІХ ст. Африка стала ареною боротьби за світову першість європейських держав. Китами цієї боротьби були Англія, Франція та Німеччина.

У 1886 р. керівництво Англії надало королівську хартію Нігерській компанії, чим офіційно визнало її своїм політичним представництвом. Так Англія намагалась закріпити за собою рішення Берлінської конференції, зокрема, ухвалу про приналежність до англійської сфери впливу Нижнього Нігеру. Верховна влада компанії зосереджувалась в раді директорів у Лондоні¹.

У 1889 р. У. Солсбері запропонував поділити Західну Африку між Англією та Францією. Як результат цього на 10 серпня вже були визначені зони впливу англійського та французького урядів на території Сенегамбії, Золотому та Невільничому берегах². У подальшому обидві країни намагались закріпити за собою ці території.

Франція колоніальні зазіхання спрямувала і на острів Мадагаскар. У 1883 р. вона вимагала від керівництва країни визнати над собою французький протекторат. Це призвело до військової сутички, яка завершилася підписанням миру. Мадагаскар виплачував Франції 10 млн. франків і передавав бухту Дієго-Суарес. Зовнішня політика країни, окрім торгівлі, підпадала під контроль Франції.

У 1884-1885 рр. під німецьким керівництвом опинилися Камерун, Того, Південно-Західна Африка та частина Східної Африки. На території Нової Гвінеї була заснована колонія – Земля імператора Вільгельма.

Найзапекліша колоніальна боротьба між Англією та Німеччиною відбувалася в Східній Африці. Позиція Берліну мала великий вплив на формування англо-французьких відносин кінця ХІХ ст.

У 1884 р. утворено Товариство німецької колонізації, керівник якого К. Петерс уклав договори з вождями племен Східної Африки в 1885 р. На основі цих домовленостей німецька східноафриканська компанія отримувала під своє керівництво велику частину Занзібарського султанату, який за англо-французькою угодою 1862 р. отримав незалежність. Згодом Німеччина поширила свій вплив на територію від річки Тана до мису Гвардафуст протяжністю в 1800 км, що приєднав до німецької сфери впливу султанат Віту. У вересні 1885 р. султанат Занзібару визнав усі німецькі надбання і передав в оренду порт Дар-ес-Салам³.

1 листопада 1886 р. Німеччина та Англія поділили східноафриканську територію. Занзібарський султанат отримував острова Занзібар та Пемза, а та-

кож узбережжя від Дар-ес-Салам до Момбаси. Німецька компанія отримувала територію на південь від Кіліманджаро до східного берега озера Вікторія. Англія – на південь від Кіліманджаро до північного берега озера Вікторія. Отже Англія отримала 400 тис. кв. миль, а Німеччина 600 тис.⁴. Однак британський прем'єр У.Солсбері мав сумніви щодо цінності Східної Африки для Англії і розглядав цю територію як предмет взаємин з Німеччиною.

Визначною подією для Африки стала Брюссельська конференція (листопад 1889 – липень 1890 рр.), участь у якій взяло 17 країн і Генеральним Актом скасували работоргівлю⁵. 24 травня 1890 р. між англійським східно-африканським керівництвом і Конго підписано домовленість про розподіл Центральної Африки на англійську та бельгійську сфери впливу. Кордоном між цими володіннями ставала верхня течія Білого Нілу та озеро Альберт. Європейські країни для незалежної держави Конго залишили територію від західного берега озера Альберт на північ по Нілу до округу Ладо. Конго, в свою чергу, видавало коридор від південного берега озера Альберт до північного берега озера Танганьїка⁶. Цю домовленість Лондон офіційно не визнавав, оскільки вважав, що Бельгія зажадала великої території.

У 1888 р. російський посол в Англії Є. Сталь з цього приводу писав: «У Великобританії немає більше абсолютної першості на морі. Вона скрізь стикається із сусідами, а інколи і з суперниками. І результат для Англії – нові зобов'язання та зміна політичного курсу»⁷.

Позицію щодо Німеччини можна визначити так: «Бісмарк не постане себе в таке становище, щоб його можна було б змусити до дій зненацька. Зважаючи на події в Австро-Угорщині та Італії, він не може задовольнитись потрійним союзом Ліги миру. Спостерігаючи за нашим доброзичливим ставленням до Франції, Німеччина намагається зблизитися з Англією, від чого ми не будемо мати ніякої користі»⁸. В російських політичних колах розуміли, що Англія навряд чи погодиться на офіційну домовленість з Німеччиною, але може піти на часткові поступки.

У 1888 р. німецьким імператором став Вільгельм II. Радник Міністерства закордонних справ Ф. Гольштейн охарактеризував нового імператора, як людину в якій «має місце щось стихійно-емоційне, що штовхає його переносити особисті антипатії в площину політичних питань»⁹. Уже через рік правління Вільгельм II викликав негативну реакцію Росії щодо своєї зовнішньої політики з питання зближення з Англією. Новий курс Німеччини став ще більш непередбачуваним для Росії із відставкою в 1890 р. канцлера О. Бісмарка.

Новий німецький канцлер Л. Капріві вважав, що колонії – лише непотрібний для країн тягар. Негативно висловлювався щодо побудови міцного військово-морського німецького флоту. З цього питання він писав: «Колоніальна політика ослаблює нашу військову могутність на континенті, а також призводить до негараздів з Англією – нашим єдиним союзником у боротьбі за долю Німеччини. Сьогодні, і в найближчому майбутньому, питання для Німеччини може стояти так: не наскільки великим може бути флот, а наскільки малим»¹⁰.

Німеччина зробила ще одну спробу приєднати до Троїстого союзу Англію. Вільгельм II вважав, що з розвитком Танга та Дар-ес-Салама зна-

чення Занзібару як головного порту Східної Африки зменшиться. В зв'язку із цим, він погодився обміняти Занзібар на острів Гельголанд у Північному морі. Цей острів Англія отримала від Данії в 1815 р. і могла використовувати його як переправний пункт у разі континентальної блокади. Своє значення він втратив зі знищенням можливості відродження Французької імперії Наполеона. Острів, в свою чергу, при розміщенні на ньому англійського флоту міг становити небезпеку для німецького Гамбургу та Бремену. Німеччина його хотіла придбати лише з національних інтересів, оскільки він був заселений німецьким народом. У роки Першої світової війни його було використано як базу для кайзерівських підводних човнів¹¹.

За Гельголандським договором, який російські дослідники К. Виноградов та О. Науменко назвали «вершиною англійської дипломатії», під вплив Англії перейшли Занзібар, Пемза, Кенія, Уганда, Н'ясапенд. Німеччина отримала район Камеруна до озера Чад та острів Гельголанд. Стосовно цієї угоди російський посол у Берліні П. Шувалов писав, що це є «доказом постійних намагань з сторін обох держав, спрямованих на зміцнення між ними близьких і дружніх відносин»¹².

Франція теж у цьому договорі вбачала для себе загрозу, оскільки військово-морський флот Англії та армія Німеччини разом були б непереможними. У Солсбері розумів, що будь-яка затримка у врегулюванні африканського питання з Німеччиною може призвести до пошуків підтримки у Франції та евакуації Єгипту, що буде для Англії несприятливо. Воднораз про підписання договору він писав: «Ми займались проведенням лінії на карті, де не ступала нога білої людини, ми віддавали один одному гори, річки та озера, і нам заважало тільки одна маленька обставина, а саме, ми ніколи не знали точно, де знаходяться ці гори, річки та озера»¹³. З підписанням цього договору німецьке керівництво заявило, що надалі «не може йти мова про подальше розширення, а тільки про збереження надбаної території... Період підписання домовленостей має бути закінченим, щоб отримати користь з набутого»¹⁴.

Частина політичних діячів Німеччини виступила проти підписання Гельголандського договору. Радник міністерства закордонних справ Ф. Гольштейн писав, що «східноафриканська домовленість показала, що ми ставимо наші європейські відносини вище наших колоніальних інтересів»¹⁵.

О. Бісмарк вважав, що домовленість досягнута великою ціною. Без Занзібару німецька торгівля в Східній Африці буде підірвана і «якщо у нас надають більше значення дружбі з Англією, ніж в Англії – нашій дружбі, то тим самим укріплюється переоцінка Англії своїх сил стосовно нас і переконання, що вважаємо за честь захищати англійські інтереси». За словами колишнього канцлера керівництво Л. Капріві принесло «німецькі волондіння в жертву англійської доброзичливості, яка не мала шансів пережити одного англійського кабінету»¹⁶. Для представників Товариства німецької колонізації, зокрема для К. Петера, договір зруйнував надію на створення Африканської імперії, торговельним фірмам він приніс матеріальні втрати. Тому складалося враження, що керівництво принесло в жертву інтереси німецького народу.

Офіційна думка німецького керівництва була висловлена в газеті «Північнонімецька газета» в якій йшлося, що «відносини з Англією є однією із найважливіших гарантій збереження миру в Європі, і керівництво не може підтримувати колоніальну політику, яка не дає користі для Німеччини, і спрямована проти Англії»¹⁷.

Підписанням договору були незадоволені і в Англії, оскільки він знищував можливість побудови залізниці Каїр – Кейптаун. Англійські історики говорять про те, що У. Солсбері на перше місце виніс стратегічні, а не економічні вигоди.

Французька реакція на підписання англо-німецької домовленості була висловлена прем'єр-міністром А. Рібо. Франція вимагала від Англії компенсації – протекторату над Мадагаскаром і розподіл Західної Африки, а за доступ Англії і Німеччини до озера Чад, французький посол А. Ваддінгтон вимагав доступу до Тімбукту¹⁸. Всі вимоги Франції, за винятком відмови від прав на Туніс, Англія виконала.

5 серпня 1890 р. було підписано англо-французьку домовленість, за якою Франції відходила територія від Сейю (Нижня течія Нігеру) до східного берега озера Чад, а Англії – територія від нижньої течії Нігеру і до південного берега озера Чад, Борн і Сокота. Франція отримала пустелю Сахару, а Англія – найродючіші землі цього регіону.

1 липня 1890 р. Францією було порушено питання про компенсацію в Берліні. Вона вимагала надати доступ французькому Конго до північно-східної частини озера Чад, що межувала із Суданом. Статс-секретар із закордонних справ Німеччини А. Маршалль відмовив Франції у вимозі і обмежив переговори лише питанням Мадагаскару. 17 листопада 1890 р. Берлін визнав французький протекторат над Мадагаскаром, а Париж відмовився від претензій щодо німецьких володінь¹⁹.

Підсумовуючи викладене, можна стверджувати, що:

1) серед основних механізмів англо-франко-німецької агресії в Африці на межі ХІХ – ХХ століть домінували:

а) конференції (Берлінська 1886 р. та Брюссельська 1889-1890 рр.), що на міжнародному рівні закріплювали поділ африканського континенту європейськими країнами;

б) безпосередні домовленості між країнами-агресорами щодо поділу території Африки (німецько-занзібарська домовленість 1885 р., англо-французька домовленість про поділ Західної Африки 1889 р.);

в) безпосередня військова агресія (французька агресія щодо Мадагаскару 1883 р.);

2) політична думка щодо колоніальної експансії на африканському континенті та досягнень у цій сфері була неоднозначною. Найбільш гострого протиріччя вона набула в Німеччині: погляди нового керівництва (Л. Капріві) не співпадали з думкою О. фон Бісмарка щодо ролі Німеччини у світі, оскільки «новий курс» Капріві передбачав не протистояння з Англією, а співпрацю. Російські політичні кола помічали втрату першості Англією, але разом з тим побоювались можливого зближення її

з Німеччиною. Незважаючи на те, що Франція була безпосереднім учасником експансії на африканському континенті, все ж політичні сили цієї країни не змогли досягнути бажаного результату. По-перше, територія, яку вони здобули за англо-французькими домовленостями, не мала стратегічного значення; по-друге, Англія та Німеччина склали сильну їй противагу, що штовхало її до зближення з Росією.

Примітки:

1. Парфенов И. Монополия и империя. Английские привилегированные компании и колониальная экспансия 80-90-х гг. XIX века / И. Парфенов. – Саратов, 1980. – С. 60.
2. История Нигерии в новое и новейшее время. – М., 1956. – С. 102.
3. Зусманович О. Империалистический раздел Африки / О. Зусманович. – М., 1958. – С. 415.
4. Зусманович О. Империалистический раздел Африки / О. Зусманович. – М., 1958. – С. 84.
5. История Африки в документах. 1970-2000. – Т.1. 1870-1918. – М., 2005. – С. 19.
6. История Африки в документах. 1970-2000. – Т.1. 1870-1918. – М., 2005. – С. 86.
7. Гелла Т. Английская либеральная партия и ее африканская политика в начале 90-х годов XIX века (в донесениях русских дипломатов) / Т. Гелла // Россия и Британия. – Вып. – М., 2006. – С. 253.
8. Ламздорф В. Дневник (1886 – 1890) / В. Ламздорф. – М., 1926. – С. 173.
9. Рьоль Дж. Вильгельм II. / Дж. Рьоль // Кайзеры. – Ростов-на-Дону, 1997. – С. 529.
10. Ерусалимский А. Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX века / А. Ерусалимский. – М., 1951. – С. 45.
11. Тэйлор Дж. Борьба за господство в Европе 1848-1918 / Дж. Тейлор. – М., 1958. – С. 345.
12. Ламздорф В. Дневник (1886 – 1890) / В. Ламздорф. – М., 1926. – С. 328.
13. Виноградов К. Маркиз Солсбери: последний архитектор // Викторянцы. Столпы британской политики XIX века / К. Виноградов, О. Науменко. – Ростов на Дону, 1996. – С. 181.
14. Там же. – С. 190.
15. Там же. – С. 156.
16. Бисмарк О. Мемуары железного канцлера / О. Бисмарк. – М., 2003. – С. 744.
17. Хальгартен Г. Империализм до 1914 года / Г. Хальгартен. – М., 1961. – С. 141.
18. Манфред А. Внешняя политика Франции 1871-1891 годов / А. Манфред. – М., 1952. – С. 468.
19. Хальгартен Г. Империализм до 1914 года / Г. Хальгартен. – М., 1961. – С. 155.

В статье рассмотрено взаимовлияние между колониальной политикой на африканском континенте и решении континентальных европейских вопросов, а также развитие политического курса ведущих стран Европы относительно урегулирования африканских проблем.

Ключевые слова: международные отношения, колониальная политика, Гельголандский договор, Общество немецкой колонизации.

Отримано: 19.01.2010

Петро Долганов
(Рівне)

ЕКОНОМІЧНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ УКРАЇНЦІВ: РЕФЛЕКСІЯ НА МОДЕРНІЗАЦІЙНІ І НАЦІОТВОРЧІ ПРОЦЕСИ ЗАХОДУ

В статті досліджуються закономірності процесу становлення європейських націй на основі економічної модернізації. Визначаються особливості націотворчої діяльності в українських землях. Аналізується зв'язок української національної ідеї з економічними процесами та соціалістичною доктриною, дається оцінка кооперативному руху в Україні на рубежі XIX–XX ст.

Ключові слова: націотворчі процеси, модернізація, економічний націоналізм, соціалістична доктрина, кооперація.

Час формування і функціонування українського економічного націоналізму припав на період між двома світовими війнами. Проте певні елементи цієї ідеології почали виникати ще наприкінці XIX – на початку XX ст. Їх виникнення бачиться відлунням інтенсивних модернізаційних процесів у Західній Європі. У зв'язку з цим, актуальним є завдання з'ясування передумов формування еталона економічного оновлення української нації. Це завдання стало складовою її націоналізму і повинно вивчатися в континуїтеті європейських модернізаційних і націотворчих процесів. У зв'язку з цим, ставимо перед собою завдання висвітлення націотворчих процесів в Європі крізь призму західних теорій націй і націоналізму, з'ясування основних причин генези українського націоналізму в економічній сфері у континуїтеті європейської історії, висвітлення його основних проявів.

Явище націоналізму і його економічні прояви є предметом уваги багатьох зарубіжних і вітчизняних вчених. Зокрема, сутність категорії економічного націоналізму і зв'язок останнього з автаркійними тенденціями в політиці держав з'ясовуються французьким вченим Л. Мішелем¹. Досить цінними для вивчення означеної проблеми є також теоретичні дослідження англійського вченого, представника школи примордіалізму Е. Сміта. Останній вважає одним з вимірів, в яких може проявлятися націоналізм, економічний². Важливе значення для з'ясування сутності європейських націотворчих процесів має узагальнююча історіографічна праця українського вченого Г. Касьянова «Теорії нації та націоналізму»³. Цікаві теоретичні моделі націотворчих процесів, що піддаються адаптації до історії української нації, знаходимо у праці О. Гнатюк⁴.

Період Нової історії характеризується кардинальними суспільними трансформаціями, які змінюють світ до невпізнання. В домодерну епоху основою самоідентифікації людини була релігія. Всі держави склалися з економічно і культурно стратифікованих спільнот, які жили в своєму замкнутому соціокультурному середовищі, контактуючи лише епізодично. В кожного народу існував поділ на «вищі» та «нижчі» культури, а елітні верстви одного етносу могли швидше знайти спільну мову і порозумітися з елітою іншого, ніж зі своїм народом. За таких суспільних реалій, шлюб

між представниками королівських родів двох держав міг без проблем об'єднати їх в одну.

Епоха модерну породжує якісно нову структуру, яка знижує до мінімуму роль культурної й економічної стратифікації народів, об'єднуючи їх в один моноліт – націю. Вона – дитя Заходу. Комунікативна та модернізаційна теорії нації трактують її «продуктом», виникнення якого зумовлене ринковими відносинами, котрі створили особливий комунікативний простір. За словами К. Дейча, «...розвиток промисловості і модерної ринкової економіки створює сприятливі економічні й соціальні умови для тих спільнот, в яких існує високий рівень внутрішньої єдності. В умовах динамічних соціальних, суспільних і технологічних змін, посилення економічної конкуренції, безпека й успіх особистості досягаються за рахунок ефективної організації... , потреба в належності до групи стає імперативом і ця потреба найкраще задовольняється належністю до нації»⁵.

Промислова революція поглибила комунікативний простір, зробивши його всезагальним. Забезпечивши технічну можливість донесення зародженої в умовах ринку національної ідеї «у кожен дім», вона довела процес націотворення. За словами Дж. Гейза, «вражаючи досягнення промислової революції дали можливість закріпитися націоналістичним ідеям»⁶. Держави, в яких вона відбулася, змінили своє обличчя, перетворившись на національні.

За модернізаційною концепцією, для формування національних держав потрібно два важливих фактори: наявність в етнічній спільноті «вищої» культури і держави⁷. Згідно Е. Гелнера, в Європі існує чотири «часових пояси» поетапного формування націй. До першого він відносить Англію і Францію, в яких політична структура співпадала з етнічною спільністю і були наявні свої «вищі» культури. Тут, за словами Г. Касьянова, більше «ішлося про перетворення селян на французів, етнографічної селянської маси на націю, аніж про винайдення нової культури на основі селянської»⁸.

Другий «часовий пояс», до якого належали Німеччина та Італія, характеризувався наявністю «високих» культур, але відсутністю політичної надбудови, від створення якої залежало формування національних держав. Зважаючи на таку складність, націотворення тут дещо запізнюється, порівняно з першим «часовим поясом», через що новоутворені Німецька та Італійська національні держави суттєво відставали в економічному, політичному і суспільному розвитку від Англії і Франції. Оскільки головним фактором національної консолідації в обох випадках виступала економічна еліта, яка чітко усвідомлювала роль рівня розвитку власної індустрії для формування національної держави, то відставання в цій сфері від країн першого «часового поясу» породила в них імператив до ліквідації диспропорції. Але реалізувати вироблену економічну програму індустріалізації країни у даному випадку виявилось справою не з легких. На думку А. Гершенкрона, в державах, які здійснювали «доганяючий» економічний розвиток, «...виникла необхідність створити ідейне підґрунтя запізнилої індустріалізації, яке було б «духовним важелем програми промислового стрибка...»⁹. Відповідне підґрунтя забезпечив економічний націоналізм.

Його найавторитетніший теоретик – німецький економіст Фрідріх Ліст. Він вважав єдиним засобом досягнення єдності німецької нації, перетворення її у передову європейську, прискорене формування національної індустрії¹⁰. Багатство нації, згідно Ф. Ліста, залежить від всебічного розвитку її продуктивних сил. Під ними він розумів: розвиток науки та високий рівень економічної освіти, правовий захист власності, свободу, політичну стабільність, розвиток різних сфер виробництва¹¹. При цьому, стверджує вчений, торгівля і промисловість мають більше значення для нації через свій вплив на культуру: «... вони витворюють підприємливість і причиняються до поширення комунікації, підняття технічної штуки (культури – П.Д.) тоді як, – твердив учений, – хліборобство впливає на притуплення умів та відсталість»¹².

За умов досягнення країною рівня конкурентоздатності в промисловій сфері, «вона повинна застосовувати охоронну систему»¹³, щоб захистити свою ще слабку ринкову економіку від сильніших народів. Такий протекціонізм має здійснюватись наперекір економічній раціональності, навіть завдаючи шкоди державному бюджету, який недоотримуватиме своєї частки через обмеження торгового доступу інших націй на внутрішній ринок митними бар'єрами. Тут очевидне прагнення до всестороннього розвитку нації, досягнення її економічної повноцінності, яке, за словами Й. Кофмана, сягало «негрошового рівня користі»¹⁴. У даному випадку простежується прагнення до національної автаркії, яке, за висновками Л. Мішеля, є одним із ключових елементів економічного націоналізму¹⁵.

Адресуючи свою доктрину майбутній німецькій національній державі, Ф.Ліст вважав, що до її створення економічний націоналізм повинен був виконати функцію перетворення національно-культурної спільноти на політичну націю¹⁶. Як стверджує Ф. Шнабель, «будь-який народ, який хоче досягти економічної незалежності, може спиратися на цю теорію»¹⁷.

Наступною географічною зоною націотворення є третій «часовий пояс», який охоплює країни і народи Центрально-Східної Європи. Тут не існувало ні «вищих» культур, ні політичних утворень, кордони яких співпадали б з теренами проживання етнічних спільнот. За словами Г. Касьянова, «...їх місце заступали наднаціональні імперії з сумішшю фольклорних («нижчих») культур, розділених не лише соціально, а й територіально. Шлюб між культурою і політичною спільнотою, необхідний для розвитку націоналізму і модернізації, вимагав створення обох партнерів»¹⁸.

В окремий «часовий пояс» виділяється Російська імперія, де утворення наднаціонального Радянського Союзу призупинило формування національних держав. На території третього і четвертого «часових поясів», до яких відносимо і Україну, існувала суттєва прогалина в соціальній стратифікації, яка полягала у відсутності економічної еліти. Функції націотворення, за цих умов, бере на себе культурницька інтелігенція. «Вірусом націоналізму» вона заразилась шляхом «інтелектуального імпорту»¹⁹. Формування націй тут відбувалось не через закономірний поступ модерних відносин, а методом пропаганди «зверху вниз» з ініціативи національно «освідомленої» інтелігенції. Відсутність власної «вищої» етнічної культури поставила останню перед проблемою її винайдення «методом

культурної інженерії»²⁰, шляхом синтезу «нижчої» селянської. Така робота супроводжувалася науковим зацікавленням традиційним соціокультурним світом села, яке еволюціонує до обожнення власних етнічних традицій.

Ця діяльність співпадає з модернізаційними процесами імперій Центрально-Східної Європи (зокрема, Російської і Австро-Угорської). За твердженням Р. Шпорлюка, «український націоналізм був опосередкованою реакцією на модернізаційні процеси... Модернізація, яка здійснювалась під егідою панівних щодо українців націй, підсилювала асиміляційні процеси, відчуження сільської культури від міської, провокувала кризу традиційних цінностей...»²¹. За цих умов українська інтелігенція, яка, на даному етапі розвитку національної свідомості, обожнювала традиційну культуру свого народу, відреагувала на модернізаційні процеси у формі контракультурації (категоричного неприйняття чужої культури, цілковитого відкидання її взірців²²). Така реакція поширилась не лише на модерні цінності, але й на нові економічні відносини, що провокували руйнування існуючого соціального простору українського села.

Отже, модернізаційні процеси в Європі зумовили нерівномірність економічного розвитку різних націй. Перед тими з них, що суттєво відстали, постала потреба економічного оновлення, яка в країнах Центральної Європи реалізувалась шляхом вироблення доктрини економічного націоналізму. Контракультураційні рефлексії еліт національних спільнот Центрально-Східної Європи (зокрема, української) робили проблемним процес адаптації даного еталона до реалій конкретних держав названого регіону.

Нові трансформаційні економічні процеси в Європі загрожували спільнотам, які де-факто були селянськими, перетворенням у безнадійних аутсайдерів. За таких умов досягнення національного ідеалу стало б примарною ілюзією. Молода, ще недостатньо сконсолідована українська нація, яка на зламі ХІХ – ХХ ст. тільки вступила в процес політизації, постала перед потужним викликом епохи. Активізація українського націоналізму на початку ХХ ст. призвела також до глорифікації поняття батьківщина, яке, згідно теорії Е. Сміта, «...здатне служити ще й своєрідним правом власності, політичною претензією на конкретну територію та її ресурси... Виходячи з цього, батьківщина конче потрібна для економічного добробуту, а використання сільськогосподарських і мінеральних ресурсів краю стає головним національним поняттям»²³. Відсутність контролю над ними не могло не призвести до політизації економічних вимог та включення їх окремим пунктом до національної ідеології.

Згідно концепції Т. Нейрна, каталізуючим фактором національних рухів стала нерівномірність економічного розвитку різних регіонів²⁴. Вона послужила консолідації населення слаборозвинутих територій для розбудови власної економіки. В контексті даної позиції відсталість українських територій у складі Австро-Угорської і Російської імперій можна вважати стимулюючим фактором виникнення економічного націоналізму. Таку позицію обстоював ще Ю. Бачинський, який пов'язував початок українського державотворення зі зміцненням буржуазних елементів у слов'янському середовищі, їх успішною боротьбою з іноземним бізнесом²⁵.

Реакцією на таку ситуацію міг стати «імпорт» ідеї економічного націоналізму та її адаптація до власних реалій. Але, по-перше, її потенційна дієвість знижувалася відсутністю власної держави, а по-друге, потреба економічного оновлення йшла врозрід із контракультуративними рефлексіями місцевої інтелігенції. Пошук оптимального варіанта привів більшість останньої до виникнення того світоглядного симбіозу, в якому ідея економічного націоналізму поєдналася з соціалістичною і означилася домінантою останньої.

Марксизм, який у цей час швидкими темпами набуває популярності в Європі, не міг не привернути увагу своїм більш близьким традиційному соціокультурному середовищу варіантом модернізації. Характеризуючи її, Р. Арон зазначає: «...відновлення [збереження] минулого не повинно нехтувати ні детермінізмом машин, ні ініціативами осіб, ні ударами армій»²⁶. Швидка політизація нації, як відповідь на модернізаційні процеси, обмежила час на трансформацію традиційної релігійної свідомості в раціональні ліберальні й гуманістичні цінності. Тому адаптація «імпортованого» з Заходу націоналізму надає йому релігійного забарвлення. Це своєрідна компенсаційна реакція на секуляризацію світогляду. Подібну закономірність помітив ще Г. Кон, який поділив націоналізм на західний і східний, приписуючи останньому ірраціонально-емоційний характер²⁷.

Доповнення націоналістичної ідеології українців елементами соціалістичної доктрини, що були близькими їх соціокультурному світу, виявилось оптимальним поєднанням. З цього приводу Ю. Бачинський стверджував, що слід «...розмежувати і розглядати на різних рівнях поняття соціалізм як категорію суспільного ладу, націоналізм – як ідеологію етнічну»²⁸. Внаслідок соціальної неструктурованості нації, політична і культурна верхівка українців вбачала в марксистських постулатах класової боротьби запоруку національного визволення робітничо-селянської нації з-під влади іноетнічного капіталу: «в Україні національне питання є водночас соціально-економічним, бо у складі української нації тільки селяни і робітники, а вищі верстви чужі»²⁹.

Недостатній рівень національної свідомості пауперизованих селян, котрі виявились ураженими фобією модернізаційних процесів, обумовлював домінування в їх середовищі більше соціальних, ніж національних переживань. Це дозволяє нам постулювати: соціалізм як більш традиційно близька українському селу ідеологія за правильного маніпулювання інтелігенцією міг розглядатись нею як засіб національної консолідації на соціальному ґрунті.

Дані політична й економічна ситуації, а також герметизація в лоні марксистських ідей революційної боротьби частини інтелектуальної еліти, звузили її економічні ініціативи до контексту ідеологій політичних партій. Їх основним догматом стає взяття шляхом радикальних революційних заходів контролю над економічними ресурсами на своїх етнічних територіях: «...українські робітники лише тоді зможуть визволитися, коли... візьмуть у руки українську промисловість через її націоналізацію...»³⁰. Без цього вважались неможливими будь-які прогресивні заходи в даній сфері: «від всякого дрібного економічного полегшення українців – «чудовий» на-

сос... висмокче все, що можливо тільки висмоктати на користь знов-таки пануючих... верств»³¹.

Найбільш дієвими в цій ситуації проголошуються методи страйкової боротьби і аграрного терору, які трактувалися такими, що готуватимуть суспільство до майбутньої революції³². Чи не єдиною поміркованою і прогресивною ідеєю в середовищі української нації стає проголошення необхідності українізації міст. Подібні думки були висловлені ще в 1907 р. на з'їзді Української народної партії³³.

Ці ідеї знайшли придатний ґрунт серед українських робітників і селян. Більшість останніх після аграрних реформ в Російській і Австро-Угорській імперіях, ставши на шлях вестернізації господарювання, катастрофічно обідніли, не витримуючи конкуренції в умовах соціального дарвінізму. Суспільство колективізму і общинних методів господарювання важко сприймало подібні реалії. Віра в майбутню економічну ідилію стає для них єдиним порятунком, своєрідною психологічною втечею від реальності.

Отже, за умов бездержавності прихильники соціалістичної альтернативи розвитку вважали найбільш дієвою в економічній сфері підривному діяльність. З утворенням же майбутньої національної держави передбачалась націоналізація промисловості і соціалізація / націоналізація (тут думки різних політичних сил розійшлися) землі.

Констатуючи таку політичну платформу зауважимо: в альтернативному варіанті економічна ідея не позначилась марксистським контекстом. Частина поміркованої української інтелігенції стала на шлях розбудови «матеріальної бази» української нації шляхом кооперативного руху. Стимульований браком коштів на освітньо-культурні потреби та важким матеріальним становищем елітних українських прошарків, останній пішов шляхом, наближеним до ринкового західного варіанта економічного розвитку: «...є категорія українських інтелігентів-«лоялістів»: ці знову хочуть піднести матеріальний добробут українського народу, зробити його економічно дужим, багатим...»³⁴. Створена на Заході (в Англії), з метою сприяння ринковій модернізації в умовах браку капіталів, кооперація, яка своїми колективістськими методами господарювання виявилась близькою традиційним патріархально-общинним спільнотам, чудово вписалась в соціально-економічні відносини українського суспільства.

Це, мабуть, був єдиний організований модерний український економічний рух, тісно пов'язаний з національною ідеєю. За словами відомого її діяча початку ХХ ст. М. Гехтера, «кооперація мусить бути збудована на національному ґрунті»³⁵. Найбільш чіткою послідовністю вона відзначилась на території Галичини як наслідок позитивного впливу австрійського конституціоналізму. Доказом цього є виникнення в цьому регіоні першої централізованої кооперативної мережі «Сільського Господаря»³⁶. Соціальну базу течії склав «середній клас» українського селянства, який в умовах ринкових трансформацій успішно витримав конкуренцію.

Отже, застосування західних теорій націоналізму до українського випадку дає підстави зробити висновок, що рефлексійні прояви економічного націоналізму на території України у період до Першої світової війни були

відлунням європейських модернізаційних і націотворчих процесів. Проте підстав для твердження про функціональність українського економічного націоналізму з його чіткою ідеологією і стратегією розвитку на даному етапі надто мало. Швидше слід говорити про помірковану підтримку національної ідеї з боку економічно активних верств українців. Ця підтримка – перші паростки, які в міжвоєнний період на території західноукраїнських земель еволюціонували в чітко сформульовану й застосовану на практиці ідеологію економічного націоналізму.

Примітки:

1. Мишель Л. Экономический национализм против мировой экономики / Л. Мишель // <http://www.arcto.ru/modules.php?name=News&file=article&sid=446>. 10.05.2007.
2. Сміт Е. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія / Е. Сміт. – К. : К.І.С., 2004.
3. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму / Г. Касьянов. – К. : Либідь, 1999.
4. Гнатюк О. Прощання з імперією: українські дискурси про ідентичність / О. Гнатюк. – К. : Критика, 2005.
5. Касьянов Г. Названа праця. – С. 62-65.
6. Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2006. – С. 184.
7. Касьянов Г. Назв. праця. – С. 259-169.
8. Там само. – С. 219
9. Націоналізм: Антологія. Названа праця. – С. 186.
10. Політична економія. – Б. м., б. р. – С. 85.
11. Там само. – С. 85.
12. Там само. – С. 85.
13. Там само. – С. 86.
14. Гон М. Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях в міжвоєнний період / М. Гон. – Рівне : Волинські береги, 2006. – С. 64.
15. Мішель Л. Назв. праця.
16. Націоналізм: Антологія. Назв. праця. – С. 188.
17. Там само. – С. 188.
18. Касьянов Г. Назв. праця. – С. 220.
19. Там само. – С. 310.
20. Там само. – С. 163.
21. Там само. – С. 310.
22. Гнатюк О. Назв. праця. – С. 65.
23. Сміт Е. Назв. праця. – С. 36.
24. Там само. – С. 65.
25. Бегей І. Юліан Бачинський: соціал-демократ і державник / І. Бегей. – К. : Основні цінності, 2001. – С. 77.
26. Арон Р. Опій інтелектуалів / Р. Арон. – К. : Юніверс, 2006. – С.118.
27. Касьянов Г. Назв. праця. – С. 186.
28. Бегей І. Назв. праця. – С. 63.
29. Гринів О. Українська націологія: ХІХ – початок ХХ століття. Історичні нариси / О. Гринів. – Львів : Світ, 2005. – С. 192.
30. Там само. – С. 192.
31. Борис Р. Микола Міхновський / Р. Борис. – Б. м., б. р. – С. 24.
32. Там само. – С. 21.
33. Там само. – С. 30.
34. Там само. – С. 23.

35. Коновалець О.Ф. Український ідеал: історичні нариси. Діалоги / О. Ф. Коновалець. – К. : Видавничий центр «Просвіта», 2003. – С. 82.
36. Там само. – С. 83.

В статье исследуются закономерности процесса становления европейских наций на основе экономической модернизации. Определяются особенности нациообразовательной деятельности в украинских землях. Анализируется связь украинской национальной идеи с экономическими процессами и социалистической доктриной, дается оценка кооперативному движению в Украине на рубеже XIX-XX вв.

Ключевые слова: нациообразовательные процессы, модернизация, экономический национализм, социалистическая доктрина, кооперация.

Отримано: 20.03.2010

УДК 94(4)«18/19»:342.24

Геннадій Корольов
(Київ)

ФЕДЕРАЛІСТСЬКИЙ КОНТЕКСТ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІЄТВОРЕННЯ НА ТЕРЕНАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

У статті з'ясовано історичні причини та передумови формування української національної ідеї у кінці XVIII – XIX ст. Визначено історіософську основу та особливості українського «національного проекту», проаналізовано федералістський аспект української державотворчої концепції даного періоду.

Ключові слова: федералізм, націоналізм, модернізація, Східна Європа, національний проект, слов'янська федерація.

Дослідження федералізму в історичному дискурсі потребує нових теоретичних конструкцій. Однобічний розгляд його сутності позбавляє історичного значення цього феномена, особливо у контексті впливу на свідомість української еліти XIX – початку ХХ ст. Федералізм – це широке аналітичне поняття, котре в реаліях націєтворення стало потужною суспільно-політичною парадигмою. Остання – це дефініція високого рівня абстрагування, яка дозволяє у сфері філософських, ідеологічних і політичних цінностей, що змінюються, виокремити інваріантні структури, завдяки яким те чи інше ідеологічне явище можна ідентифікувати як категорію певної політичної та ідеологічної системи¹. Якщо розглядати політичну ідеологію як засіб артикуляції політичних інтересів певних соціальних груп або політичних класів, концептуальною основою якої слугує певна політико-філософська доктрина, то парадигма спирається на такі фундаментальні засади, як національно-історичний досвід, теоретичне оформлення якого відбувається в рамках певної історіософської концепції. Власне, історіографія українського федералізму доводить, що він вміщується в межах останніх ознак².

Ідея федералізму XIX – початку ХХ ст. була однією з головних концепцій державницьких перспектив України, яка повною мірою формувала базис «національного проекту». Вона зароджувалася в уявленнях козаць-

ких ідеологів XVIII ст. й отримала подальший розвиток у думках представників української інтелігенції наступного століття. Світоглядно перші сповідували просвітницькі (раціональні) ідеї європейської думки й месіаністську суть російського політичного світу. Другі – були «синами своєї епохи», котрі формувалися в межах «общеруської» традиції, намагаючись втілити свої переконання в життя.

Генезис ідеї федералізму обумовлювався кількома викликами модерності, що охоплювали у той час поліетнічні імперії Габсбургів і Романових. Як це не парадоксально, але європейський абсолютизм характеризував сутність влади самодержавства й конституційної монархії Австро-Угорщини. Власне, периферія Європи внаслідок історичних обставин концентрувала величезний пласт багатьох етносів, конфесій і моделей життя. Місце українського народу характеризувало розділення його території, переважання селянської маси в соціально-класовій структурі, роль міст як адміністративних і релігійних центрів, незбалансованість економічного розвитку між регіонами, існування в залишковій формі ознак минулої державності та ін. Більшість дослідників однастайні, що Україна в сучасному розумінні, у «довгому» XIX ст. перебувала на стадії традиційного аграрного суспільства³. Але подих модерності виконував своє історичне призначення.

Після Французької революції 1789-1799 рр. в Європі широко поширюються й отримують все більше визнання дві концепції, які до її початку більшість суспільств сприймали дивними. По-перше, це визнання того, що політичні зміни – абсолютно нормальне й очікуване явище. По-друге, носієм державного суверенітету є не правителі або законодавчі органи, але якась спільність, що йменується «народ». Це були не просто нові ідеї – це були радикальні ідеї, що стали джерелом занепокоєння для більшості володарів власності й влади. Власне, ці ідеї похитнули основи традиційної цивілізації, отримавши в імперіях Габсбургів і Романових новий виток у зародженні визвольного руху, що починає себе називати національним.

Епоха націоналізму та капіталістичної цивілізації сприяли формуванню широкого інформаційного обміну між народами й націями, посилили соціальний динамізм класів. Закономірно, що за таких умов розвиток капіталізму передбачав появу лояльних ідеологічних доктрин, котрі в об'єктивній реальності набували форми потужних визвольних рухів національного й соціального характеру. Саме в епоху «довгого» XIX ст. боротьба соціальних груп і класів, народів і націй виражалася в постійній еклектиці національних пріоритетів та соціальних вимог. Лише за певних тенденцій і умов одна з них отримувала домінуючий характер. У більшості випадків український визвольний рух намагався безболісно поєднати зрозумілі та потрібні раціональні гасла соціального звільнення з емоційними та ірраціональними національними інтересами. Націєтворенню XIX ст. притаманний широкий прорив багатьох ідей і доктрин. Капіталістичному розвитку характерний соціальний динамізм і складання нової суспільної структури.

Дискусія між німецькими економістами Ф. Лістом і К. Марксом як науковий витвір є вдалою екстраполяцією⁴, котра мала на меті довести об'єктивну відповідність українського руху світовим і європейським тен-

денціям. «Сучасні марксистсько-ленінські й національно-визвольні ідеології, – писав історик Р. Шпорлюк, – прийняли марксистську віру в індустріалізацію, але відкинули космополітизм Маркса та його віру в звільнення людини. Національна незалежність, національний характер і національне самовираження стали, відповідно до їхнього світогляду, спадщиною класичного націоналізму, проте цьому світоглядові вже бракує однієї з головних настанов останнього: віри в те, що національність – це лише перший крок на шляху до вселюдськості»⁵.

В історії «довгого» ХІХ ст. марксизм і націоналізм зіграли визначну історичну роль, змінивши певні закономірності української історії. Діалектика нації та класу стає найбільш продуктивним способом історичної ретроспективи на ХІХ і ХХ ст. «Той факт, – зазначав Р. Шпорлюк, – що нація й клас зараз залишаються загальноновизнаними суттєвими складовими особистої ідентичності та політичної легітимності, є свідченням того, який глибокий вплив справили марксизм і націоналізм на наш сучасний світогляд»⁶.

Історичні реалії ХІХ ст. доводять, що такий стан речей був закономірним і відтворював основні риси розвитку індустріальної цивілізації. Нація була суспільним організмом, котрий себе таким уявляв. Характерно, що націогенез був позначений активним соціальним динамізмом етносу. Британський учений Е. Сміт вважав, що етносам притаманні шість ознак: 1) власна самоназва, котра дає можливість ідентифікувати себе й вести мову про суть спільноти; 2) міф про спільне походження, який побудований на ідеї спільного початку в часовому й просторовому вимірах і дає етносу відчуття уявної спорідненості; 3) спільна історична пам'ять; 4) один чи кілька елементів спільної культури, що включають релігію, мову, звичай тощо; 5) прив'язаність до батьківщини – території, на якій етнос не обов'язково проживає фізично, при цьому вага надається символічній прив'язаності до землі предків; 6) усвідомлення своєї єдності⁷.

Український народ не був винятком, його розвиток відповідав аналогічним процесам, які протікали на територіях сусідніх країн. Марксистський історик Е. Гобсбаум на теренах Східної Європи окреслював «інший» націоналізм, сутність якого полягає в наступному: «По-перше, це відмова від «граничного принципу», який, як ми бачили, був основним в епоху лібералізму. Надалі *будь-яка* група людей, яка вважала себе за «націю», зсилалася на наявність права на самовизначення, що, зрештою, означає право на окрему суверенну незалежну державу на своїй території. По-друге, через збільшення потенційних «неісторичних» націй, етнічна належність і мова стають основними, дедалі вирішальнішими і навіть єдиними критеріями потенційної державності. Окрім того, мала місце ще й третя зміна, яка вплинула сильно не на рухи за створення національних держав, а на національні почуття в межах створення цих держав: різка зміна ставлення до політичних прав нації та національної належності, для яких термін «націоналізм» був фактично вдуманий в останні десятиріччя ХІХ ст.»⁸.

Клас став іншою складовою одного процесу, як спільнота по відношенню до власності та суспільного поділу праці. Сенс класової боротьби

полягав у виробленні модернізаційних підстав суспільства. Клас відіграв особливу роль у здійсненні соціальної революції, котра мала розчистити шлях новим явищам життя. Макросоціальна динаміка XIX ст. свідчить про відсутність синтезу національного й соціального в середовищі верств і класів. У цьому аспекті не відбулася матеріалізація ідей і перспектив українського руху. Німецький філософ К. Маркс писав, що «соціальна революція XIX ст. може черпати свою поезію лише з майбутнього, а не з минулого. Вона не може почати здійснювати своє власне завдання перш, ніж вона не покінчить зі всяким забобонним шануванням старизни. Колишні революції потребували спогадів про всесвітньо-історичні події минулого, щоб обдурити себе щодо свого власного вмісту. Революція XIX ст. повинна надати мерцям ховати своїх мертвих, щоб з'ясувати собі власний вміст. Там фраза була вища за вміст, тут вміст вище фрази»⁹.

Формування передумов революції не було характерне розвитку національного руху в XIX ст.; більшість дослідників це пояснюють домінуванням інтелігенції у виробленні ідейних програм і методів визвольної боротьби, котра займалася пошуком засад історичної легітимності на етнографічних і лінгвістичних засадах. Постановка національної проблеми відбувалася під впливом європейських ідей романтизму вузьким колом гуманітарної інтелігенції, яка займалася вивченням української етнографії, історії, фольклору¹⁰.

Соціальний інтерес інтелектуалів був уявним, а буржуазії – конкретним. Відсутність у тогочасному українському етносі сильного класу, пов'язаного з процесом модернізації, сприяла формуванню відірваності інтелігенції від народу. За таких умов динаміка руху визначалася соціальними катаклізмами й економічними кризами.

Іронія історії XIX ст. полягала у відсутності реальної рушійної сили змін; політичний клас, яким була інтелігенція, був ідеологічно залежним від зовнішніх впливів. Світогляд інтелігенції, позначений плюралізмом, насиченістю ідеями демократизму, лібералізму, націоналізму, соціалізму, був досить мінливим. Характерною його рисою була філіація ідей (що не стане на перешкоді гострому ідеологічному протистоянню в ході політичного процесу носіїв світоглядних настанов)¹¹.

Питання рушійних сил історії є однозначно суперечливим у вимірі дихотомії «Росія – Європа». Аналіз тенденцій суспільно-політичного й економічного розвитку дозволяє стверджувати, що нація, як уявна спільнота і клас, як реальна спільність, діалектично співіснують. Нації в Гегеля відіграють ту саму роль, яку в Маркса – класи¹².

Отже, нація й клас в українському контексті були породжені модерністю, ставши «дітьми» модернізації. Вони не були антагоністами на східноєвропейському просторі, адже органічно вписувалися в історичний рельєф Левіафана. Протиріччя між ними існували лише на рівні політичних моделей розвитку.

Розпад станових основ феодального суспільства в XVIII ст., який виразився у виникненні абсолютистських режимів у Європі, визначив провідне місце в західному суспільстві класу буржуазії. Саме остання була

головним реалізатором проекту «держави-нації», адже розвиток пуританської моралі й підприємницького світогляду сприяв формуванню раціонального підходу в сфері державного будівництва. Перемога буржуазних демократій у Західній Європі була овіяна значним ідеологічним ресурсом. Останній – це лібералізм і соціалізм, котрі ґрунтувалися на раціоналізмі та демократизмі, а також на переосмисленні доктрини «божественного» права в процесі існування держави.

Співвідношення сутності ідеологічних доктрин з тенденціями визвольної боротьби не було проблемою українського націєтворення, яке в своїй основі було селянським й інтелігентським. Слабкість інтелігентської традиції в українській історії проявлялася в неможливості її представників продукувати ідеї та концепції в широкому контексті. При цьому останній отримував форму австрійського чи російського виміру. Самозаглибленість національного руху позбавляла його зовнішньої легітимації. Однак, в умовах традиційної цивілізації це було закономірне явище. Польський визвольний рух ХІХ ст. орієнтувався на політичні засоби боротьби, маючи історичну легітимацію й державну традицію. Вітчизняні інтелектуали перебували в іншому становищі: вони займалися пошуком підстав своєї «історичності». Погляд на українську історію як недосконалу мав свій рецидив і в сучасності.

Дискурс американського вченого М. фон Гагена на початку 90-х р. ХХ ст. відповідає рецепції західною цивілізацією питання можливості мати Україною певний історичний досвід. Така історіографічна думка бере початок від спільного поступу націй і класів у ХІХ ст.

Розуміння цих явищ вимагало висвітлення складання ідентичностей, що мають свою ієрархію в кожній епосі. Концепт «неісторичності» не був образою чи запереченням української самобутності, а відповідав її об'єктивним рисам. У цьому контексті вагомого значення набуває осмислення шляхів формування української модерної ідентичності. Відомо, що національна ідентичність складається з кількох компонентів: територіального, етнічного, релігійного, культурного, політичного, економічного. Усі вони взаємопов'язані та взаємозалежні, хоча в кожен історичну добу деякі з них виявляються домінуючими, а деякі відходять у затінок. Це залежить не тільки від певних історичних обставин, але й від способу утворення нації.

Формування модерної нації може відбуватися двома шляхами. З кількох народів складається один. Тоді на перше місце виходять економічна та правова ідентичності. А може утворюватися шляхом виокремлення народу з більш широкого утворення з подальшим оформленням його в націю. У цьому випадку вирішальне значення мають консолідуючі чинники, які відокремлюють суб'єкт ідентифікації від решти світу – з одного боку, та посилюють його внутрішні зв'язки – з другого. Такими консолідуючими настановами можуть бути релігія, етнічна спільність, наявність зовнішнього ворога.

Федералізм опановувався західними інтелектуалами у світлі розвитку поширення ліберальних, націоналістичних та соціалістичних доктрин. Українська природа цього феномена була спрямована в інше ідейне русло.

Джерелом національного федералізму був, у першу чергу, досвід козацького автономізму XVIII ст., від якого отримала свої обриси концепція українського партикуларизму. Ідея автономізму в поданні козацьких ідеологів мала на меті забезпечити реставрацію певної державності Гетьманщини, легітимізувати права й вольності старшини, надати значні повноваження для регламентації внутрішнього життя, а особливо, його господарства. Логічно, що такий погляд козацьких ідеологів містив багато «але», адже був орієнтований лише на процес узаконення та зрівняння козаків з іншими елітними станами Російської імперії.

Історичний вимір імперії Габсбургів, яка долала шлях периферійної модернізації, був не набагато простішим. Поліетнічний і поліконфесійний характер держави створював перешкоди щодо планомірного розвитку капіталізму. Поділ на рівні експресивного дворянського стану та динамічної буржуазії, готував ґрунт прогнозованих суперечностей у майбутньому. Зрозуміло, що вказана внутрішня роз'єднаність між частинами імперії посилювала відірваність еліти від потреб народу. Представники влади та політична система стали неадекватними й утопічними стосовно суспільного розвитку Австро-Угорської імперії.

Український рух складно інтерпретується лише на основі однієї парадигми. Адже звуження й акцент на одному позбавляє дослідника можливості застосування міждисциплінарного дискурсу. Розгляд федералізму в широкому контексті дозволить визначити його сутнісні риси.

Власне, після епохи націоналізму до загального наукового та інтелектуального вжитку ввійшли поняття «Центральної Європи», «Центрально-Східної Європи» та «Східної Європи». Історіографічна й політична полеміка про семантичний зміст цих дефініцій, контури їх простору актуалізували проблему конфлікту між «історичними» й «неісторичними» націями. «Винайдення Східної Європи» в праці Л. Вульфа, котра написана під впливом орієнталізму, автор інтерпретує останню як вияв дискурсу влади, наголошуючи на ролі Просвітництва в поділі на Захід і Схід¹³. В українській політичній думці свій погляд на концепт «Східна Європа» запропонував М. Драгоманов, який стверджував, що «нові країни претендують на се ймення – велика Сарматська рівнина, – держави, котрим народи Середземного моря давали назву Північних»¹⁴.

Онтологічний поділ Г. Гегеля став певним мірилом європейськості й цивілізованості для інших народів. У цьому контексті поняття про «іншу» Європу отримало значення світу поза можливостями, сенс лінії між Європою й Азією, рецепцію соціальної стихії й політичного хаосу. Європейська пам'ять про Київську Русь асоціативно пов'язувалася із татаро-монгольським пануванням. «Інша» Європа мала авторитарну традицію влади, історичний синтез світської та історичної легітимності, відсутність впливових міст як центрів економічного життя, поширення ставнових стереотипів, інтелігенцію як опозиційних революціонерів. Східній Європі, котра пов'язана із націоналізмом, антисемітизмом, етнічними конфліктами, не вистачало «повної історіографічної легітимності» (вираз М. фон Гагена). М. Драгоманов у студії «Нації Східної Європи та інтерна-

ціональний соціалізм» ретроспективно визначав відмінності між Заходом й «іншою» Європою, наголошуючи на тому, що «тут держави цілком не відповідають народам, націям»¹⁵.

Геополітичний простір Східної Європи характеризувався етнічним, релігійним, історичним конфліктом між «історичними» й «неісторичними» націями: «історичних», тобто, таких, які були творцями власної історії, сформувавши власні державні утворення і, як наслідок, залишили записи власної історії; «неісторичних», на долю яких випало існувати під парасолом історичних націй, а свою роль у великій драмі людства обмежувати непомітною для ока історії участю в діях інших народів¹⁶, тим самим ставлячи їх у ситуацію перманентних викликів. Україна в цьому плані не була винятком, що, в свою чергу, дозволяє визначити декілька історичних перспектив.

Перша – це шлях «освіченого малоросійства» в контексті «хозарського» міфу та малоросійської ідеології козацької старшини ХVІІІ ст. Велика Україна й Галичина розглядаються як провінції – периферійні частини імперії Романових чи Габсбургів. Образ України поступово ставав «національним проектом». Цей шлях відносно продуктивний, оскільки не формував загрози для існування русько-православної цивілізації – не перетворював Україну на плацдарм боротьби з Росією, але послабляв волю до власного розвитку, ліквідував потенції іманентно українського відчуття буття, позбавляв самостійних претензій в області есхатологічних сценаріїв і передбачав прийняття «іншої» національної ідеї й цивілізаційної парадигми.

Друга – це доля «держави-нації», збудованої на основі ліберально-демократичної ідеології й етнонаціоналізму. Така конструкція є дітищем «довгого» ХІХ ст. Велика Україна й Галичина об'єднуються. Логіка історичного розвитку така, що Україна, котра ідентифікує себе як «державанація», неодмінно стає периферією західної цивілізації, з часом, стаючи її соціокультурним витвором. Однак Україна, яка усвідомлює себе виключно як «державанація», позбавляється як метафізичного, так і геополітичного виміру. За таких умов топонім «Україна» фактично набуває нового змісту: як синонім «буфера» чи «лімітрофа» – периферійної зони між самодостатніми цивілізаціями.

Розвиток за «малоросійською» й «державницькою» історичними перспективами зберігає національно-культурну й мовну ідентичність, але змушує відмовитися від будь-яких претензій у площині самостійних геополітичних претензій і есхатологічних сценаріїв.

Третя перспектива – це східноєвропейський регіоналістський сценарій. Україна стає ініціатором «симфонічних» відносин на теренах Центрально-Східної Європи. Відбувається інтелектуальний реверс до киево-руської спадщини, ідеологема «Київ – Другий Єрусалим» стає не просто сакральною ідентичністю, а геополітичним втіленням України. Козацька історія стає частиною східноєвропейського простору, надбанням слов'янських народів. Галичина відіграє роль містка до Європи, а Велика Україна – до Росії. Фактично відбувається формування україноцентричної федерації. Ця історична перспектива отримала обґрунтування в ідеології

Кирило-Мефодіївського братства. Саме в «Книзі буття українського народу» М. Костомаров вперше зартикулював претензії на центральне місце в слов'янській федерації. Києвоцентризм у цьому вимірі постає як уявлення про «катехон» чи «що нині утримує», під яким розумівся чи православний імператор і/чи імперія. В умовах капіталістичного розвитку та занепаду традиційної цивілізації «катехон», в ідеальному випадку, постає як союз православних держав чи слов'янська федерація.

Історичні події на теренах України відповідали закономірностям, котрі проявлялися в поступі інших східноєвропейських народів. Власне, проект слов'янської федерації, що полонив думки і розроблявся «общеруськими» інтелектуалами, ілюстрував суперечність між уявним і бажаним. Фактично, можна вести мову про нове «вікно у Європу», яке стало наслідком війни з Наполеоном 1812 р. і не отримувало санкції царизму. Європейський вплив зіграв на імперському ґрунті подвійну роль: у формі зародження визвольних рухів, у тому числі й суто російських (декабризм); й уніфікації інтелектуального знання про минуле («теорія офіційної народності»). Р. Шпорлюк, посилаючись на А. Каппелера, зазначав, що росіяни, взявши на озброєння суто західні національні концепції, «почали писати історію імперії та її попередників як російську національну історію... Їхні історики ХІХ ст. навчили росіян дивитись на імперію як національну російську державу, були створені також нова філологія та етнографія, які визначили росіян як слов'ян та православних християн»¹⁷.

Але європейський рівень, як показник елітарності й освіченості, зазнавав певних деформацій, ставши поширеною інтелектуальною модою, згодом перерісши в «галоманію» масового характеру. Зрозуміло, що це явище охоплювало переважно дворянські чини Російської імперії й не набуло поширення серед інтелігентських кіл, котрі тільки зароджувалися. Однак його негативістський вплив проявився в формі реакційного режиму Миколи І. Можна визначити два явища імперської Росії, котрі значною мірою вплинули та визначили тенденції української історії. Це декабристський рух та дискусія західників і слов'янофілів, які відіграли одну з вирішальних ролей у становленні українського «національного проекту». Саме з того часу отримує реальні обриси ідея федералізму українського варіанта.

Отже, звернення вітчизняних інтелектуалів до ідеї федералізму обумовлювалася рядом чинників. Інкorporація Гетьманщини до складу Російської імперії спонукала до життя доктрину козацького автономізму, котра стала політичним проектом малоросійської концепції історії. Поява федералістської ідеї пов'язана з поширенням ідей Просвітництва, котрі втілилися у Великій Французькій революції та незалежних США. «Нове вікно в Європу» після російсько-французької війни 1812 р. створювало позитивний ґрунт для модерних ідей. Федералістський контекст «національного проекту» став закономірною відповіддю на бездержавність української нації, яка в його межах була цілісною частиною слов'янського та європейського світів. Український федералізм був втіленням «втраченої» історії та продуктом модерності.

Примітки:

1. Левенець Ю.А. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина ХІХ – початок ХХ століття): Автореф. дис. ... доктора політ. наук / Ю. А. Левенець. – Л., 2001. – С. 11.
2. Іванова Л.Г. Україна між Сходом і Заходом: до проблеми становлення національної ідеї в українській суспільно-політичній думці в контексті східноєвропейського розвитку (І половина ХІХ ст.) / Л. Г. Іванова. – К., 2007. – 192 с.; Її ж. Україна між Сходом і Заходом: українська національна ідея в суспільно-політичній думці 50-60-х рр. ХІХ ст. – К., 2008. – 304 с.; Кармазіна М. Ідея державності в українській політичній думці (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – К., 1998. – 350 с.; Політична історія України ХХ ст. – У 6 т. – Т.1.: На зламі століть (кінець ХІХ – 1917) / Ю.А. Левенець, Л.П. Нагорна та ін. – К., 2002. – 424 с.; Корольов Г.О. Автономістсько-федералістські погляди Михайла Грушевського: формування, втілення, трансформація: Дис... канд. іст. наук / Г.О. Корольов. – К., 2009. – 220 с.; Його ж. Федералізм в конституційному проекті М. Грушевського на початку ХХ ст. // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Вип. ХІV. – К., 2008. – С. 173-180; Левенець Ю.А. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / Ю.А. Левенець. – К., 2001. – 585 с.; Потульницький В.А. Теорія української політології. Курс лекцій / В.А. Потульницький. – К., 1993. – 192 с.; Лисяк-Рудницький І. Четвертий Універсал та його ідеологічні попередники // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т.2. – К., 1994. – С. 1-27; Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т. 1. – К., 1994. – С. 173-193.; Політична історія України ХХ ст. – У 6 т. – Т.2: Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917-1920) / В.Ф. Верстюк, В.Ф. Солдатенко. – К., 2003. – 488 с.; Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / Солдатенко В.Ф. (керівник) та ін. – К., 2007. – 576 с.; Нагорна Л. Федеративна ідея в Україні: традиції, сучасне бачення, перспективи / Л. Нагорна // Історичний журнал. – 2006. – № 5. – С. 3-12.; Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / О.Г. Аркуша, С.О. Біла, В.Ф. Верстюк та ін. – К., 2008. – 988 с.; Грицак Я. Від федеративності до самостійництва: до еволюції української політичної думки ХІХ – на початку ХХ ст. / Я. Грицак // Другий Міжнародний конгрес українців, Львів, 22-28 серпня 1993 р.: Доп. і повід. – Історія – Ч. 1. – Л., 1994. – С. 248-257; Єсельчик С. Пробудження нації: До концепції історії українського національного руху другої половини ХІХ ст. / С. Єсельчик. – Мельбурн, 1994. – 125 с.; Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців (1848-1914) / К. Левицький. – Л., 1926. – 737 с.; Охрімович Ю. Розвиток української національно-політичної думки: Від початку ХІХ ст. до Михайла Драгоманова / Ю. Охрімович. – Львів; К., 1922. – 120 с.
3. Магочій П. Українське національне відродження ХІХ ст.: нова аналітична структура / П. Магочій // Укр. іст. журн. – 1991. – № 3. – С. 98.
4. Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм: Карл Маркс проти Фрідріха Ліста / Р. Шпорлюк. – К., 1998. – 479 с.
5. Там само – С. 444.
6. Там само.
7. Цит. за: Реєнт О. Україна соборна. Наукові розвідки і рецензії / О. Реєнт. – К., 2006. – С. 25.
8. Цит. за: Сміт Е. Націоналізм. Теорія, ідеологія, історія / Е. Сміт. – К., 2004. – С. 86.

9. Маркс К. 18 Брюмера Луи Бонапарта // http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/marx_18.php.
10. Верстюк В. Українофільство та державоохоронна політика царизму / В. Верстюк // Верстюк В., Горобець В., Толочко О. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х т. – Т. 1: Українські проекти в Російській імперії. – К., 2004. – С. 351.
11. Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку. – С. 48.
12. Гулыга А. Немецкая классическая философия / А. Гулыга. – М., 1986. – С. 227.
13. Вулф Л. Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації в свідомості епохи Просвітництва / Л. Вулф. – К., 2009. – 592 с.
14. З починів соціалістичного руху. Михайло Драгоманов і женевський соціалістичний гурток / Здалив М. Грушевський. – Відень, 1922. – С. 169.
15. З починів соціалістичного руху. Михайло Драгоманов і женевський соціалістичний гурток. – С. 173.
16. Толочко О. Довга історія України / О. Толочко // Верстюк В., Горобець В., Толочко О. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х т. – Т. 1: Українські проекти в Російській імперії. – С. 254.
17. Цит. за: Шпорлюк Р. Імперії та нації. З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусії / Р. Шпорлюк. – К., 2000. – С. 146.

В статье выяснены исторические причины и предпосылки формирования украинской национальной идеи в конце XVIII-XIX вв. Определено историко-софскую основу и особенности украинского «национального проекта», проанализирован федералистский аспект концепции образования украинского государства указанного периода.

Ключевые слова: федерализм, национализм, модернизация, Восточная Европа, национальный проект, славянская федерация.

Отримано: 28.11.2009

ПИТАННЯ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94:321.7(437)«1918/1938»

Руслан Постолювський
(Рівне)

ЕВОЛЮЦІЯ ТРАДИЦІЙ ПАРТІЙНОЇ ДЕМОКРАТІЇ В ЧЕХО-СЛОВАЧЧИНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД 1918-1938 рр.

В статті подана аналітична характеристика особливостей політичної системи Першої Чехо-Словацької республіки. Розглянуто строкагу палітру політичних партій, профспілкових і громадських організацій, з'ясовано їх роль у політичному житті країни. Визначено принципи та рушійні сили функціонування чехо-словацької моделі парламентської демократії та громадянського суспільства.

Ключові слова: Перша Чехо-Словацька республіка, політичні партії, профспілки, громадські організації, коаліційний плюралізм, парламентська демократія, «негативістські» партії.

Базовою умовою демократизації суспільного життя у Чехо-Словаччині у міжвоєнний період 1918-1938 р. р. стала провідна роль політичних партій, які були основною складовою структури політичної системи країни і які водночас втручалися у низку неполітичних сфер життя громадян.

Необхідно звернути увагу на той факт, що вже перед Першою світовою війною, зокрема в Чехії, політичні партії відігравали велику роль, що було обумовлено неповноправним становищем чеського народу в Габсбурзькій імперії. Всупереч переважній лояльності по відношенню до монархії, у стосунках між чехами та державою зберігався тривалий стан відчуження. У цій ситуації чеські політичні партії були змушені заміщати у ряді сфер функції, що їх зазвичай для народу повинна була виконувати держава¹.

Водночас, на відміну від країн Західної Європи, де політичні партії виникали передусім на ґрунті ідейних розбіжностей, у землях Габсбурзької монархії, і, зокрема в Чеських землях, пріоритетним принципом партійного будівництва стала національна орієнтація і тільки вторинно, частково й всередині окремих національних громад, впроваджувались інші критерії – соціальний, світоглядний, церковно-політичний і критерій інтересу².

Політичні партії бажали зберегти за собою провідну роль у всіх сферах державного життя і після проголошення незалежної Чехо-Словаччини 28 жовтня 1918 року. І це у певній мірі їм вдалося зробити. Більше того, їх становище навіть зміцніло, тому що, принаймні, у перехідний період після того, як рухнула Габсбурзька монархія, чеські партії стали носіями політичної волі. Пізніше вони відіграли вирішальну роль у процесі становлення найважливіших політичних органів щойно утвореної держави

(Празький Національний комітет, Революційні національні збори, уряд). За допомогою цих органів вони намагалися стабілізувати свої позиції. Певною мірою їм це вдалося, при тому, що державна влада, щойно сформувалась, заявила про себе, як про автономний чинник, якому, зрозуміло, доводилося шукати й домагатися компромісних рішень, коли партикулярні інтереси партій не співпадали³.

У період становлення Першої республіки тут існувало більше, ніж 50 політичних партій. Мова йде про політичні партії, котрі за своїми програмами успадкували концепції партій австро-угорського періоду, і це означає, що в багатьох відношеннях вони відрізнялися від політичних партій сьогодення⁴.

Не дивлячись на те, що конституція взагалі не містила і згадки про політичні партії, саме вони були ядром політичної системи ЧСР, втіленням як досягнень, так і недоліків чехо-словацької демократії⁵. Більше того, політичні партії Першої республіки займали в політиці держави привілейоване становище, хоча, однак, юридично і конституційно вони не були узаконені. Працювати вони могли тільки на основі закону про спілки, так як, наприклад, спілка садівників⁶.

Проте, саме в партійних секретаріатах, а не на пленарних засіданнях чи мітингах «кувались» політичні рішення. Протистояти могутності найбільших партій міг тільки «Град», тобто президент, його оточення і пропрезидентські фракції різних партій – свого роду «мегапартія», яка об'єднала промасариковські еліти і яка реалізовувала в політиці ЧСР точку зору Масарика і його найближчого оточення⁷.

Запорукою демократичного устрою міжвоєнної Чехо-Словаччини була плюралістична організація влади, причому як у політичній області, так і у сфері інтересів різноманітних політичних формувань. У палаті приблизно 30-ти партій могли бути репрезентовані майже всі ключові економічні, соціальні та культурні вимоги громадян⁸.

Політичні партії відігравали ключову роль у становленні традицій парламентської демократії у міжвоєнній Чехо-Словаччині.

Перший президент Чехо-Словаччини Томаш Масарик, виходячи із власного досвіду парламентської роботи і практики політичної боротьби, зазначав, що парламент без партій немислимий. Розмірковуючи над шляхами підвищення ефективності роботи представницьких органів влади, президент підкреслює необхідність підвищення кваліфікації послів, надання партіям права відкликання та заміни одного депутата іншим, а також зменшення чисельності парламенту за рахунок скорочення кількості депутатів відповідно до величини партій на основі пропорційної системи виборів. Прагнучи забезпечити участь в управлінні державою всіх верств суспільства, Масарик підкреслює, що «кожна партія, якщо вона визнає політику держави і саму державу, має право на участь в її управлінні, і це є її обов'язком»⁹.

В результаті розширення виборчих прав електорат виключався із особистих відносин зі своїми представниками. Громадяни Чехо-Словаччини голосували не за того, кого вони особисто знали, а за того, хто носив кольори певної партії.

Партійна система Чехо-Словаччини, таким чином, являла собою сітку, яка дозволяла більшості політично активних громадян знайти найбільш близьку їм партію. Наприклад, соціал-демократична і націонал-соціалістична партія співпадали за трьома параметрами із чотирьох – були «чехо-словацькими», робітничими і антиклерикальними, але розходились в одному – націонал-соціалісти були орієнтовані більш націоналістично; в результаті політично активний робітник чи інтелектуал лівих поглядів міг зробити вибір залежно від того, яке питання його хвилювало до моменту виборів більше – національне чи соціальне¹⁰.

Майбутній депутат перед виборами підписував реверс своєї партії, в якому засвідчував вірність партії та готовність «зійти з дистанції», якщо відповідний орган його партії повідомить, що втратив до нього довіру¹¹. У країні був установлений «Виборчий суд», який мав право відкликання депутата¹².

Отже партійні організації стали найвагомим фактором виборчого процесу.

У парламентських виборах 1920 року брали участь 23, 1925 р. – 29, 1929 р. – 19 політичних партій і об'єднань. Усього протягом 20-х років до виборчих списків було включено 49 партій, тоді як у парламенті впродовж виборчих кампаній 1920, 1925, 1929, 1935 рр. були представлені лише 23 партії¹³.

Разом з тим, велика кількість партій та виборча система пропорційного представництва вели до того, що на виборах жодна партія ніколи не мала більшості, яка давала б їй право сформувати однопартійний уряд. Найкращого виборчого результату досягла соціально-демократична партія, яка на виборах 1920 р. набрала майже 26% голосів. Однак, жодна урядова партія не перевищила за весь період Першої республіки межі 15%¹⁴. Ця обставина ставила великі вимоги до коаліційної активності партійців.

Місцем для досягнення компромісів при створенні міжпартійних коаліцій ставали депутатські клуби. У Депутатській палаті за доби Першої республіки існували, як правило, 15-16 депутатських клубів¹⁵.

Процес формування коаліції та уряду був досить складним. Переговори завжди велись в атмосфері напруги, суперечок та захоплення відомств, і лише згодом боротьба переходила в компроміс, яким, проте, ніхто не був до кінця задоволений¹⁶.

Протягом усього періоду існування Першої республіки відповідно до участі партій можна в цілому говорити про чотири типи урядових коаліцій:

- коаліція загальнонаціональна, інакше кажучи всенародна коаліція (1918-1919 рр., 1922-1926 рр.), яку створили аграрна партія, соціал-демократи та народні соціалісти, народні демократи і народна партія після виборів 1925 р. до неї вступила і промислово-фінансова партія;
- червоно-зелена коаліція (1919-1920 рр.) в складі представників аграрної партії, соціальних демократів і народних соціалістів;
- панська, інакше кажучи громадянська чи також чесько-німецька коаліція (1926-1929 р.), яку створили чеські або чехо-словацькі громадянські партії (аграрна, промислово-фінансова, народна) разом з двома німецькими громадянськими партіями (Союзом землеробів та Німецькою

- християнсько-соціальною народною партією), згодом до неї вступили національні демократи та Глінкова словацька народна партія;
- останнім її типом була так звана широка коаліція (1929-1938 рр.), що об'єднувала деякі чехо-словацькі й німецькі громадянські і соціалістичні партії (республіканська, народна, промислово-фінансова, народно-соціалістична, німецька соціально-демократична та німецька аграрна разом з деякими дрібними суб'єктами)¹⁷.

Чехо-словацька партійна демократія, таким чином, трималась на принципі компромісу як між партійною більшістю і меншістю, так і між членами коаліції. Наголошуючи на позитивних аспектах міжвоєнного парламентського розвитку в Чехо-Словаччині, російський дослідник Є. Ф. Фірсов вважає, що «... головний стержень парламентської демократії ЧСР – коаліційний плюралізм, який базувався на досить важкому (а інколи, навіть досить проблематичному) партнерстві політичних партій самого різного спектра, був збережений і навіть зміцнений. У цьому і полягала цінність досвіду парламентської демократії міжвоєнної Чехо-Словацької республіки»¹⁸.

У моменти, коли вже взагалі не вдавалось швидко створити нову коаліцію, чільники авторитетних партій разом з президентом республіки створювали таку інституцію, як уряд спеціалістів (уряд цивільний чи напівцивільний). Такий крок було зроблено у 1920-1921, 1926 і 1932 рр.¹⁹.

З метою перетворення партій у масові організації у міжвоєнній Чехо-Словаччині була продовжена започаткована ще в австро-угорський період демократична традиція систематичної розбудови масових профспілкових, селянських, ремісничо-підприємницьких, молодіжних, жіночих, студентських та інших організацій тієї чи іншої партії. Вони не носили надпартійного загальнонаціонального характеру, а були пов'язані лише з однією політичною партією. Їх завданням було охопити найрізноманітніші соціальні й галузеві групи і верстви населення країни та організованим захистом їх розрізаних інтересів залучати ці групи й верстви громадян до сфери впливу даної партії.

Так, найпомітнішим джерелом сили та впливу аграрної партії стало функціонування чисельної та різноманітної шкали асоційованих організацій, інституцій, спілок, клубів і господарських підприємств, що поділяли аграрну ідеологію, певною мірою підтримували зв'язки з аграрною партією, пропагуючи або, навпаки, задовольняючи специфічні потреби та вимоги різних категорій партійців та їх прихильників, час від часу координували свої дії з аграрним політичним рухом.

Найбільшим серед профспілок аграрників було «Центральне об'єднання чиновників, вчителів та службовців», що утворилось у 1919 р. Його завдання полягали у захисті трудових, громадських і матеріальних інтересів цієї категорії трудящих.

У 1923 році на виборах до органів місцевого самоврядування аграрна партія набрала понад 60% мандатів. У той час виникла потреба координувати роботу їх представників в органах місцевого самоврядування в інтересах партії. Так започаткувалось «Об'єднання активістів самоврядування», яке невдовзі нараховувало 52 тис. чоловік.

До 1936 року 110 тис. членів нараховувала «Профспілка працівників сільського та лісового господарства».

У 1932 році аграрна партія створила власний профспілковий центр «Республіканський комітет працівників», під дахом якого опинилися всі професійні організації аграрного руху. Через рік став незалежним «Трудовий корпус соціальної та оздоровчої спілки», яка піклувалась про здоров'я і соціальне забезпечення партійців, перевіряла стан здоров'я мешканців села, побутові умови тих, хто перебрався до міста.

Дуже багато було організацій за інтересами, по суті досить різноманітних, і клубів окремих категорій сільськогосподарських працівників. До них слід віднести, в першу чергу «Центральне об'єднання сільських ремісників» та «Центральний союз домашнього промислу», що займався потребами безземельних селян.

Специфічну функцію виконував «Земельний союз районних господарських товариств старопомісних землеробів», який у 1927 р. було перейменовано у «Земельний союз старопомісних землеробів». Його метою було відстоювання інтересів так званих старопомісників, що постраждали від закону 1919 р., за яким у них відібрали право користуватися громадськими наділами. Було висунуто вимогу фінансової компенсації. Схожу категорію об'єднував і «Республіканський союз чехо-словацьких поміщиків та орендарів».

Своєрідною елітною організацією аграрної інтелігенції можна вважати «Чеське аграрне товариство», засноване навесні 1918 р., ще до того, як постала республіка. Воно займалася підготовкою всього аграрного руху до розбудови держави, особливо в економічному плані.

Найвідомішою народно-виховною інституцією стало «Вільне сільське навчання», яке влаштовувало землеробські курси для молоді. У 1929-1930 рр. через ці курси пройшло понад 80 тисяч представників сільської молоді²⁰.

Отже, неповний перелік асоційованих організацій тільки аграрної партії свідчить, що вона намагалася через них міцно «прив'язати» до себе значну частину громадян з тим, щоб стати масовою партією. З іншого боку, беручи участь у діяльності названих організацій, чехо-словацькі громадяни проходили справжню школу демократії, зміцнюючи свій демократичний етос.

Водночас, громадяни Чехо-Словаччини, які були активістами різноманітних неполітичних неприбуткових громадських організацій – спілок, товариств, асоціацій і т.п., яких в країні нараховувалось більше 50 тисяч, були членами більшості політичних партій. Так, архівні матеріали стверджують, що соколовці (активісти громадсько-фізкультурної організації «Сокол») були членами всіх великих чеських і словацьких партій, крім народників і соціал-демократів²¹.

Нова чехо-словацька держава була створена як республіка, базована на системі плюралістичної парламентської демократії.

Незважаючи на значну роздрібненість політичних партій, з них поступово виникли три основні табори: республіканський, національний і комуністичний.

Республіканський табір підтримував республіканську форму чехо-словацької держави. Він був опорою системи плюралістичної парламентської демократії. До нього входили аграрна, християнська і соціалістична партії (до соціалістичних партій належали партії соціал-демократична і національно соціалістична)²².

Основою аграрної партії були народні прошарки, і ця обставина впливала на її позицію протягом всіх двадцяти років²³. Чеський аграрний рух природно звертався до національних традицій, зокрема до спадщини чеської історії періоду пізнього національного відродження. Ідея аграризму, інтерпретована як ідея аграрної демократії, проникла у всі програми чеської та чехо-словацької аграрної партії²⁴.

Соціалістичні партії (соціал-демократія і партія націонал-соціальна) природно схилились до демократії. У революційній ситуації 1918-1919 рр. вони змогли більш-менш відійти від спокуси лівого радикалізму і залишилися на демократичних позиціях. У чеському політичному католицизмі також, в основному, переважала демократична течія. На цьому фундаменті формувалась чехо-словацька парламентська демократія²⁵.

Республіканські партії інших національностей, які проживали в республіці були національно диференційовані. Між партіями з однаковими політичними демократичними програмами однак існувала взаємна співпраця без огляду на їх національний характер. Вже досить швидко після створення республіки дійшли до взаємної співпраці республіканські чехословацькі і німецькі партії. Перші політичні угоди між аграрними, християнськими і соціалістичними партіями були укладені з ініціативи президента Масарика в середині 1920 р.²⁶

Політичні партії Першої республіки у багатьох відношеннях відрізнялися від політичних партій сьогодення. Як вже було сказано, тодішні політичні партії не були лише важливою частиною політичної системи, а й одним з найістотніших елементів громадянського суспільства. Партії являли собою серцевину цілої мережі організацій та інституцій. Біля тієї чи іншої партії влаштувалися фізкультурні й освітні товариства, тут можна було знайти підприємницькі кооперативи, подекуди профспілки та подібні організації. Зрозуміло, що тут був власний друкований орган, часто-густо не один. Так, політичні мас-медіа соціал-демократичної робітничої партії нараховували 44 щоденні, тижневі, двотижневі, місячні видання²⁷. А робітнича академія партії, працюючи дуже професійно, також випускала низку ЗМІ, таких як «Дельницька освіта». Крім того, цим займалися окремі філії і в Празі, в Братиславі та Рановнику²⁸.

Перетворення партій у масові за допомогою цілої мережі асоційованих партійних організацій та інституцій вело до феномена електоральної стабільності. Громадяни Чехо-Словаччини із довгого списку партійних кандидатів вибирали тих осіб, котрі належали до однієї партії. Більше того, громадяни не тільки намагались постійно голосувати за одну і ту ж партію, але і передавали свої партійні уподобання від покоління до покоління: діти голосували так, як голосували їх батьки, жителі однієї місцевості десятиліттями голосували за одну і ту ж партію. Так, у парламенті Чехо-Словаччини в

результаті виборів найбільш стабільну кількість голосів у 1920, 1925, 1929-1935 рр. отримали депутати від партій республіканського табору²⁹. У двадцятих роках за них на парламентських виборах голосувало 70% громадян³⁰.

Отже, у міжвоєнній Чехо-Словаччині чітко формувалась і еволюціонувала демократична традиція електоральної стабільності, яка значною мірою пояснювалась і детермінацією політичних уподобань, і соціально-економічними факторами, оскільки партії республіканського табору були сформовані і розглядалися як політичний вираз волі середнього класу. Саме ці партії вважались архетипом масової партії, котрі в першій республіці стали основою представницької демократії.

Прикметним явищем, яке характеризує широкий підхід до демократії в Чехо-Словаччині, була поява єврейських партій. Це відбулося ще й завдяки тому, що в Чехо-Словацькій республіці як окрему категорію визнали єврейську національність. Єврейські партії пережили непростий процес переформатування, їх більшої концентрації заважала не лише внутрішня політична диференціація, а й різна релігійна та культурна орієнтація. Провідну роль відіграла сіоністично зорієнтована Єврейська партія, а в цілому, до співпраці з соціал-демократичними партіями схилилась міжнародна організація Поале Сіон³¹.

У Чехо-Словацькій республіці розвиток політичної культури в Словаччині, хоча і знаходився під впливом чеської традиції, в дечому відрізнявся від розвитку аналогічного процесу в Чехії. На території Словаччини діяли партії, котрі виражали словацькі національні інтереси і являли собою постійну опозицію загальнодержавним чехо-словацьким партіям. Однак, кількість голосів, які вони отримували на виборах, виявилась недостатньою для того, щоб увійти в чехо-словацький парламент.

Політичні партії в Словаччині в роки Першої республіки мали жорстку організаційну структуру і знаходились на різних полюсах політичного життя. Фатальну роль для розвитку словацького політичного плюралізму відіграло придушення всіх політичних течій, крім вкрай шовіністичних, в період існування Словацької держави у 1939-1945 рр.³²

В умовах формування незалежності Чехо-Словаччина була настільки демократичною державою, що допускала існування політичних рухів, не згідних із самою ідеєю цієї держави. Особливо помітним рубікон між «державотворчими» і «негативістськими» партіями став у 1930-ті роки³³.

Серед «негативістських» партій тут діяла масова Комуністична партія Чехо-Словаччини, єдина, яка зуміла переступити через національні бар'єри (не лише чехо-словацькі) й утворилась як інтернаціональна сила, в лавах якої були вихідці з усіх прошарків населення. За ставленням до держави в дусі Комуністичного Інтернаціоналу вона займала негативну позицію³⁴, більше того, принаймні, до 1935 р. компартія займала непримиренну позицію щодо державного ладу, якщо не до самого факту існування ЧСР³⁵.

До «негативістських» партій відносились також окремі партії чеських німців: Німецька націонал-соціалістична робітничая партія та Судетонімецька партія К. Гейлена. Ідеологією цих партій була політика і концепція суспільства, базована на категоріях антидемократичного мис-

лення, яка діаметрально відрізнялась від відкритого демократичного суспільства в ЧСР³⁶. Більше того, це були тоталітарні за своєю структурою і політичною поведінкою партії, які, якщо не організацією, то ідейно були пов'язані з сусідньою агресивною Німецькою державою.

Тільки міцними демократичними традиціями політичного плюралізму можна пояснити позицію чехо-словацької держави, яка не заборонила існування політичних партій, що загрожували самому існуванню Чехо-Словащини, стояли на платформі комуністичного або нацистського рваншу. Не потрібно забувати, що ці «негативістські» партії входили в політичну систему ЧСР і, як всі інші політичні рухи, мали свої асоційовані організації та партійні мас-медіа, причому, якщо взяти КПЧ, то й не малі. Так, тільки Комуністичній студентській фракції (так звана Костуфра), в яку, починаючи з 1922 р. входили студенти ВНЗ, підпорядковувались такі студентські організації, як «Союз немаєгного та прогресивного студентства», «Молода культура», «Студентський фронт за мир, поступ і свободу», «Демократичний блок студентства» і т.п.³⁷.

Еволюція демократичних традицій у Чехо-Словащині у міжвоєнний період 1918-1938 рр. сформувала модель партійної демократії, яка не мала еквівалента в жодній європейській країні того часу.

По суті, чехо-словацька система трималась на трьох стовпах: на «угрупованні граду», на урядовій коаліції, на фінансовому «істеблішменті». Перший із них виражався у міцній позиції Масарика і його оточення, другий – у безперервному співробітництві лідерів самих знакових партій («петка», яка зазвичай складалась із аграрної партії, соціалістів, націонал-соціалістів, католицьких аграріїв і, рідше, націонал-демократів), прекрасно дисциплінованих, що зводило роль парламента практично до форуму для дискусій. Політичні партії були названі співправителями держави. Впливове фінансове середовище, котре в ідеологічному плані було близьким до правих, а в особистому – до «граду», відіграло стабілізуючу роль³⁸.

Водночас, самі по собі партії не стали цілісним монолітним владним фактором, оскільки, по своїй суті захищали специфічні приватні інтереси окремих груп громадян, і між ними виникала конкуренція, що заважало навіть найсильнішим з них взяти на себе неконтрольовану владу. Відтак у своєму підсумку ця обставина гарантувала неперервність плюралістичної демократії, шляхом еволюції зміцнювала традиції партійної демократії у Чехо-Словащині. Чехословацька партійна *демократія була формою представницького правління*, в котрій політичні партії ставали фундаментальними елементами суспільно-політичного життя громадянського суспільства.

Примітки:

1. Harna J. Stranickopolitický systém v Československu v letech 1918-1938 / J. Harna // Maliř J., Marek P., a kolektiv. Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861-2004. 1. Díl: Období 1861-1938. – Brno, 2005. – S. 535-536
2. Maliř J. Systém politických stran v českých zemích do roku 1918 / J. Maliř // Op.cit. – S.19.
3. Harna J. Op.cit. – S. 536.

4. Krejčí O. Nová kniha o volbách / O. Krejčí. – Praha, 2006. – S. 214.
5. Бобраков-Тимошкин А. Прект «Чехословакия». Конфликт идеологий в Первой Чехословацкой республике (1918-1938) / А. Бобраков-Тимошкин. – М., 2008. – С. 88.
6. Kárník Z. Malé dějiny československé (1867-1939) / Z. Kárník. – Praha, 2008, – S. 151.
7. Бобраков-Тимошкин А. Вказана праця. – С. 88.
8. Henmos P. Struktura první československé republiky v poměru k základní idej západní-demokracie / P. Henmos // Historické listy. – 1991. – №1. – S. 32.
9. Див.: Нагорняк М.М. Національно-державницька концепція Томаша Масарика: монографія / М. М. Нагорняк. – К., 2009. – С. 196-197.
10. Бобраков-Тимошкин А. Вказана праця. – С. 90-91.
11. Krejčí O. Op.cit. – S. 216.
12. Див.: Op.cit.
13. Broklova E. Československa demokracie. Politický system ČSR 1918-1938 / E. Broklova. – Praha, 1992. – S. 86-87.
14. Honajzer J. Vznik a rozpad vládních koalic v Československu v letech 1918-1938 / J. Honajzer. – Praha, 1999. – S. 35.
15. Krejčí O. Op.cit. – S. 216.
16. Harna J. Op.cit. – S. 547.
17. Op.cit.
18. Op.cit.
19. Фирсов Е.Ф. Опыт демократии в ЧСР при Томаше Масарике: Коалиционный плюрализм (1928-1934) / Е.Ф. Фирсов. – М., 1997. – С. 196.
20. Harna J. Republikánská strana / J. Harna // Malíř J., Marek P. A kolektiv. Op. cit. – S. 565-570.
21. Waic M. Československá obec sokolska v politickém životě první republiky / M. Waic // Moderní dějiny. Sborník k dějinám 19. a 20. století. №3 Praha : Historicky ustav, 1995. – S. 96.
22. Olivova V. Dějiny nové doby 1848 – 2008 / V. Olivova. Te Mi CZ, 2008. – S. 70-71.
23. Harna J. Krize evropske demokracie a Československo 30. let 20. Století (Srovnávací sonda) / J. Harna. – Praha, 2006. – S. 90.
24. Harna J. Republikánská strana. – S. 556.
25. Harna J. Krize evropske demokracie a Československo 30. let 20. Století. – S. 90.
26. Olivova V. Op cit. – S. 71.
27. Kuklík J. Československá sociálně demokratická strana dělnická / J. Kuklík // Malíř J., Marek P., a kolektiv. Op. cit. – S. 699.
28. Op. cit.
29. ДИВ.: Olivova V. Československá demokracie 1918-1938 / V. Oli-vova // Česky časopis historicky. – 1990. – Roč.88. – №3. – S. 305; Harna J. Stranickopolitický svstém v Československu v letech 1918-1938. – S. 550
30. Olivova V. Dějiny nové doby 1848-2008. – S.87; Harna J. Op cit. – S. 541.
31. Щербакова Ю.А. Политический плюрализм и демократическое развитие Чехии и Словакии (конец 80-90-е годы XX в.) / Ю. А. Щербакова. – М., 2004. – С. 18.
32. Бобраков-Тимошкин А. Вказана праця. – С. 100.
33. Harna J. Op. cit. – S. 542.
34. Бобраков-Тимошкин А. Вказана праця.
35. Broklova E. Poitická kultura německých aktivistických stran v Československu 1918-1938 / E. Broklova. – Praha, 1999. – S. 53.
36. Marek P. Komunistická strana Československa / P. Marek // Malíř, Marek P., a kolektiv. Op. cit. – S. 722.
37. Алексюк Н. История Центрально-Восточной Европы / Н. Алексюк, Д. Бовца, М. Дюкре и др. – СПб., 2009. – С. 546.
38. Harna J. Op. cit. – S. 535.

В статье дана аналитическая характеристика особенностей политической системы Первой Чехословацкой республики. Рассмотрена пестрая палитра политических партий, профсоюзных и общественных организаций, выяснена их роль в политической жизни страны. Определено принципы и движущие силы функционирования чехословацкой модели парламентской демократии и гражданского общества.

Ключевые слова: Первая Чехословацкая республика, политические партии, профсоюзы, общественные организации, коалиционный плюрализм, парламентская демократия, «негативистские» партии.

Отримано: 19.12.2009

УДК 94(437)(092)

Олександр Кравчук
(Вінниця)

Т. Г. МАСАРИК ПРО ІДЕЮ ЧЕХО-СЛОВАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ ТА ПРИНЦИПИ ЇЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

В статті проаналізовано погляди Т. Г. Масарика на проблеми міжнаціональних відносин у процесі формування Чехо-Словацької республіки. Головна увага приділена чесько-словацьким стосункам та концепції «чехо-словакізму» як ідеологічного обґрунтування спільної держави чехів і словаків.

Ключові слова: національна політика, Чехо-Словацька держава, «чехо-словакізм», національні меншини, етнополітика.

Одним з актуальних завдань історичної науки є дослідження національної політики міжвоєнної ЧСР з огляду на її важливість у подальшій історичній долі Чехо-Словащини. Складовою частиною вивчення зазначеної теми є аналіз поглядів Т. Г. Масарика (1850-1937) щодо ідеї чехо-словацької держави і принципів її етнополітики. Це обумовлено тією безпрецедентною історичною роллю, яку він відіграв у процесі виникнення незалежної ЧСР, та у формуванні політики щодо Словащини і національних меншин в період свого президентства (1918-1935). В історіографії зазначена проблема з фактологічної точки зору розкрита доволі ґрунтовно, однак вчені по-різному (часто прямо протилежно один одному) оцінюють ідею чехо-словацької держави і концепцію її етнополітики, розроблені Масариком, тривають дебати щодо феномена чехо-словакізму. Зокрема, в російській і українській радянській історіографії зазначена проблематика майже не розглядалась, а якщо про неї згадували, то переважно в контексті засудження «псевдонаукової» теорії «єдиної чехословацької нації», «вигаданой» Масариком. Чехо-словацькі історики тільки в кінці 80-х років ХХ ст. почали більше уваги звертати на дослідження цієї проблеми. Одну з найбільш ґрунтовних праць, що стосується широкого загалу програм і проектів утворення ЧСР, підготував Я. Галандауер¹. Її наукова цінність полягає, окрім фактичного матеріалу, і в тому, що автор опублікував додатки, серед яких – головні документи чехо-словацького руху опору, в тому числі підготовлені Масариком. Після демонтажу тоталітарних систем дослідни-

ки отримали можливість більш об'єктивного дослідження історії. Сьогодні у науковій літературі з'являються нові підходи і концепції, автори яких з нових позицій намагаються переосмислити та оцінити історію Чехо-Словаччини. Свідченням цього є проведення в Празі 5-8 жовтня 1998 р. міжнародної конференції, присвяченої 80-річчю утворення ЧСР – «Чехо-Словаччина. 1918-1938. Доли демократії в Центральній Європі». У виданих 1999 р. 2-х томах цього форуму опубліковано статті таких чеських істориків, як В. Павлічек, Р. Квачик, Я. Кучера, Д. Гаврецький, К. Гаян, Я. Шебек, Я. Опат, словацьких – Д. Ковача, І. Каменца та інших, в яких аналізуються різні аспекти досліджуємої проблеми². Крім того, ряд питань зазначеної теми висвітлені у працях, що присвячені національним проблемам ЧСР. Серед них відзначимо монографії П. Мосни (про державно-правовий статус Підкарпатської Русі в 1919-1939 рр.), Я. Рихліка (про чехо-словацькі відносини в ХХ ст.), З. Сладека (про чесько-німецькі відносини) та інші³.

Історики незалежної України, за деяким виключенням, спеціально не досліджували погляди Масарика щодо ідеї чехо-словацької держави та програми її етнополітики. Так, Ю. Бисага, С. Віднянський відзначають переважно загально-історичне значення ідеї спільної державності для чехів і словаків, демократичні основи національної політики⁴. Деякі аспекти еволюції чеського визвольного руху, за виключенням питання статусу і встановлення кордонів Словаччини, дослідив М. Кірсенко, діяльність Масарика щодо реалізації ідеї Чехо-Словацької держави розглянуто в праці В. Фісанова⁵. Ряд питань концепції етнополітики Масарика проаналізувала К. Стадник⁶.

У цілому в українській історіографії формування ідеї Чехо-Словацької держави і зокрема програми її національної політики досліджені недостатньо і потребують подальшого вивчення. Враховуючи все вищезазначене, в даній статті автор, на основі документів закордонного чехо-словацького руху опору, деяких праць Т. Г. Масарика і досліджень чеських, словацьких та українських істориків, прагне показати еволюцію поглядів першого президента ЧСР стосовно ідеї Чехо-Словацької держави та програми її національної політики напередодні утворення республіки.

Національними проблемами Масарик займався з самого початку своєї політичної діяльності, від свого переїзду з Відня до Праги у 1882 р. Особлива важливість національного питання в політичному житті обумовлювалась історичними особливостями розвитку чеських і словацьких земель, що були позбавлені державності. Слід відзначити, що вже зі згаданого 1882 р. Масарик, сам за походженням словак, почав цікавитися програмою єдності чехів і словаків та пропагувати її на сторінках часописів «Наша доба» і «Час»⁷.

У філософії Масарика головними були загальнолюдські цінності. Змістом чеської історії, на його думку, була боротьба за ідею гуманізму, яка втілюється через націю. Масарик заперечував національний радикалізм, виступав за поступову демократизацію і федералізацію Габсбурзької монархії, надання автономії чеським землям. Власне чеське питання Масарик тісно пов'язував зі словацьким. В одній із перших своїх праць, присвя-

ченій національним проблемам – «Чеське питання» (1895 р.) – Масарик відзначав, що слов'янська ідея в Чехії проявляється «в чехо-словацькій взаємності»⁸. Ідейно і політично її обґрунтував природнім правом, яке відстоював і прагнув узгодити з чеським історичним державним правом. На його думку, чеська держава юридично ніколи не припиняла свого існування і в перспективі мала бути розширена на Словаччину. Звичайно, до Першої світової війни це були просто ідеї, реального втілення яких майбутній президент ще не бачив⁹. І саме війна зробила вирішальний вплив на зміну як програми, так і дій Масарика. Аналіз військових сил сторін і сам перебіг війни переконав його, що ставку треба робити на держави західних демократій, що в кінцевому рахунку і підтвердилось¹⁰.

Ідея єдиної Чехо-Словацької держави під час війни стала головною в національно-політичній програмі Т. Г. Масарика. Він перший з чеських політиків запропонував програму створення незалежної Чеської держави, органічною частиною якої буде і Словаччина. Проголошення незалежної Словацької держави Масарик вважав нереальним, оскільки така акція не знайде підтримки світових політиків і навряд чи така держава вистояла б перед тиском Угорщини. Підсумовуючи, він відзначив, «що як для словаків, так і для нас, чехів, братське об'єднання в одну державу є найвигіднішою державною формою»¹¹.

Конкретизував свої плани щодо майбутнього Чехо-Словацької держави Масарик вже в жовтні 1914 р. Це відбулося у розмові з Р. Сетон-Уотсоном і в меморандумі «Незалежна Богемія», який було направлено британському міністру закордонних справ Е. Грею 1 травня 1915 р. В них він стверджував про необхідність утворення Чехо-Словацької держави як основної противаги німецькій концепції Міттельєвропи¹².

Враховуючи реалії світової політики, на початку війни Масарик схилявся до монархічного державного правління в майбутній Чехо-Словаччині. Але вже у меморандумі, який було подано французькому уряду 3 лютого 1916 р., Масарик «офіційно висловився за республіку». Остаточо республіканцем він став після лютневої революції в Росії, що видно із його статей і праці «Нова Європа», яка була написана в 1917-1918 рр.¹³. Подальша розробка чехословацької політичної програми була зроблена Масариком у так званій «Вашингтонській декларації незалежності» від 16 жовтня 1918 р. Вона проголошувала суверенітет ЧСР, Чехо-Словацьку національну раду Тимчасовим урядом республіки. За ознакою державного правління і режиму Чехо-Словаччина мала бути демократичною парламентською республікою. Про питання державного устрою (способу поділу) у «Вашингтонській декларації...» нічого не говорилося¹⁴.

Програма створення ЧСР фактично є державницькою ідеологією «чехо-словакізму», одним з авторів якої був Т. Г. Масарик. Вона ґрунтувалась на ідеї про «єдиний чехо-словацький народ», який має 2 етнічні (і мовні) «гілки»: чеську і словацьку. Історичною основою зазначеної теорії було те, що в минулому – до IX століття – Словаччина була частиною Великоморавської держави, і тільки з прибуттям угорців до Паннонії на довгий час опинилась під чужим пануванням¹⁵.

Масарик вважав, що в Чехо-Словацькій державі відбудеться поступове злиття двох гілок в єдину політичну націю, хоча мова йшла не про асиміляцію Словаччини чехами, а про утворення такого об'єднання двох етносів, які б були абсолютно рівні один з одним¹⁶.

Чехо-словацьку проблему майбутній президент розглядав у контексті захисту прав «малих народів» на повну незалежність. «Національний принцип вимагає національної рівноправності – писав Масарик. – Це значить, що національний індивідуалізм малих націй має бути визнаний поруч з індивідуалізмом великих націй». Тобто демократизм національного принципу полягає у тому, що малі народи заслуговують на рівноправність з великими¹⁷. Масарик був переконаний в тому, що світова війна є проявом одвічної боротьби ліберальних західних демократій з мілітаризмом, цезаризмом і клерикальним авторитаризмом Центральних держав. Тому США і Антанта у випадку своєї перемоги повинні підтримати створення нових держав «малих народів», які «мають право й можливості до самостійного, культурного й державного розвитку». Це буде великою реконструкцією Центральної та Східної Європи. Початком радикальних змін повинен стати поділ Австро-Угорщини на національні держави і, зокрема, утворення Чехо-Словаччини. Зазначені погляди були викладені у промові «Проблема малих народів в європейській кризі», з якою Масарик виступив 19 жовтня 1915 р. в одному з вищих навчальних закладів Лондона.

В роки Першої світової війни ідея політичної єдності чехів і словаків набувала все більш чітких контурів, втілюючись в союзі політичних сил і національних лідерів, в першу чергу Т. Г. Масарика і словацького діяча М. Р. Штефаника (1880-1919). Під керівництвом Масарика, політична далекоглядність якого проявилась в тому, що він лишався єдиною політичною фігурою, впевненою в тому, що словацьке питання повинно стати частиною чеської політики, в листопаді 1915 р. у Парижі був організований керівний центр визвольного руху – «Чеський закордонний комітет», який в лютому 1916 р. за участю Е. Бенеша (1884-1948) і Штефаника був перетворений в Чехо-Словацьку національну раду.

Виступаючи за незалежну ЧСР, Масарик усвідомлював, що в ній буде значна частка національних меншин, які проживали в межах історичних кордонів Чехії та південній Словаччині. Серед них найчисельнішою буде німецька. Масарик вважав, що при визначенні кордонів принципово важливим є те, що визнання права на самостійність народу має більше значення, ніж визначення території з національною меншиною, а сам термін «право на самовизначення» не означає автоматично права на політичну самостійність. Будучи прихильником включення до складу Чехо-Словацької держави прикордонних районів з компактним проживанням національних меншин, Масарик виходив не тільки з чеського державно-історичного права, але і з факторів господарських і стратегічних: «Самостійність цілості чи частини не визначається лише правом власним, але також правом інших, а про самостійність рішають...не лише погляди національні і мовні, але також господарські та інші. Питання нашої німецької меншини є питанням прав не лише німців, але й нас Чехів, питанням взаємних вигод, особливо господарських...»¹⁸

У проголошених документах чехо-словацького руху опору немає вимоги утворення спільної державної форми з карпатськими русинами. Проте, Масарик, який виходив зі стратегічних мотивів (прагнення мати спільний кордон з Румунією), був зацікавлений у входженні Підкарпатської Русі до складу майбутньої ЧСР. Ця думка з'явилась в нього 1917 р., після виходу Росії (яка претендувала на приєднання краю) з війни¹⁹.

Перебуваючи в другій половині 1918 р. у США, Масарик досяг взаєморозуміння з діячами русинської еміграції, що відіграло вирішальну роль у рішеннях Паризької мирної конференції про приєднання Підкарпатської Русі до ЧСР у 1919 р.²⁰

Плани створення багатонаціональної Чехо-Словащини поставили на порядок денний необхідність розробки концепції демократичної політики щодо етнічних меншин у майбутній державі, яка б категорично унеможливила шовінізм. Від цього, стверджував Масарик, залежатиме доля країни, адже однією з причин розпаду держав був національний шовінізм²¹.

В основу майбутньої держави, на думку Масарика, необхідно покласти ідеали «гуманної демократії»: свободи і справедливості для всіх громадян незалежно від національності, мови і релігії²². Вони мали стати гарантією захисту національних груп країни, їх вільного розвитку.

Головні складові політики щодо Словащини були задекларовані зокрема і в промові Масарика у Москві (15 вересня 1917 р.). Він зазначив, що під час світової війни, програма об'єднання чехів і словаків набула загальнонаціонального значення, а також значну увагу приділив питанню правового статусу Словащини, збереженню її національно-культурних особливостей і, зокрема, мови. Масарик вважав, що чехи і словаки – це один народ і мають одну мову. Однак словаки, відокремлені від Чехії, не мали свого самостійного політичного розвитку і тому зберегли стару форму мови, якою користуються як літературною мовою. Приймаючи факт її існування, Масарик стверджував, що мовного питання між чехами і словаками немає і не може бути. У Московській промові лідер чеського визвольного руху відзначав, що в майбутній демократичній Чехо-Словацькій державі у школах та адміністрації Словащини за бажанням населення буде запроваджено словацьку мову²³. Національна політика відносно Словащини була задекларована також у «Чехо-словацькій угоді» від 30 травня 1918 р., яка була підписана в м. Пітсбург (США) представниками чеської (в тому числі, Масариком) та словацької еміграції. Вона схвалювала політичну програму, спрямовану на об'єднання чехів і словаків у самостійну державу на основі «власної адміністрації Словащини, власного сейму, власних судів». Передбачалось, що «словацька мова буде державною, адміністративною мовою», а нова держава стане «чехо-словацькою»²⁴. З огляду на це, сучасні дослідники вважають, що Словащині повинна була отримати автономію хоч це поняття і не згадувалось в зазначеній угоді²⁵.

Серед документів закордонного руху опору, які торкались етнополітики майбутньої держави, слід відзначити підготовлену Т. Г. Масариком «Вашингтонську декларацію незалежності» 1918 р., в якій стверджувалось, що ЧСР буде державою, де всім громадянам будуть гарантовані

свобода думки, слова, друку, зборів і загальне виборче право, проведені соціально-економічні реформи. В декларацію, яка стала першим офіційним документом чехо-словацької етнополітики, було включено положення, що «Права меншин будуть захищені пропорційним представництвом, національні меншини будуть мати рівні права»²⁶. Водночас, в документі нічого не говорилось про державно-правовий статус Словаччини.

Крім того, Масарик вважав, що в майбутній багатонаціональній державі повинно бути забезпечено національно-культурні права національних меншин, впорядковано етнографічні кордони на основі демократичного принципу більшості, створено точну статистику етнічних спільнот країни. Майбутній президент Чехословаччини передбачав можливість і міжнародних гарантій дотримання прав меншин, допускаючи, що «міг би бути прийнятий на конгресі миру міжнародний національний закон для меншин», «існувати особливий міжнародний національний світовий трибунал (в Союзі Народів)»²⁷.

Питання національної політики Масарик торкнувся і 25 жовтня 1918 р., коли запевняв голову Американської Національної ради русинів Г. Жагковича, що в ЧСР Підкарпатська Русь буде становити «цілком автономну державу», кордони якої «будуть так встановлені, що русини будуть задоволені». Проте жодних письмових угод делегацією американських русинів з Масариком укладено не було²⁸.

Розпад Австро-Угорщини і виникнення самостійної ЧСР 28-30 жовтня 1918 р. відбулося під знаком тріумфу лідера еміграції Т. Г. Масарика, обраного першим президентом республіки. Його національна програма була покладена в основу побудови держави.

Все вищезазначене дає можливість зробити висновок, що ідея Чехо-Словацької держави зазнала в 1914-1918 рр. певних змін. Однак в жовтні 1918 р., коли її почали реалізовувати, передбачала такі складові: незалежність Чехо-Словацької держави в межах історичних земель чеської корони і Словацької держави, політичний демократично-ліберальний і республіканський лад держави, національний характер державності (згідно з демократичним принципом більшості) чехів і словаків, які становлять політичну націю. Крім того, ЧСР мала стати, поряд з іншими «малими народами», «санітарним кордоном» проти проникнення більшовизму в Європу.

Отже, до і в період Першої світової війни Т. Г. Масарик не розробив окремого програмного документа, присвяченого концепції національної політики майбутньої ЧСР: пріоритетним було завдання здобуття незалежності. Однак національній політиці Масарик приділяв значну увагу і тому в багатьох офіційних документах чехо-словацького руху опору, а також у численних виступах і працях він виклав головні принципи етнополітики, які були логічним продовженням демократичної державницької ідеї. Передбачались такі головні напрямки етнополітики: забезпечення громадян країни незалежно від національності всіма політичними правами, широке самоврядування (автономія) «угорським» русинам, підтримка розвитку культури і, в тому числі кваліфікована мовна й освітня політика щодо всіх націй країни. В цілому, програма національної політики Масарика частково

містила завдання, аналогічні концепції національно – культурної автономії (забезпечення культурного розвитку національних груп країни), а надання територіальної автономії планувалось тільки підкарпатським русинам.

Розробляючи програму національної політики, Масарик виходив не тільки з принципів демократії, але й з інтересів чехо-словацької держави. Саме тому, побоюючись послаблення єдності новоутвореної країни, цей великий європейський гуманіст і демократ (рівного йому в Європі в той час не було), не прагнув радикального вирішення національного питання, тобто надання територіальної автономії всім національним групам країни. Вважаю, що достатньо всім громадянам забезпечити всі без винятку громадянські права, тобто конституційну рівність, свободу національно-культурного розвитку – і національна проблема буде вирішена. Це переконання стало дійсністю на короткий період у другій половині 20-х рр., але остаточно врегулювати національне питання не вдалось, що підтверджують події 30-х рр.

Отже, ще недостатньо вивчено проблему Масарика й ідею Чехо-Словацької держави та принципи її етнополітики. Завдання істориків незалежної України – продовжити вивчення зазначеної теми, особливо поглядів першого президента щодо забезпечення стабільного розвитку багатовітчизняної Чехо-Словацької держави.

Примітки:

1. Galandauer J. Vznik Československe republiky 1918. Programy, proekty, perspektivy / J. Galandauer. – Praha, 1988.
2. Československo 1918-1938. Osudy demokracie ve Střední Evropě. – Praha, 1999. – Sv. 1-2.
3. Mosný P. Podkarpatská Rus. Nerealizovaná autonomia / P. Mosný. – Bratislava, 2001.; Rychlík J. Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1914-1915 / J. Rychlík. – Bratislava, 1997. – 360 s.; Sládek M. Němci v čechách. Německá menšina v českých zemích a Československu: 1848-1946 / S. Sládek. – Praha, 2002.
4. Віднянський С.В. Українське питання в міжвоєнній Чехословацькій державі: Автореф. дис... д-ра іст. наук у формі наук. доповіді / С.В. Віднянський. – К., 1997. – С. 49-50, 81.; Бисага Ю. М. Створення підвалин державно-правової політики Чехословацької держави в 20-х рр. XX ст. / Ю. М. Бисага. – Ужгород, 1997. – С. 59.
5. Кірсенко М. Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918-1920 років. Політико-дипломатична історія з доби становлення Чехословацької республіки / М. Кірсенко. – К., 1997; Фісанов В. Програма суперництво (США та Австро-Угорщина у Центральній Європі в роки Першої світової війни) / В. Фісанов. – Чернівці, 1999.
6. Стадник Е. В. К вопросу о концепции национальной политики Т. Масарика / Е. В. Стадник // Матеріали вузької наукової конференції професорсько-викладацького складу по результатах науково-дослідної роботи. – Донецьк, 1997. – Книга 2. – С. 274.
7. Opat J. Národnostní filozofie a politika T.G. Masaryka nejen pro Československo / J. Opat // Československo 1918-1938... – Sv. 2. – S. 462-463.
8. Масарик Т. Г. Чеське питання / Т. Г. Масарик // Масарик Т. Г. Добірні думки. – Прага, 1925. – С. 276.
9. Opat J. Národnostní filozofie a politika T.G. Masaryka nejen pro Československo / J. Opat // Československo 1918-1938... – Sv. 2. – S. 462-463.

10. Sládek M. Němci v čehách... – S. 24.
11. Бочковський О. І. Т. Г. Масарик: Національна проблема та українське питан-ня (Спроба характеристики та інтерпретація) / О.І. Бочковський. – Подєбради, 1930. – С. 203-204, 207.
12. Kvaček R. Ke vzniku Československa // Československo 1918-1938... – Sv. 1. – S. 33.
13. Масарик Т. Г. Світова революція за війни й у війні 1914-1918. Спомини / Т. Г. Масарик. – Львів, 1930. – С. 415, 87.
14. Galandauer J. Vznik Československe republiky 1918... – S. 313.
15. Бочковський О. І. Названа праця. – С. 203.
16. Kováč D. Česko-slovenská štátnost v kontexte slovenských dejín / D. Kováč // Československo 1918-1938... – Sv-1. – S. 29.
17. Бочковський О. І. Життя і світогляд Т. Г. Масарика / О.І. Бочковський. – Відень-Київ, 1921. – С. 13.; Масарик Т. Г. Проблема малих народів і війна / Т. Г. Масарик // Масарик Т. Г. Добірні думки. – Прага, 1925. – С. 412.
18. Масарик Т. Г. Світова революція... – С. 32, 424, 457, 458.
19. Mosný P. Podkarpatská Rus... – S. 69.; Масарик Т. Г. Світова революція... – С. 180-181, 250-253.
20. Віднянський С. В. Т. Масарик про Україну і українців / С.В. Віднянський // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 4. – К., 1993. – С. 134.
21. Масарик Т. Г. Світова революція... – С. 461.
22. Gajan K. Vzťah T. G. Masaryka k českým Němcum (1918-1935) / K. Gajan // Československo 1918-1938... – Sv. 2. – S. 629.
23. Бочковський О. І. Т. Г. Масарик... – С. 203, 207.
24. Galandauer J. Vznik Československe republiky 1918... – S. 313.; Масарик Т. Г. Світова революція... – С. 217.
25. Фирсов Е. Чехи і словаки. 1914-середина 40-х годов / Е. Фирсов // История южных и западных славян. – М., 1998. – Т. 2. – С. 152.
26. Galandauer J. Vznik Československé Republiky 1918... – S. 313.
27. Масарик Т. Г. Добірні думки / Т.Г. Масарик. – Прага, 1925. – С. 396-399.
28. Кампов П. Політична діяльність підкарпатсько-русинських емігрантів США у злуці Підкарпатської Русі з Чехо-Словаччиною (1918-1919 рр.) / П. Кампов // Закарпаття в складі Чехо-Словаччини: Проблеми відродження і національного розвитку: Доповіді наукового семінару, присвяченого 80-ій річниці утворення Чехо-Словаччини. Ужгород, 28 жовтня 1998 року. – Ужгород, 1999. – С.43.

В статье проанализированы взгляды Т. Г. Масарика на проблемы межнациональных отношений в процессе формирования Чехо-Словацкой республики. Главное внимание уделено чешско-словацким отношениям и концепции «чехословакизма» как идеологического обоснования общего государства чехов и словаков.

Ключевые слова: национальная политика, Чехословацкое государство, «чехословакизм», национальные меньшинства, этнополитика.

Отримано: 1.12.2009

Ольга Нагорнюк
(Рівне)

СОЦІОДЕМОГРАФІЧНА СТРУКТУРА РОСІЙСЬКОЇ МЕНШИНИ В ПОЛЬЩІ В 1920-х – 1930-х рр.

У статті на основі архівних матеріалів охарактеризовано становище російської національної меншини у міжвоєнній Польщі. Подано статистичні дані кількості росіян у структурі населення, проаналізовано ставлення польських властей до російських емігрантів та біженців, визначено соціальний склад російської меншини у Другій Речі Посполитій.

Ключові слова: Польща, національна меншина, соціодемографічний аналіз, перепис населення, міграційні процеси, російські біженці.

Актуальність теми. Встановлення нових державно-територіальних кордонів в Європі по закінченню Першої світової війни значною мірою відбувалося без урахування етнічного складу та історичного минулого окремих територій, в результаті чого в Центрально-Східній Європі з'явилося чимало багатонаціональних держав, для яких проблема національних меншин стала однією з ключових у внутрішній та міжнародній політиці впродовж усього міжвоєнного двадцятиліття.

Серед багатьох дискурсів міжнаціональних відносин у поліетнічному суспільстві завжди актуальним є соціодемографічний аналіз його окремих національних одиниць. Адже історичний досвід та сучасні наукові дослідження свідчать про те, що буття національної групи та перспективи її розвитку передусім залежать від двох взаємозумовлених факторів: національної стратегії держави та сутнісних характеристик національності (а саме, її демографічного складу, рівня національної свідомості, соціально-економічного потенціалу тощо)¹. Чисельність, характер розселення, походження етнічної групи є однією з детермінант її статусної позиції у багатонаціональному середовищі та мають безпосередній вплив на її існування та розвиток. Відтак, соціодемографічний аналіз складу російської меншини є важливим аспектом загального дискурсу російського фактора в суспільно-політичному житті Польщі в 1920-х – 1930-х рр.

Відтак, серед основних завдань цієї статті можна виділити такі: 1) проаналізувати динаміку демографічних показників у середовищі російської меншини; 2) дослідити соціальну структуру національної меншини; 3) охарактеризувати особливості правового становища окремих груп росіян; 4) визначити вплив соціодемографічних показників на особливості суспільно-політичного та економічного життя росіян в Польщі в 1920–1930-х рр.

Джерельну базу нашого дослідження складають статистичні матеріали 1920-х-1930-х рр., звітність польської адміністрації, правові акти та урядові документи. Дослідженню соціальних та етнодемографічних процесів у Другій Речі Посполитій присвячена низка праць як вітчизняних, так і польських науковців. Це роботи Й. Томашевського², М. Пап'єжинської-Турек³, Дж. Ротшильда⁴, С. Макарчука⁵. Ці автори аналізують загальну

соціодемографічну ситуацію в країні, зокрема особливості етносоціальної стратифікації польського суспільства, імміграції, розселення тощо. Попри фундаментальний характер вищезазначених досліджень, соціодемографічний структурі російської меншини в Польщі у них приділено побіжну увагу, а тому дане питання потребує ретельного та комплексного вивчення.

Відроджена у 1918 р. Друга Річ Посполита постала багатонаціональною державою: з 27 млн. її населення 8,5 млн. не були поляками. Національний склад держави був представлений як великими національними групами, наприклад українцями (14%), євреями (8%), так і малочисельними спільнотами⁶. До останніх належали саме росіяни, чисельність яких в Польщі впродовж міжвоєнного двадцятиліття не перевищувала 1%.

Простежити основні тенденції в динаміці чисельності та розселення російського населення в міжвоєнний період дозволяють результати двох польських державних переписів 1921 та 1931 років. Станом на 30 вересня 1921 р. в Польщі проживало 56239 тис. росіян, що становило 0,2% усього населення країни. Зокрема, у Волинському воєводстві проживало 9450 осіб російської національності, тобто 0,65% від загальної кількості мешканців⁷. Як бачимо, показник російської присутності на Волині є значно вищим, порівняно із загальнодержавним, але якщо порівнювати його з довоєнним періодом, то він зменшився в чотири рази. Так, згідно загальноросійського перепису 1897 р. російськомовне населення у західних повітах Волинської губернії становило 40,041 чол., або 2,5% усіх жителів⁸.

Більший відсоток росіян на західноукраїнських землях, ніж на етнічних польських територіях, можна пояснити тим, що у ХІХ ст. царська влада проводила цілеспрямовану колонізацію цих земель вихідцями із Росії. Поразка польських повстань 1830-1831 та 1863-1864 років стала катализатором масової міграції в Західну Україну російського елементу. Прагнучи прискорити політичну, економічну і культурну інтеграцію краю у загальноімперський простір, царська адміністрація обрала шлях русифікації. Відповідно новоприбулі росіяни мали сформувати міцну соціальну базу російського самодержавства у цьому прикордонному, стратегічно важливому регіоні, в якому на той час ще домінували польські впливи. Контингент російських поселенців складали, в першу чергу, військові, чиновництво, дворянство, пізніше до них долучилися селянський і робітничий прошарок⁹. Однак військові події 1914-1921 рр., що безпосередньо розгорталися на волинській землі, поклали край внутрішній міграції російського населення, а масова евакуація 1915 р. (до 1 вересня примусово вивезено 250 тис. чол.)¹⁰ зумовила суттєве зменшення російської групи на Волині, що й зафіксував польський перепис 1921 р. – 9450 чол. Аналогічна ситуація була й на решті польських територій.

Звісно, російська меншина не погоджувалася із такою статистикою, називаючи її заниженою та упередженою, згідно якої «росіян у Польщі майже не виявлено»¹¹. Недосконалість організації перепису, фальсифікацію та маніпулювання його результатами польській владі закидали не лише росіяни, а й інші нації, особливо українці. «Чинники, від яких залежало знехтування меншостевого питання, оперували зменшеними цифра-

ми, чинники ж, які обстоювали інтереси меншостевого населення, оперували різними цифрами і тим давали можливість критично відноситися до їхніх висновків» – констатував один з місцевих часописів¹².

Варто наголосити, що для влади значний відсоток польського населення на етнічно непольських землях мав слугувати вагомим аргументом перед європейськими державами у справі демаркації державних кордонів (проблема Вільно, статусу Східної Галичини, населення якої бойкотувало перепис) Польщі. Окрім численних зловживань польських урядовців, які бувало відмовлялися визнавати респондентів неполяками, «оскільки вони живуть у Польщі»¹³, підстави для маніпуляції статистичними даними подавали самі опитувані. Керуючись різними мотивами (побоювання виселення, ототожнення понять національності та підданства тощо), вони свідомо неправдиво визначали свою національність і, як правило, поповнювали категорію православних поляків. Як результат, серед неприродно високого показника – 62,425 поляків православного віросповідання – було чимало росіян, як і чехів, українців Волині¹⁴.

На тенденційність першого польського рескрипту звернув увагу і польський дослідник В. Менджецький, який вбачає між реальними та статистичними даними різницю у 30%¹⁵.

Статистику перепису 1921 р. не можна абсолютизувати із врахуванням того, що потужні міграційні процеси, які охопили повоєнний європейський простір, тривали й надалі. Потоки емігрантів, репатріантів, біженців суттєво коригували демографічну картину Польщі після 30 вересня 1921 р. Встановлення радянської влади в Росії, поразка у громадянській війні «білого руху» та інші негаразди породили потужну хвилю еміграції росіян, відомої в історії як «білої еміграції». Показовим є факт, що станом на 1921 р. у Польщі перебувало близько 85 тис. російських емігрантів, з них 42,500 чоловіків, 25,500 жінок, 17,000 дітей¹⁶, що свідчить про вимушений, переважно політичний характер міграції.

Найбільшу групу російських емігрантів склали військові та їхні сім'ї. Лише наприкінці 1918 – початку 1919 рр. в Польщі перебувало 1050 російських військових. Після остаточної поразки антибільшовицького руху їхня кількість значно зросла. На території Польщі були інтерновані солдати російської армії генерала Балаховича та Перемикіна, фроловська дивізія вільних козаків¹⁷. Наприкінці 1920 р. кількість лише російських козаків складала 6-7 тис. Більшість з них, 4400-5000 чол., було розміщено в спеціальних таборах для інтернованих. Так, бригада Сальникова разом з дивізією Трусова знаходилася у таборі Остров-Ломжинський, а бригада Яковлева – в Задунській Волі і Торуні¹⁸.

Російські інтерновані солдати, яких часто супроводжували й члени їхніх сімей, склали серйозну проблему для польської влади. Якщо до підписання Ризького договору (1921) польська адміністрація співпрацювала з російськими військовими силами для організації спільної антирадянської діяльності, то опісля росіяни залишилися без будь-якої політичної підтримки з боку влади. Навпаки, під тиском Москви польський уряд прийняв рішення про висилку з країни активних учасників антирадянської боротьби.

Польщу залишили Б. Савінков, який очолював у Варшаві «Народний союз захисту батьківщини і свободи», генерал С. Булак-Балахович та інші керівники російського руху. Серед майже 7 тис. російських офіцерів, що воювали на стороні поляків проти більшовиків, загинуло до 1,5 тис. чол., частина потрапила в полон, а до 70% вимушені були залишити країну. Відтак з Польщі емігрувало майже 4 тис. російських офіцерів¹⁹.

Впродовж 1920-х рр. тривав процес повернення примусово евакуйованого у 1915 р. місцевого населення із прикордонних територій. Саме за рахунок репатріантів у період з червня по грудень 1921 р. населення лише Волинського воєводства збільшилося на 46344 особи, тобто на 3,1%. Репатріація росіян припала переважно на 1918-1919 рр. Тоді реєстраційні пункти на східному кордоні зафіксували повернення близько 100 тис. (реальні цифри були значно нижчими) чол.²⁰

На початку 1930-х рр. міграційні процеси продовжувалися, але тепер уже в іншому напрямку. Через «Велику депресію», яка особливо негативно позначилася на економічному розвитку Польщі та матеріальному становищі її громадян, чимало росіян виїжджало з країни за кордон на заробітки.

В цілому другий загальнопольський перепис, проведений у 1931 р., зафіксував перебування в Польщі 138,7 тис. росіян, що складало 0,4% від усього населення²¹. З них близько 90 тис. мали польське громадянство, а решта проживали як емігранти²². Найбільш заселеними росіянами були воєводства Віленське (43 тис.), Білостоцьке (35 тис.), Волинське (23 тис.), Поліське (16 тис.) та м. Варшава (4 тис.)²³. У перших двох воєводствах росіяни проживали здавна і складали окрему етнорелігійну групу – «старообрядців».

За законодавством Другої Речі Посполитої росіяни, що проживали в країні, ділилися на три групи: 1) тих, які проживали в Польщі до початку Першої світової війни; 2) тих, що емігрували до 12 жовтня 1920 р.; 3) тих, хто нелегально оселився в країні після 12 жовтня 1920 р. Перші дві категорії користувалися правом вільного пересування, для третьої – його обмежено. Біженці, які не змогли довести свого права на політичний притулок, повинні були до 1 березня 1923 р. залишити територію Польщі²⁴.

Для росіян Польщі найбільш гострим впродовж усього міжвоєнного періоду залишалося питання отримання громадянства. Малий Версальський трактат досить ліберально окреслив цю процедуру. Так, статтями 3 і 4 передбачалося надання громадянства колишнім підданним Німецької, Австро-Угорської та Російської імперій, які до 28 червня 1919 р. постійно проживали на території Польщі або земель, що ввійшли до її складу²⁵. Проте, згідно ст.6 Ризького договору 1921 р. та «Закону про громадянство» від 20 січня 1920 р., право оптації особи на користь польської сторони потребувало підтвердження реєстраційним посвідченням. Для населення Західної Волині, наприклад, це був запис до міської, сільської чи станових громад. Знищення цих записів під час війни або взагалі відсутність таких записів позбавляло багатьох можливості отримати громадянство на загальних підставах²⁶.

Мали місце й адміністративні обмеження, зокрема циркуляр МВС Польщі від 28 серпня 1926 р., згідно з яким для задоволення прохання щодо

оптації обов'язковим стало попереднє рішення Головного ліквідаційного управління. Пізніше Верховний адміністративний трибунал визнав таку постанову неправомірною²⁷. На місцевому рівні досить поширеним явищем стало довільне тлумачення «букви закону», про що один з місцевих часописів і зазначав: «... у нашій адміністрації панує хаос, як при будівництві Вавилонської вежі»²⁸. Як результат, частина росіян отримали польське громадянство не в законодавчому, а в адміністративному порядку, а частина не отримала його взагалі і проживала в Польщі як іноземці. Таке становище позбавляло особу не лише громадянських прав, а й ускладнювало вирішення багатьох соціально-побутових проблем (працевлаштування, отримання дозволу на лікарську практику, пенсійне забезпечення тощо).

Особливу категорію населення Речі Посполитої складали політичні емігранти та біженці. Жоден з діючих польських законів не регулював юридичного становища російських біженців. Однак Польща прийняла загальні засади міжнародних юридичних норм щодо політичного притулку: особи, які користувалися даним правом, могли проживати в країні безстроково і в правовому статусі прирівнювалися до іноземців. Згідно статті 1 «Закону про іноземців» від 13 серпня 1926 р. такими вважали «кожного, хто не має польського громадянства»²⁹. Щодо них у польській владі було специфічне визначення «іноземці з невстановленою державною приналежністю, що проживають на основі карт тимчасового перебування і нансенівських паспортів»³⁰.

Відтак на російських емігрантів поширювалися міжнародні правила т. зв. нансенівських паспортів, які посвідчували особу біженця та надавали право вільного пересування країною. До 1929 р. нансенівські паспорти видавали польським урядом лише у випадку виїзду біженця за кордон³¹. У Польщі в 1937 р. окремим законом введено спеціальні посвідчення для емігрантів, які зрівняли їх у правах з громадянами при працевлаштуванні³².

Оскільки масовий потік емігрантів у 1914-1920 рр. з Російської та Османської імперій став дестабілізуючим чинником для післявоєнної Європи, то питання російських і вірменських біженців вирішувалося на міжнародному рівні. Турботу про їхню долю взяла на себе Ліга Націй. Лише вона, як наднаціональна інституція, могла стати гарантом прав і свобод для апатридів. Актуальності набуло питання про визначення правового статусу біженців. Згідно постанов Женевських конференцій 1922 і 1926 рр. російським біженцем визнавалася «... будь-яка особа російського походження, яка не користується протекторатом уряду СРСР і не отримала іншого підданства»³³.

Міжурядова угода від 30 червня 1928 р. про правовий статус російських і вірменських біженців фактично встановила юридичне рівноправ'я емігрантів та громадян. Однак Польща, ратифікувавши дану конвенцію, відмовилася визнати на своїй території чинність інституту представництва Верховного комісара, до компетенції якого входило виконання тих функцій, які традиційно покладаються на консульства. Своє рішення польська сторона мотивувала тим, що офіційна діяльність представника Верховного комісара була б порушенням умов Ризького договору. Її дипломати наголошували

ли на тому, що впровадження цього інституту не є доцільним, оскільки всі емігранти в Польщі користуються повнотою прав, наданих іноземцям³⁴.

Соціальна ніша російської меншини в польському суспільстві, порівняно з довоєнним періодом, дещо звузилася, але її представники ще з попередніх часів мали відносно пропорційне представництво серед різних соціальних верств. Показник міського населення серед росіян, порівняно з іншими етнічними групами був досить високим. За підрахунками українського вченого С. Макарчука, станом на 1931 рік у містечках Волині проживало 13500 росіян, що складало 57% їхнього загалу³⁵. Очевидно, зосередження росіян у містах було пов'язано з особливостями їхньої етносоціальної структури, що сформувалася за попереднього режиму. Як правило, це були державні службовці, фахова інтелігенція (вчителі, лікарі, адвокати і т.д.), офіцери царської армії, священнослужителі, землевласники тощо.

Однак у Другій Речі Посполитій росіяни втратили доступ до державних посад, які значною мірою раніше забезпечували їм привілейоване становище в суспільстві. Працюючи в державних установах, росіяни займали виключно другорядні посади, що негативно позначилося на соціальному статусі російської меншини в цілому. Звільнені з державної служби, колишні чиновники та царські офіцери у пошуках засобів до існування виступили у незвичній для себе іпостасі дрібних торговців, осіб, зайнятих фізичною працею³⁶. Незначний відсоток росіян отримували прибутки від нерухомого майна чи капіталовкладень. Соціальні позиції російської меншини похитнулися і через значну втрату ними земельних володінь. Якщо у 1896 р. росіянам належало 50,35%³⁷ землі у Волинській губернії, то на 1921 р. лише 32,7%³⁸ великої земельної власності перебувало у їхньому володінні, що вдвічі менше ніж у поляків. Згідно офіційної статистики на червень 1921 р. 91% усіх вилучених польською владою земель належало національним меншинам. Як правило, це була власність російських поміщиків, особливо тих, які до 1 квітня 1921 р. не повернулися у свої володіння³⁹. Отже, порівняно з довоєнним часом соціально-економічні позиції росіян значно похитнулися. Соціальні привілеї, які вони отримували від царського уряду, відійшли у минуле, а натомість спостерігалася тенденція до поширення соціальної маргінальності та неухильного погіршення матеріального становища російської меншини.

Отже можна констатувати, що малочисельність російської меншини в Польщі, її дисперсне розселення та втрачені привілейовані соціальні позиції в суспільстві об'єктивно зумовлювали її політичну маргінальність, впливали на специфіку буття в інонаціональному середовищі.

Примітки:

1. Євтух В. До проблеми визначення поняття «етнічна меншина» // Етнічні меншини Центральної та Східної Європи: корпоративний аналіз становища та перспектив розвитку / В. Євтух. – К., 1994. – С. 27.
2. Tomaszewski J. Ojczezna nie tylko Polakou. Mniejszosci narodowe w Polsce w latach 1918-1939 / J. Tomaszewski. – Warszawa, 1985.
3. Papierzynska-Turek M. Miedzy tradycja a rzeczywistoscia Panstwa wobec prawoslawia 1918-1939 / M. Papierzynska-Turek. – Warszawa, 1989.

4. Ротшильд Дж. Центрально-Східна Європа між двома світовими війнами / Дж. Ротшильд; Пер. з англ. В. Канаша. – К., 2001.
5. Макарчук С. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма / С. Макарчук. – Львов, 1983.
6. Eckert M. Historia polityczna Polski lat 1918-1939 / M. Eckert. – Warszawa, 1985. – S. 56.
7. Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitey Polskiej z dnia 30.09. 1921 r. – Warszawa, 1926. – S. 62.
8. Макарчук С. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма / С. Макарчук. – Львов, 1983. – С. 25.
9. Волинский земский календарь текущей сельскохозяйственной статистики. – Житомир, 1914. – С. 6, 23-24, 31.
10. Оксенюк Р. Нариси історії Волині: Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861-1939) / Р. Оксенюк. – Львів, 1970. – С. 65.
11. Державний архів Рівненської області (ДАРО). – Ф. 30. – Оп. 20. – Спр. 935. – Арк. 228.
12. Церква і нарід. – 1936. – № 16. – С. 471-472.
13. ДАРО. – Ф. 30. – Оп. 20. – Спр. 935. – Арк. 228.
14. Макарчук С. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма / С. Макарчук. – Львов, 1983. – С. 127.
15. Mendzecki W. Wojewodstwo Wolynskie 1921-1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych / W. Mendzecki. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdansk, 1988. – S. 68.
16. Weinfeld I. Rocznik Polski. Tablice statystyczne / I. Weinfeld. – Warszawa, 1922. – S. 17.
17. Ткачов С. Доля східних союзників Пілсудського у міжвоєнній Польщі / С. Ткачов // Пілсудський і Україна. Матеріали конференції 13-14 липня 2002 р. – Тернопіль, 2002. – С. 41.
18. Елкин А. Русские казаки в Польше в 20-40-е годы XX в. / А. Елкин // Вісник Харківського національного університету ім. В. Каразіна. Серія Історія. – Харків, 2002. – Вип. 34. – С. 101-102.
19. Ткачов С. Доля східних союзників Пілсудського у міжвоєнній Польщі / С. Ткачов // Пілсудський і Україна. Матеріали конференції 13-14 липня 2002 р. – Тернопіль, 2002. – С. 40.
20. Weinfeld I. Rocznik Polski. Tablice statystyczne / I. Weinfeld. – Warszawa, 1922. – S. 39-40.
21. Tomaszewski J. Ojczezna nie tylko Polakou. Mniejszosci narodowe w Polsce w latach 1918-1939 / J. Tomaszewski. – Warszawa, 1985. – S. 149.
22. Karpus Z. Emigracja rosyjska w Polsce w latach 1918-1922 / Z. Karpus // Problemy narodowosciowe Europy Srodkowo-Wschodniej w XIX-XX wieku. Ksiega pamiatkowa dla Profesora Przemyslawu Hausera. Praca zbiorowa pod redakcja A.Grubinskiego. – Poznan, 2002. – S. 378.
23. Tomaszewski J. Ojczezna nie tylko Polakou. Mniejszosci narodowe w Polsce w latach 1918-1939 / J. Tomaszewski. – Warszawa, 1985. – S. 149.
24. Бочарова З. Правовое положение русских беженцев на Западе в 1920–1930-е гг. / З. Бочарова // История. – 2002. – №2. – С.10.
25. Traktat miedzy glownemy mocarstwami sprzymierzonymi i stowarzyszonemi a Polska. Podpisany w Wersalu 28 czerwca 1919 r. // Dziennik ustaw Rzeczypospolitey Polskiej. – Warszawa, 1920 r. – № 110, poz. 728. – S. 1937.
26. Волинское слово. – 1925. – № 822. – С. 2; ДАРО. – Ф. 30. – Оп. 20. – Спр. 935. – Арк. 231-233.
27. ДАРО. – Ф. 30. – Оп. 20. – Спр. 935. – Арк. 231-234.

28. *Zycie Wolynia*. – 1927. – № 1. – С. 3.
29. Бочарова З. Правовое положение русских беженцев на Западе в 1920–1930-е гг. / З. Бочарова // *История*. – 2002. – № 2. – С. 9.
30. Ткачов С. Доля східних союзників Пiлсудського у міжвоєнній Польщі / С. Ткачов // Пiлсудський і Україна. Матеріали конференції 13-14 липня 2002 р. – Тернопіль, 2002. – С. 43.
31. Бочарова З. Правовое положение русских беженцев на Западе в 1920–1930-е гг. / З. Бочарова // *История*. – 2002. – №2. – С. 10.
32. Слово. – 1937. – № 16. – С. 6.
33. Бочарова З. Правовое положение русских беженцев на Западе в 1920–1930-е гг. / З. Бочарова // *История*. – 2002. – №2. – С. 1.
34. Бочарова З. Правовое положение русских беженцев на Западе в 1920–1930-е гг. / З. Бочарова // *История*. – 2002. – №2. – С. 7.
35. Макарчук С. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма / С. Макарчук. – Львов, 1983. – С. 150.
36. Mendzecki W. Wojewodstwo Wolynskie 1921 – 1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych / W. Mendzecki. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdansk, 1988. – С. 186.
37. Щербак М. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / М. Щербак. – К., 1997. – С. 46.
38. *Zycie Wolynia*. – 1924. – № 24. – С. 13.
39. ДАРО. – Ф. 30. – Оп. 20. – Спр. 935. – Арк. 237.

В статье на основе архивных материалов дана характеристика положения российского национального меньшинства в межвоенной Польше. Поданы статистические сведения количества россиян в структуре населения, проанализировано отношение польских властей к российским эмигрантам и беженцам, определено социальный состав российского меньшинства во Второй Речи Посполитой.

Ключевые слова: Польша, национальное меньшинство, социо-демографический анализ, перепись населения, миграционные процессы, российские беженцы.

Отримано: 24.01.2010

УДК 94 (477.43/44)«1945-1952»

Сергій Гальчак
(Вінниця)

СТАВЛЕННЯ «ОСТАРБАЙТЕРІВ»-ПОДОЛЯН ДО СВОЄЇ ВІТЧИЗНИ

У статті аналізується ставлення колишніх «східних робітників» з Поділля до своєї Вітчизни під час перебування на нацистській каторзі та після повернення додому, звертається увага на їхню участь у відбудові народного господарства.

Ключові слова: туга, рідний край, гірка неправда, ударна праця, благодійність, бути корисним державі.

В останні роки чимало вітчизняних дослідників звернулося до проблеми долі українських «остарбайтерів», чому сприяв доступ до раніше утаємничених архівних матеріалів, а також прагнення дослідників по-новому, неупереджено і об'єктивно, поглянути на події Другої світової війни. Зокрема,

О. Є. Лисенко наголошував, що «остарбайтери» становлять окрему соціальну групу за своїм походженням, обставинами формування, умовами і тривалістю існування, характером життєдіяльності, ієрархією і субординацією, способами виживання, сприйняттям тогочасних подій та іншими критеріями¹. Окремі аспекти проблеми повернення примусових робітників зі Сходу на батьківщину аналізувалися О. Янковського², В. Холодницьким³, Т. Пастушенко⁴, С. Гальчаком⁵, О. Буцько⁶, М. Куницьким⁷ та ін.⁸. Водночас поза увагою дослідників залишається питання про ставлення «остарбайтерів» до своєї Вітчизни, висвітленню якого і присвячена наша стаття.

Колишні «остарбайтери» вважалися в Радянському Союзі неблагонадійною категорією населення й з волі «вождя народів» були віднесені до вірогідних ворогів народу. Тому холодне ставлення Батьківщини пригнічувало та хвилювало всіх, хто повернувся з нацистської неволі. «Який же я ворог? Та я так хотіла їхати в ту Німеччину, як помирати <...> Якби я заховалась не в люху біля хати, звідки мене витягли поліцаї, а десь у лісі, то може й цього не було і ніхто б не думав про мене так погано, – згадувала жителька с. Підлісівка Кам'янець-Подільської області Ю. К. Солоніна⁹. А. О. Крицька із с. Дашів Вінницької області із боєм згадувала: «Серце німіло від болю, хотілося криком кричати, коли бачила, що Батьківщина не довіряє нам. А як же ми линули, хотіли пригорнутись до неї»¹⁰.

Туга за Батьківщиною в нацистській неволі, як свідчать численні спогади примусових робітників та їхні листи з Німеччини була великою. Так, О. Небелюк із с. Теофілівка Вінницької області наголошувала, що «в Німеччині дуже не вистачало України. Сумувала за нею, моїми рідними, що залишились там <...> Було дуже гірко на душі, що мою Україну, мою Батьківщину терзає ворог, що я тут, далеко від неї, що безсила чимось допомогти»¹¹. А. Н. Менчинська із с. Дашківці Літинського району на Вінниччині згадувала: «Ми вмيرали від туги за рідною домівкою. Коли на душі було особливо важко, плакали й співали в своєму баракові:

Покидаю матір і меншого брата,
Буде вам без мене невесела хата.
Невесела хата ще й сумні куточки.
Не чекайте, мамо, з Германії дочки.
Невесела хата ще й сумне подвір'я,
Оце тобі, мамо, все моє весілля.
Ой, хто ж мені, доню, пісню заспіває?
А хто ж мені, доню, сльози повтирає?
Соловей у гаю пісню заспіває,
Буйнесенький вітер сльози повтирає <...>

Як же нам хотілось повернутись у свою милу солов'їну Україну!»¹².

Переважає більшість українців, незважаючи на біль і образи, спричинені їм більшовицько-сталінською системою залишалися віддані своїй Вітчизні. Так, Н. Слесарева, батько якої був репресований і в 1937 р. розстріляний, а її матір, як дружину «ворога народу», вислано в Сибір, писала: «Аналізуючи ті роки, я з жахом, на прикладі лише своєї зруйнованої сім'ї,

розумію, якого страшного монстра зростила брехлива, підла пропаганда про краще життя. Того, який згубив у своїй країні під час голодомору і під виглядом ворогів народу кращих людей з робітників, селян, талановитих керівників, вчених, воєначальників! Жили б вони, ніякий Гітлер не посмів би чіпати нашу країну! І наші люди не залишилися б вічно лежати в проти-танкових ровах, не горіли б у печах крематоріїв, не стали б піддослідними кроликами в «лікарів-експериментаторів» третього рейху. Ми не зазнали б принизливої рабської праці в якості «цванцарбайтерів» (примусових робітників – С. Г.). А за нашу свободу не була б пролита кров мільйонів солдатів і офіцерів, синів і дочок нашого народу! Ми <...> мріяли повернутись у Радянський Союз»¹³.

Будучи відірваними від дому, «остарбайтери»-подоляни вболівали за долю Вітчизни, жадібно ловили кожне слово, що долиняло з рідної землі, раділи добрим вістям. «Коли я довідався, що від німецьких фашистів звільнена Вінниця, я заплакав від радості,» – згадував Д. Галузинський із м. Гайсин Вінницької області¹⁴. Їх ставлення до Батьківщини не змінилося й після повернення на Україну. «Наша земля лежала в руїнах. Спалені та зруйновані будівлі, розбиті дороги, воронки та окопи, як сліди запеклих боїв <...> Такою запам'яталась Вінниччина, коли я, нарешті, повернувся у рідне Слободище, – згадував Д. Левчишин. – Тихе і миле, покалічене війною, після довгої розлуки село стало ще дорожчим моєму серцю. Я ще більше полюбив рідний край, який так часто снівся мені у далекому Батропі»¹⁵. Водночас кам'яничин Д. Галузинський пригадував: «Слава про нашу державу лунала на весь світ і ми теж гордились нею. Прибувши додому, ми хотіли йти в ногу разом з усіма, бути потрібними країні. Хоч здоров'я було підірване в Німеччині, кожну роботу виконував охоче. На все життя мені запам'ятався вірш поета, здається, Андрія Малишка, що був в нашій кам'янець-подільській газеті. Там були такі слова: І труд до краплини, і кров до останку, всього себе, брате, Вітчизні віддай! І ми віддавали. Тому, що любили свою Вітчизну»¹⁶. Повернувшись на Батьківщину, колишні «остарбайтери», всупереч компартійній пропаганді, не визнавали себе «ворогами народу» і «зрадниками». Так, Н. Бондаренко з с. Уладівка Хмельницького району наголошував: «Хотілося, щоб всі знали, що ніякі ми не вороги нашого народу. Що ми такі ж жертви страшної війни, як і тисячі калік, які повернулися з фронту <...> Нас насильно завезли в ту прокляту Німеччину <...> Теж покаліченими ми вернулися з фашистського пекла, не дай Бог нікому пережити те, що випало нам. Ой, як же важко чути гірку ту неправду, яку говорять про нас. А ще більш важко відчувати, що Вітчизна на тебе дивиться косо. Ми ніколи не були зрадниками. Ми завжди любили свою Вітчизну всім серцем»¹⁷. Водночас у звіті Вінницького облвиконкома за 1945 р. відмічалось, що «громадяни, які повернулись із німецького рабства, по прибуттю на місце проживання висловлюють ненависть до німецьких чазяїв, у яких вони працювали, голодували, зазнавали знущань. У даний час обіцяють добре працювати в колгоспах, радгоспах, промисловості і своєю працею допомогти швидкому відновленню сільського господарства і промисловості»¹⁸.

Виявляючи повагу до Вітчизни, колишні «східні робітники» намагалися, насамперед, бути корисними у праці, чого Батьківщина від них, власне, і очікувала. Так, у вересні 1945 р. в деражнянській районній газеті “Прапор ленінізму” було видруковано звернення репатріантів-колгоспників до всіх репатріантів Кам’янець-Подільської області “Віддячимо за наше визволення, повернення на Батьківщину”, яке закликало подоляти віддячити Вітчизні за звільнення з нацистської неволі ударною працею¹⁹.

Колишні «остарбайтери» повсякчасно виявляли самовіддану працю на користь свої Батьківщині. Так, у колгоспах Базалійського району 96 репатріанток-жінок працювали ланковими, а 10 чоловік – бригадирами, і всі вони були передовиками, а їх ланки і бригади перевиконували норми на всіх польових роботах 1946 року на 150-180%. Особливо відзначились ланкові К. Приймачук, Г. Задорожна, бригадир В. Корба, який за відмінну працю був делегований на районний зльот ударників і передовиків сільського господарства. Ударниками праці в Теофіпольському районі були репатріантки Д. Потюк, Н. Бабак, М. Вінничук, В. Москалюк, А. Поліщук, які виконували норми на польових роботах на 180-200% і своєю сумлінною працею завоювали чималий авторитет серед колгоспників. А в колгоспі ім. Ворошилова Ярмолинецького району головою працював репатріант К. Дацько. Господарство під його керівництвом стало передовим у районі й достроково виконало хлібопоставки державі²⁰.

Сумлінно працювали колишні репатріанти-робітники і на промислових підприємствах. Так, котельниця на хлібозаводі у Проскуріві А. Міржук виконувала денну норму на 200-220%, а робітники Кам’янець-Подільської тютюнової фабрики А. Дейчук, Н. Войтко, М. Лук’янова, Г. Трамбовецька за відмінну роботу були нагороджені грошовими преміями, отримали подяки та були занесені на Дошку пошани²¹.

Не залишились осторонь колишні репатріанти, що працювали в закладах освіти і культури. Так, приклад самовідданої праці на Теофіпільщині демонстрували директор неповної середньої школи А. Зінчук, лаборантка санітарної станції Н. Лавренюк, завідувач контрольно-насінневої лабораторії агроном І. Пейда. В Ярмолинецькому районі взірцем для інших репатріантів був інспектор управління освіти Ф. Янов, а в м. Проскурів – вчителька середньої школи № 3 Н. Савіна²².

Подібне подвижницьке ставлення колишніх репатріантів до праці зумовлювалось низкою факторів, зокрема: по-перше, прагненням якомога швидше відродити рідний край і Вітчизну; по-друге, усвідомленням того, що не гнеш спину на німецького фабриканта-рабовласника чи «багера», а працюєш в ім’я України, її добробуту; по-третє, спокутою особистої провини перед Батьківщиною. Крім патріотичних мотивацій у ставленні до праці та бажання заробити на шматок хліба, репатріанти своїм трудовим старанням переслідували ще одну важливу мету – захистити себе і свою родину від можливих репресивних заходів держави.

Очевидно подвижництво колишніх «остарбайтерів» сприяло розгортанню соціалістичного змагання на виробництві, а в окремих випадках сприяло відродженню популярного у довоєнний період стахановського

руху, що базувався на високому ентузіазмі людей, підвищенні продуктивності праці, а відтак, збільшенні обсягів валового продукту, якнайшвидшому заліковуванні ран, завданих народному господарству країни гітлерівською навалою. Так, вже в 1946 р. у Кам'янець-Подільській області серед репатріантів нараховувалось 1640 стахановців і 6626 ударників соцзмагання²³. На Вінниччині на 1 липня 1947 р. їх нараховувалось 3214 і 1141 осіб відповідно²⁴. По суті, ударники та стахановці були на кожному підприємстві, в кожному колгоспі, радгоспі, трудовому колективі.

Водночас, переслідуючи власні інтереси, держава підтримувала рух ударників серед репатріантів: усіляко заохочувала передовиків соціалістичного змагання, ударників виробництва, зокрема, не скупилась на високі нагороди. Так, у 1948 р. указами Президії Верховної Ради СРСР орденами та медалями було нагороджено велику групу репатріантів-подолян. На Вінниччині орденом Леніна нагороджено 3 чоловіки, орденом Трудового Червоного Прапора – 5, медаллю “За трудову відзнаку” – 2, медаллю “За трудову доблесть” – 10. В Кам'янець-Подільській області орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора було відзначено 25 чоловік, а ланкові 3. Скопецька та Є. Бортник отримали зрірку Героя Соціалістичної Праці²⁵. Усього ж в Україні на початок 1950 р. серед колишніх репатріантів було 19 чоловік – Героїв Соціалістичної Праці й 2 – лауреати Сталінської премії²⁶.

Водночас слід визнати, що соціалістичне змагання було по суті прихованою формою отримання державою додаткового прибутку через фізичну експлуатацію його учасників. Адже, щоб досягти рівня передовиків, очолити список ударників, учасникам змагання потрібно було не рахуватись ні з силами, ні з часом, до останку віддаватись роботі. І лише завдяки цьому, недоотримуючи через запроваджені державою тарифи оплати праці чималої частини зароблених коштів і задовольняючись більшою мірою суспільним визнанням, моральними стимулами та заохоченнями (урядові нагороди, занесення на Дошки пошани, нагородження перехідними червоними прапорами, вимпелами, дипломами, грамотами, оголошення подяк тощо).

Найяскравіше це видно на прикладі ставлення до праці членів трудових батальйонів, що комплектувалися, як правило, зі складу репатріантів. Так, усі з них, які працювали на авторемонтному заводі № 45 м. Вінниці, виконували виробничі норми, більшість їх перевиконували, а відтак могли розраховувати на високу заробітну плату. Але, не дивлячись на високий процент виконання норм, робітники отримували низьку заробітну плату через існуючі на заводі занижені розцінки оплати їх праці. Зауважимо, що за виконання норми на 250-350% робітник цього підприємства повинен був отримати 1800 крб., а робітники із числа репатріантів отримували втричі менше²⁷ (в умовах повоєнного голоду паляниця чорного хліба на вінницькому базарі коштувала близько 100 крб.).

Трудові зусилля втілювались у конкретні здобутки. Так, результатом наполегливої праці народу України протягом 1946-1950 рр. було відбудовано, збудовано і введено в дію понад 6 тис. промислових підприємств, що було більше, ніж за перші дві п'ятирічки. Середньорічний темп приросту промислової продукції республіки досяг 34,5% (проти 22-23% в цілому по

СРСР). В 1950 р. загальний обсяг промислового виробництва, порівняно з 1940 р., збільшився на 15%, у тому числі по чорній металургії – на 16%, машинобудівній і металообробній – на 44%, промисловості будівельних матеріалів – у 2,3 рази²⁸.

У 1948 р. на Вінниччині було відбудовано і здано в експлуатацію найбільший на той час в області Гніванський цукровий завод, почав працювати відроджений Турбівський цукрозавод, на два роки раніше встановленого строку став до ладу Соснівецький цукрозавод, було завершено реконструкцію на Жданівському, Моївському та Степанівському цукрозаводах. Відроджувалися інші галузі промисловості: запрацювали Ладижинський спиртзавод і Вінницький консервний завод, збудовано Вінницький маслозавод, запрацювала перша черга Вінницького суперфосфатного заводу та інші нові підприємства. Чималих здобутків домоглися сільські трудівники Вінниччини, де в 1950 р. урожайність озимої пшениці становила на 2 центнери з гектара більше, ніж у довоєнному 1940 р., а понад 20 центнерів з гектара озимої пшениці на всій площі одержали 244 колгоспи області²⁹.

Позитивні зміни відбулися в економіці Кам'янець-Подільської області, де в 1946-1950 рр. відбудовано і введено в експлуатацію 440 промислових підприємств. На кінець 1950 року валова продукція промисловості області досягла 95% довоєнного рівня, а виробництво електроенергії перевищило рівень 1940 року в 2,5 рази, продукції машинобудування і металообробки – в 1,6 рази. 13 промислових підприємств виконали п'ятирічку за 3,5 роки, зокрема, достроково справилися зі своїми виробничими завданнями всі верстатобудівні заводи, Дунаєвецька суконна фабрика ім. Леніна, Понінківський паперовий комбінат, Довжоцький спиртзавод³⁰. На кінець четвертої п'ятирічки сільськогосподарські артілі області освоїли 97,5% посівних площ довоєнного рівня, значно розширилися посіви цукрових буряків. Урожайність зернових, порівняно з довоєнним рівнем, збільшилась на 2,5 центнерів з гектара, цукрових буряків на 57 центнери. Колгоспи Чемеровецького району зібрали по 19 центнерів зернових, а озимої пшениці по 21 центнеру. Близько 400 артілей, 640 бригад зібрали цукрових буряків понад 200 центнерів з га, а 623 ланки – по 300 центнерів і більше³¹.

У цих здобутках вагомою була частка колишніх «остарбайтерів», які прагнули прислужитись Вітчизні не лише працею. Чимало їх, як і більшість населення Поділля, незважаючи на скромні можливості, допомагали Батьківщині й фінансово. Так, відразу ж після звільнення краю від гітлерівців тут зародився і набув поширення патріотичний рух по збору коштів для виробництва військової техніки Червоної армії. На Вінниччині мешканці області збирали кошти на будівництво танкових колон “Колгоспник Вінниччини”, “Боець всеобуча”, “Цукровик Вінниччини”, “Залізничник”, “Народний вчитель”, ескадрильї “Колгоспник Вінницького району”, на території Кам'янець-Подільської області – на будівництво танкової колони “Радянське Поділля”, бронемашин для шепетівських дивізій, літаків з написом “Летавський орден Леніна колгосп ім. Леніна”³².

Взяти участь у зборі коштів на озброєння Червоної армії репатріантам не довелося – закінчилася війна, але вони долучилися до не менш

важливої справи – передплаті на державну позику відбудови і розвитку народного господарства СРСР. Їхня добровільна участь у благодійних фінансових акціях зумовлювалася патріотичними почуттями і вдячністю державі за визволення з нацистської неволі. Так, репатріантка К. Сікорська із Ситковецького району на мітингу жителів району заявила: “Я дякую нашій Червоній Армії, яка звільнила нас від німецького рабства, і я повернулася на свою Батьківщину. Я підписуюсь на позику на 500 крб. і сплачую готівкою”³³. І таких людей серед репатріантів виявилось чимало. Лише в одному Літинському районі до 500 карбованців позичили державі 126 чоловік, а по 500 крб. – 83³⁴. Загалом, як відзначалося в інформації відділу у справах репатріації при Вінницькому облвиконкомі за 8 липня 1946 р., «у передплаті на позику відбудови народного господарства СРСР репатрійовані радянські громадяни взяли активну участь в усіх районах області. Так, у Вороновицькому районі репатріант-колгоспник Оленівського колгоспу Г. Стеба, репатріанти-колгоспники Воловодівського колгоспу С. Моргун, Ф. Коваль, Т. Швець та ряд інших підписалися на 500 карбованців і внесли їх готівкою»³⁵. Аналогічна ситуація щодо участі населення в підписці на державну позику спостерігалася і в Кам’янець-Подільській області³⁶.

Водночас, можемо припустити, що за цими цифрами був ще один чинник – прихований тиск державних інституцій на репатріантів, хоча в документах він безпосередньо не відображений. Але, беззаперечним є те, що для надання матеріальної допомоги державі, кожна конкретна людина мала бути патріотом своєї Вітчизни, а відтак, ставити інтереси держави і суспільства вище власних.

Зрештою, можемо констатувати, що, на відміну від упередженого ставлення радянської держави до репатріантів, колишні «остарбайтери» прихильно ставились до своєї Батьківщини і прагнули бути їй корисними після повернення на рідну землю. Вони брали активну участь у відбудові народного господарства та соціально-культурної сфери Поділля, країни, ставали ударниками виробництва і передовиками соціалістичного змагання. Вони брали посильну участь у передоплаті облігацій позики відбудови народного господарства, мріючи про краще майбутнє Вітчизни, чим зайвий раз спростували безпідставність і штучність ставлення до себе владних структур як до неблагонадійної категорії населення. У плані подальшого дослідження проблеми «остарбайтерів» перспективним бачиться вивчення процесу їх адаптації в радянському повоєнному суспільстві, соціальної реабілітації тощо.

Примітки:

1. Лисенко О. Є. Проблема «остарбайтерів» як предмет соціальної історії / О.Є. Лисенко // «...То була неволя»: Спогади та листи остарбайтерів / Гол. ред. В. А. Смолій; ред. кол.: О. С. Артемов, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко та ін.; Упорядн.: Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. – К., 2006. – С. 7-14.
2. Янковська О. В. До питання про долю українських репатріантів Великої Вітчизняної війни / О.В. Янковська // Сторінки воєнної історії України: 36. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 3. – С. 206- 212.
3. Холодницький В. Репатріація: з історії повернення жителів Чернівецької області, вивезених за її межі в роки Другої світової війни / В. Холодницький //

- II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». Кам'янець-Подільський, 17-18 вересня 2003 р. Доповіді та повідомлення. – Кам'янець-Подільський; К.; Нью-Йорк; Острог, 2007. – Т. 4. – С. 414-425.
4. Пастушенко Т. В. Репатріація українських «остарбайтерів» на Батьківщину: 1944-1947 рр. / Т. В. Пастушенко // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України.* – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 3. – С. 123-136.
 5. Гальчак С. Д. Організаційні заходи Радянського Союзу з підготовки до репатріації переміщених осіб / С. Д. Гальчак // *Безсмертя подвигу: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 22 квітня 2005 р.* – К., 2006. – С. 188-200; *Його ж. Антигітлерівська коаліція і питання репатріації «східних робітників» // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник наукових праць.* – Вип. 29. – К., 2005. – С. 157-166; *Його ж. Фільтрація як обов'язковий елемент репатріації «східних робітників» // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник наукових статей.* – Вип. 25. – К., 2004. – С. 412-420; *Його ж. Ідеологічні аспекти репатріації «остарбайтерів»-подолян в умовах «холодної війни» // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей.* – К., 2004. – Вип. 8. – Ч. 2. – С. 221-237.
 6. Буцько О. В. Створення і діяльність радянських органів репатріації 1944-1946 / О. В. Буцько // *Сторінки воєнної історії України: Зб. статей.* – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 3. – С. 206-212; *Його ж. Репатріація українських громадян (1944-1946 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. статей.* – Вип. 1. – К., 1997. – С. 143-158; *Його ж. «С возвращением»: судьба украинских граждан, репатриированных на Родину // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. праць.* – Вип. 2. – К., 1998. – С. 148-162.
 7. Куницький М. П. Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор): Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.02 / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича / М.П. Куницький. – Луцьк, 2008.
 8. Мічуда В.В. Побут і дозвілля сільського населення України в повоєнний період (1945-1953 рр.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» / В.В. Мічуда. – Переяслав-Хмельницький, 2009; Гальчак С. Д. На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942-2007 рр.) / С.Д. Гальчак. – Вінниця, 2009.
 9. Із спогадів Ю. Солонішої // *Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО).* – Ф. Р-6193. – Оп. 6. – Спр. 6802.
 10. Із спогадів О. Крицької // *Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО).* – Ф. Р-6023. – Оп. 1. – Спр. 22018.
 11. Із спогадів О. Небелюк // *Державний архів Вінницької області.* – Ф. Р-6023. – Оп. 1. – Спр. 43802.
 12. Із спогадів Н. Менчинської // *Державний архів Вінницької області.* – Ф. Р-6023. – Оп. 1. – Спр. 1526.
 13. Із спогадів Н. І. Слесаревої, м. Дніпропетровськ // *Пам'ять заради майбутнього: Спогади / 2-е вид.* – К., 2003. – 114, 124.
 14. Гальчак С. Д. На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942 – 2007 рр.) / С. Д. Гальчак. – Вінниця, 2009. – С.606.
 15. Із спогадів Д.М. Левишина // *Державний архів Вінницької області.* – Ф. Р-6023. – Оп. 1. – Спр. 24295.
 16. Із спогадів Д. Д. Галузинського // *Державний архів Хмельницької області.* – Ф. Р-533. – Оп. 1. – Спр. 23.
 17. Із спогадів Н. Бондаренко // *Державний архів Вінницької області.* – Ф. Р-6023. – Оп. 1. – Спр. 4319.

18. Звіти облвиконкому за 1945 р. // Там само. – Ф. Р-2700. – Оп.5. – Спр.382. – Арк.22.
19. Відбиток газети «Прапор ленінізму» // Державний архів Хмельницької області. – Ф. Р-338. – Оп. 14. – Спр. 2. – Арк. 3, 6.
20. Звіти райвиконкомів за 1946 рік // Там само. – Арк. 4, 5.
21. Там само.
22. Там само. – Арк. 5.
23. Там само. – Арк. 3.
24. Звіти облвиконкому за 1947 р. // Державний архів Вінницької області. – Ф. Р-2700. – Оп. 5. – Спр. 390. – Арк. 33.
25. Там само. – Оп.5. – Спр.393. – Арк. 44, 45; Звіти облвиконкому за 1947 р. // Державний архів Хмельницької області. – Ф. Р-338. – Оп. 14. – Спр. 6. – Арк. 114-116.
26. Полян П. Жертвы двух диктатур: Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация / П. Полян. – М., 1996. – С. 311.
27. Звіти облвиконкому за 1947 р. // Державний архів Вінницької області. – Ф. Р-2700. – Оп. 5. – Спр. 382. – Арк. 52.
28. Історія народного господарства Української РСР: У 3-х т., 4-х кн. – К., 1985. – Т. 3, кн. 1. – С. 295-296.
29. Нариси історії Вінницької партійної організації / [Ю.В. Бабко, М.Л. Бабій, В.Д. Бовкун та ін. Ред. колегія: В.М. Таратута (від. ред.) та ін.]. – Одеса, 1980. – С. 225, 229.
30. Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область / Гол. редкол. Тронько П. Т.; редколегія тому: Мехеда М. І. (гол. редкол.), Главак Т. В. (заст. гол.) та ін. – К., 1971. – С.53-54.
31. Там само. – С.54.
32. Вінницька правда. – 1945. – 17 січня, 4 жовтня; Звіти облвиконкому // Державний архів Вінницької області. – Ф. П-136. – Оп. 13. – Спр. 6. – Арк. 21; Вінницька правда. – 1944. – 24 серпня, 1 жовтня; Радянська правда (м. Проскурів). – 1944. – 9 травня; Шлях Жовтня (м. Шепетівка). – 1944. – 14 червня; Радянське Поділля (м. Кам'янець-Подільський). – 1945. – 11 березня; Вінницька правда. – 1945. – 17 січня.
33. Звіти облвиконкому // Державний архів Вінницької області. – Ф. Р-2700. – Оп. 5. – Спр. 382. – Арк. 31.
34. Звіти облвиконкому за 1947 р. // Державний архів Вінницької області. – Ф. Р-1998. – Оп. 2. – Спр. 52. – Арк. 64.
35. Там само. – Ф. Р-2700. – Оп. 5. – Спр. 382. – Арк. 40.
36. Звіти облвиконкому за 1947 р. // Державний архів Хмельницької області. – Ф. Р-338. – Оп. 14. – Спр. 6. – Арк. 3.

В статье анализируется отношение бывших «остарбайтеров» с Подолья к своей Отчизне во время пребывания на нацистской каторге и после возвращения домой, обращается внимание на их участие в процессе восстановления народного хозяйства.

Ключевые слова: тоска, родной край, горькая неправда, ударный труд, благотворительность, быть полезным государству.

Отримано: 8.02.2010

Іван Боровець
(*Кам'янець-Подільський*)

ПОЛІТИКА УРЯДУ СЛОВАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ 1939-1945 рр. У СФЕРІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ОСВІТИ, НАУКИ, КУЛЬТУРИ

В статті подана аналітична узагальнююча характеристика заходів словацького уряду в період функціонування Словацької держави 1939-1945 рр., які спрямовувалися на розбудову національної освіти, науки та культури. Визначено їх позитивні результати та негативні тенденції. Розкрито ступінь підпорядкування культурно-освітньої сфери політичним інтересам владного режиму.

Ключові слова: словакизація, освітньо-виховна політика, гуманітарні науки, культурно-просвітницькі товариства, державні культурні установи, інакомислення, національна самосвідомість.

Період 1939-1945 рр. у словацькій історії характеризується першим досвідом національного державотворення. Одним із результатів ліквідації в середині березня 1939 р. помюнхенської Чехо-Словаччини було утворення окремої Словацької держави, але тогочасна геополітична ситуація в Центрально-Східній Європі зумовила підпорядкування її нацистській Німеччині. Вже 18-23 березня був укладений Охоронний договір, за яким райх гарантував незалежність та територіальну цілісність Словаччини, але словацький уряд мав вести свою зовнішню політику та розбудовувати військо у тісній згоді з німецьким урядом¹. Підписання таємного двостороннього протоколу про господарську та фінансову співпрацю поклало початок економічній залежності Словацької держави від Німеччини. Звісно, ці домовленості негативно позначилися на міжнародному статусі новоутвореної держави та ставленні до неї з боку демократичних країн.

Критичної оцінки заслугує політичний режим Словацької держави. Фактично вся повнота влади зосередилася в руках Глінкової словацької народної (людової*) партії (ГСНП). Конституція визначала, що лише через ГСНП словацький народ бере участь у політичному житті та управлінні країною². Консервативний католицизм і жорсткий націоналізм у теорії та політичній практиці правлячої партії засвідчили авторитарний характер владного режиму.

Попри вказані недоліки звертаємо увагу на те, що створення власної держави відкрило словацькому народу унікальну можливість для національного самоствердження та духовного збагачення. В 1939-1945 рр. словаки отримали шанс заявити про себе як самостійну повноцінну націю. Тому у сфері словацької національної освіти, науки та культури спостерігалися вагомі державотворчі здобутки.

Дана проблема не стала предметом дослідження у спеціальних наукових розвідках вітчизняних істориків. Для словацької історіографії є характерними суперечливі оцінки культурно-освітніх заходів уряду Словацької держави. У 40-80-х рр. минулого століття розгорнулася дис-

* Від словацького ľud – народ. В статті також вживаються похідні від цього слова означення «людак», «людацький».

кусія між словацькими дослідниками марксистського напрямку та істориками, що симпатизували людацькій еміграції на Заході або й прямо до неї належали. Марксисти Й. Матей, Е. Пауліни, М. Томчік гостро критикували клерикальні та націоналістичні тенденції в культурно-освітній політиці людацької влади³. Натомість емігрантські апологети Словацької держави Й. Мештянчик, Й. Гронски, Е. Жатко чисельними прикладами доводили беззаперечні далекосяжні здобутки словацької освіти і культури у 1939-1945 рр⁴. Після демократичних перетворень кінця 80-х рр. суперечки з цього питання не припинилися. Представники академічної словацької науки М. Баторова, І. Каменец, С. Конечни продовжують негативно оцінювати політизацію освітньо-культурного життя в роки Словацької держави, хоча й визнають значні позитивні зрушення у розбудові національної освіти, науки та культури⁵. Репрезентанти так званого національного напрямку в сучасній словацькій історіографії (А. Маглоленова, Й. Валах, П. Маруняк) розкривають вказану проблему з патріотичних позицій та бачать тогочасний культурно-освітній розвиток Словаччини виключно у позитивному світлі⁶. Відтак, метою пропонованого дослідження є об'єктивне інформування української наукової громадськості у даному питанні та спроба вирішити означені протиріччя у словацькій історичній науці.

Опіка над культурно-освітнім розвитком країни одразу ж перетворилась на магістральний напрямок внутрішньої політики словацької влади у 1939-1945 рр. Аналіз державних бюджетів того часу дає уявлення про відносно щедрі дотації Міністерству освіти. Симптоматично, що видатки на освітні цілі в час Світової війни майже не поступалися військовим затратам, а розподіл державних коштів на 1943 р. навіть передбачав більше фінансування для Міністерства освіти ніж для Міністерства оборони⁷. Поширилась практика матеріальної допомоги з боку місцевих органів. Показово, що 20 вересня 1941 р. Прешовський жупний комітет на своєму засіданні ухвалив задовольнити прохання про виділення додаткових грошей на потреби культурних товариств, шкільної справи тощо⁸.

Залучення значних фінансових ресурсів дозволило розширити мережу освітніх закладів. В 1941 р. закладено будівництво 129 початкових шкіл⁹. В період 1939-1943 рр. виникло 10 гімназій, учительська академія, 8 комерційних та 3 ремісничі училища, 4 жіночі професійні школи¹⁰. З 3 липня 1940 р. офіційно розпочав свою діяльність Словацький університет на базі університету ім. Я. А. Коменського в Братиславі¹¹. Крім нього, в систему вищих навчальних закладів Словацької держави входили новостворені Політехнічний і Торгівельний інститути. Великим досягненням вважаємо те, що впродовж 1939-1945 рр. більш ніж вдвічі зріс контингент студентів у словацьких вузах¹².

Націоналізм словацької влади не забарився проявитися і в освітній сфері. Потрібно зауважити на його прогресивному значенні на той час, адже він «підігрівав» процес національного самоусвідомлення словаків. Проголосивши словацьку мову державною, уряд доклав чимало зусиль для її поширення в діловодстві. Під гаслом очищення від чехізмів в 1940 р. зазнали змін правила словацького правопису¹³. Міністерство внутрішніх

справ визначило обов'язковим для всіх чиновників відвідування спеціальних курсів словацької мови¹⁴. Важко переоцінити й значення курсів вітчизняної історії, що в просвітницьких цілях організовувалися в містах і селах країни¹⁵. Форсованими темпами проходила «словакизація» вчительських і професорсько-викладацьких кадрів. Якщо в 1938 р. на території Словаччини серед викладачів середніх шкіл було 345 словаків і 523 чехи, то на кінець 1942-43 навчального року працювало вже 700 словаків і лише 26 чехів¹⁶. В такому ж руслі змінювався національний склад викладацького корпусу державних шкіл.

Дана політика переслідувала мету повністю викоринити пропаговану в часи Чехо-Словацької республіки ідейну конструкцію єдиної «чехословацької» нації, яка відсувала на задній план словацьку ідентичність. Звідси, курс на обмеження чеських впливів в освіті бачився як закономірний етап національного самовизначення. Людацькі ідеологи слушно розглядали його і як важливий аспект державотворення. Так, Ш. Полакович вбачав розбудову держави у подвійній сутності: господарській і духовній, а невід'ємним елементом другої визначав ідеологічне виховання нації «в дусі нашої історії та традицій»¹⁷.

Звичайно, найбільша увага приділялася підростаючому поколінню, від якого влада могла очікувати максимального сприйняття і засвоєння національних державницьких ідей. Для кращої координації діяльності словацьких шкіл була створена Центральна освітня комісія з мережею місцевих осередків¹⁸. Виховна робота вчителів опинилася під пильним оком контролюючих органів – шкільних інспекцій. Важливим елементом контролю з боку держави було обмеження компетенції шкільної адміністрації у справі призначення вчителів. Цю функцію взяли на себе спеціальні «персональні комісії», сформовані з представників державного апарату та церковних діячів¹⁹.

Офіційно задекларованим завданням середньої школи стало виховання на основі релігійних норм²⁰. Цим самим узаконювалася провідна роль церкви в освіті. Богослов'я вводилося у шкільні програми як основний предмет, запроваджувалася обов'язкова щоденна молитва перед початком і після закінчення навчального процесу²¹. Від учителів вимагали брати участь у відправленні Богослужби, для них проводилися спеціальні семінари з релігієзнавства. Згідно з реформою початкових шкіл, вони почали ділитися на світські та церковні, які були повністю зрівняні в правах²². Перші могли створюватися лише у випадку великої релігійної та професійної строкатості школярства того чи іншого населеного пункту. Зважаючи, що така ситуація спостерігалася нечасто, більшість шкіл стали церковними. Уряд таким чином свідомо пішов на обмеження світського характеру освіти.

Зростання впливу церкви у шкільній справі бачиться невинуватим. Режим був певен у лояльності католицького кліру, а тому довірив йому формування світогляду молодій генерації. Воднораз перед владою поставило завдання реалізації програми ГСНП, що передбачала тотальне підпорядкування дитячої і юнацької свідомості офіційній партійній ідеології. Передусім вівся нагляд за вчителями і викладачами, аби вони дотримувалися «правильного політичного мислення». Для контролю за їх вихован-

цями в рамках ГСНП була створена «Глінкова молодь», яка була структурована за статтю і віком та мала подібну армійській організації підрозділів. Членами «Глінкової молоді» ставали хлопчики і дівчатка з 6 років²³. Там дітей в доступній образній формі знайомили з основними ідейними положеннями людацтва. Вже в першій віковій категорії «вовченят» (від 6 до 10 років), малих глінківців, вчили партійному привітання – «Na straž» (ми на варті)²⁴. Словацькі підлітки з першого класу школи проходили обов'язкову передвійськову підготовку²⁵.

Отже, химерне еклектичне поєднання релігійності та тоталітарних принципів стало однією з основних ознак освітньо-виховної політики словацької влади. На нашу думку, в даному симбіозі переважав глибше вкорінений у суспільній свідомості релігійний компонент, а тоталітаризм проявився здебільшого в зовнішніх ознаках і набув реального змісту лише там, де не суперечив католицькому світобаченню. Характерно, що католицька церква стала на заваді проникненню в освіту «нового язичництва». Тому при безумовному авторитаризмі і контролі з боку держави, насадження класичної фашистської ідеології чи відвертого нацизму в школах не практикувалося²⁶.

В 1939-1945 рр. держава демонструвала покровительство національній науковій еліті. 2 липня 1942 р. була створена Словацька академія наук і мистецтв у складі трьох відділів: гуманітарного, природничого, мистецького²⁷. У наступні два з половиною роки тут велися теоретичні та практичні дослідження в різноманітних наукових напрямках. Результати публікувалися у відповідних академічних збірниках. Упродовж зазначеного періоду вийшли два томи «Словацької вітчизняної науки», перші номери щорічників – *Historica Slovaca, Physiografia Slovaca, Linguistica Slovaca*, надруковано 7 монографій працівників академії²⁸.

Підтримуючи науку, влада одночасно вимагала від неї дотримання відповідного пропагандистського курсу. В урядовій програмі «Завдання словацької науки» зустрічаємо тезу: «Предметом наукових інтересів словацького дослідника повинні бути питання, вирішення яких підтвердить, що словацька нація у своєму життєвому просторі має всі права на вільне життя і володіє всіма необхідними якостями для створення і забезпечення власної держави»²⁹. За подібної постановки завдань головний акцент ставився на пошуку у сфері гуманітарних наук – мовознавство, етнологія, краєзнавство, література, археологія та історія.

Найбільш «революційних» трансформацій зазнало трактування історичного розвитку Словаччини. На п'єдестал пошани була винесена узагальнююча праця Ф. Грушовського «Історія Словаччини» (1939 р.)³⁰. В ній вперше прозвучала інтерпретація минулого словацького народу як тисячолітньої боротьби за свободу і незалежність, а початок національної державності автор виводив від правління середньовічного князя Нітри Прибіни. Інший історик, О. Петреас, намагався відшукати в сивій давнині виправдання співробітництва з Німеччиною. В книзі «Нова Європа і Словаччина» він писав: «Не вірте, що ми зрадили історію, коли звернули погляд на німців, навпаки, повернулися до неї, на шлях, який виправ-

дав себе тисячу років тому. Від Арнульфа до Гітлера веде ця дорога, від Прибіни до президента Тісо»³¹.

В цей період у тісному зв'язку з історією розвивалася словацька філософія, якій теж були притаманні націоналістичні ідеологеми. Так, ідейні переконання Ш. Полаковича визначали зміст не лише його історико-політичних книг, але й мали вплив на праці автора із загальної філософії («Вступ до філософії», «Про поняття філософії», «Витоки словацької національної філософії»)³². Великий внесок у розвиток словацької філософської думки зробив російський мислитель М. Лосський. Він обіймав посаду професора Словацького університету й у своїх лекціях розвивав ідеї «християнської теомної етики (Богом даної моралі)»³³.

Заради кращої організації роботи дослідників і, не в останню чергу, для полегшення нагляду за ними, було закладено Інститут археології, Інститут народної пісні, інші наукові установи. На хвилі патріотичного піднесення планувалося також відкриття спеціалізованого Інституту історії, але Міністерство фінансів не затвердило цей проект³⁴.

Природничі й технічні науки в силу своєї специфіки менше отожднювалися з політикою, крім того, вони потребували значно більшого матеріального забезпечення, а тому й розвивалися повільніше. Проте й тут спостерігаються далекосяжні здобутки. В результаті відкриття природничого факультету у Словацькому університеті розпочалося формування відповідного кадрового потенціалу. Перспективні прогнози про багатства надрових ресурсів Словаччини спонукали до створення при Політехнічному інституті Інституту геології³⁵. 16 вересня 1943 р. розпочала роботу державна обсерваторія на Скальному Плесі у Високих Татрах³⁶. Під керівництвом кліматолога А. Бечвара тут велися спостереження за небесними тілами, були організовані дослідження з метеорології та геофізики. В галузі біологічних наук успішно працював Ю. Бріжицький, в 1944 р. вийшла друком його праця «Дендрологічна номенклатура словацької фауни»³⁷.

Не залишився осторонь суспільно-політичних процесів у країні й культурний розвиток Словаччини. Влада звертала неабияку увагу на дану сторону духовного життя нації. За ініціативи президії ГСНП при уряді була створена повноважна Культурна рада. Вона мала сприяти появі у різних галузях культури таких творів, які б підкреслювали словацьку національну індивідуальність, показували її формування в минулому та сучасне становлення³⁸. Матеріальною базою забезпечення культурних програм став окремий державний культурно-соціальний фонд, який став спадкоємцем майна всіх ліквідованих чехо-словацьких культурних, спортивно-виховних, добродійних товариств³⁹.

Пряме зацікавлення та всебічна підтримка владних органів зумовили появу ряду державних культурних установ загальнонаціонального значення. Так, головна професійна арена театрального мистецтва – Словацький національний театр – набув статусу державної установи⁴⁰. Уряд пішов назустріч проханню Міністерства освіти щодо закладення Словацького музею в Братиславі, в структурі якого діяла й картинна галерея⁴¹. Потребам розвитку музичного мистецтва слугувала поява Музичної палати, а травні

1941 р. – Державної консерваторії⁴². З подачі державних органів відбулося організаційне оформлення різних об'єднань творчої інтелігенції за відповідними культурними напрямками (Спілка письменників, Спілка художників). Отже, в Словаччині була побудована інституційна структура державних культурних установ, що об'єктивно підвищило кількісні та якісні показники розвитку словацької культури.

В 1939-1945 рр. розширилася діяльність культурно-освітніх товариств. Найбільш активною була Словацька матиця з центром у Турчанському Святому Мартіні. Вона мала розгалужену структуру та чисельний колектив, що складав 74 тис. осіб⁴³. У відповідних секціях матиці проводилися дослідження з літературознавства, історії, філософії, соціології, природничих дисциплін. Було розпочато публікування періодичних видань, як-то «Літературно-історичний збірник», «Історичний збірник», «Філософський збірник», «Огляд словацької техніки»⁴⁴. Крім цього, у місцевому видавництві виходили друком десятки художніх, публіцистичних, наукових творів словацьких авторів. Але, мабуть, найважливішою акцією керівництва матиці стало створення 1 травня 1941 р. Словацької національної бібліотеки⁴⁵. Звісно, такі масштабні справи не могли забезпечуватися лише добровісністю. Словацька матиця регулярно отримувала дотації з державного бюджету.

Особливою прихильністю державних органів користувалося також товариство св. Войтеха в Трnavі. З результатів його роботи найбільш вагомим вважаємо відкриття Католицької академії наук, що стала всесловацьким центром богословських досліджень⁴⁶. Товариство видавало щомісячник «Культура», завданням якого була «турбота про культуру католицького духу й серця, внесення світла до католицького приватного й громадського життя»⁴⁷.

Провідні державні діячі офіційно підтримали програму діяльності Словацької ліги. Її головним пунктом фігурувала негайна організація словацьких шкіл у національно змішаних районах країни для якнайшвидшої елімінації чужих впливів (німецького, угорського, русинського) в словацькому етносі. Іншим напрямком діяльності ліги була допомога співвітчизникам за кордоном, насамперед тим, які проживали на приєднаних до Угорщини територіях⁴⁸.

Необхідно звернути увагу, що, надаючи фінансову підтримку словацьким культурно-освітнім організаціям, влада з підозрою ставилася до подібних об'єднань національних меншин. Це чітко видно на прикладі української «Просвіти». В документах адміністрації Шарисько-Земплинської жупи наявна вказівка, що діяльність спілки «Просвіта» та її активістів дозволяється терпіти лиш до того часу, доки це не шкодитиме державним інтересам⁴⁹. Як бачимо, вона швидко могла стати неугодною режиму.

Пильно слідкуючи за культурно-освітнім життям країни, уряд не випускав з поля зору видавничу справу. Відразу ж після приходу до влади людаки стали наводити лад у засобах масової інформації, багато з яких були оголошені «зараженими» демократією. Вони або перейшли до висвітлення подій згідно з офіційною оцінкою, або ж припинили свою діяльність. Якщо в 1938 р. в Словаччині було 250 періодичних видань, то в 1939 р. залишилося всього 113⁵⁰. Натомість почали друкуватися нові газе-

ти і журнали, що відповідали владним вимогам, а їх загальна кількість до 1945 р. склала 221 назву⁵¹. Паралельно проводилась перевірка друкарень. У підсумку, з березня 1939 р. по квітень 1942 р. лише в Братиславі припинили функціонувати або змінили власника 17 друкарських фірм із 30⁵².

Боротьба людацького режиму проти інакомислення яскраво виразилося у ревізії бібліотечних фондів. З 13 по 31 грудня 1939 р. Міністерство освіти санкціонувало вилучити з книгарень і бібліотек літературу, неприйнятну з релігійних, моральних, національних чи політичних мотивів⁵³. З метою перевірки іноземна періодика перед тим, як потрапити до словацького читача, проходила обов'язкову попередню цензуру⁵⁴. Ця місія покладалася на канцелярію пропаганди. Окрім того, вона мала в своїй компетенції цензурування всієї друкованої продукції, що виходила в Словаччині. Отже, канцелярія пропаганди отримала можливість необмеженого інформаційного впливу на словацьке суспільство й насправді стала «регулятором громадської думки»⁵⁵.

В роки Словацької республіки надзвичайно зросли роль і значення радіо і кінематографа, що теж стали рупором владної політики. Практично кожна внутрішньодержавна чи міжнародна подія подавалася в радіоэфірі, звісно, в людацькій інтерпретації. Монополістом у кінематографі стала державна кіностудія «Наступ»⁵⁶. Їй належали виключні права на виробництво й демонстрацію історико-документальних хронік, фільмів, кіностудію звільнили від податків. Тематика зйомок була обширною: дипломатичні візити, політичні події, господарське, культурне життя країни, народознавчі сюжети. Спільною їх рисою була описова тенденційність, стилізація фактів для слави існуючого режиму⁵⁷.

Для піднесення культурного рівня населення та його перевиховання в людацькому дусі планувалося зробити обов'язковим відвідування театру для всіх, кому це дозволяв місячний зарібок⁵⁸. Ця пропозиція явно виходила з німецького досвіду «залучення до мистецтва». Зрештою, від уряду на адресу керівництва мистецьких спілок надходили відповідні інструкції з рекомендаціями та побажаннями, аби творчість їх членів узгоджувалася із поставленими Культурною радою завданнями.

Вищенаведені дані є достатньою підставою для твердження, що людацька влада прагнула уніфікувати культурне життя суспільства й поставити творчу еліту на службу режиму. Проте існують беззаперечні докази того, що цей курс не був сповна втілений в життя. Зокрема, словацькі філософи Шуряньський і Дешка гостро критували людацький націоналізм, справедливо вказуючи, що він суперечить етичним, гуманістичним принципам і своїми ідеями прикриває розгул узаконеного насилля й безчинств⁵⁹. З огляду на існування цензури та панування католицизму, парадоксальним явищем був вихід друком книги І. Грушовського «Теорія науки» (1940), де автор відстоює матеріалістичні засади облаштування світу⁶⁰.

Найбільше суперечливі моменти спостерігаються в літературному мистецтві. З одного боку, ряд талановитих й авторитетних письменників повністю підтримали політичні зміни в країні і навіть стали на службу режиму (М. Урбан, Т. Гашпар, В. Беньяк, А. Шубік-Жарнов)⁶¹. 31 серпня

1940 р. у Татранській Ломниці відбувся з'їзд культурних діячів, де було прийнято радикальну резолюцію, головна ідея якої полягала в тому, що у словацькому мистецтві має запанувати націонал-соціалізм⁶². З другого боку, в творчості багатьох письменників збереглися мотиви антимілітаризму, гуманізму. На сторінках часописів «Словацькі погляди», «Культура», «Елан», «Творчість» друкувалися матеріали, ідеї яких часто не співпадали із офіційним курсом людацької влади⁶³. Відкрита критика суспільно-політичної ситуації в країні лунала в публіцистичних творах провідного словацького комуніста В. Новомеського. В статті «Чого хочете від байкарів?» («Елан» – грудень 1939) він виступив проти ідеологізації творчої атмосфери письменства, доводив необхідність вільного вибору мистецького розвитку⁶⁴. Таких же поглядів дотримувалися письменники Мраз, Хорват, Ділонг. Дослідниця історії літератури того часу М. Баторова звертає увагу, що в журналі «Елан» восени 1940 р. друкувалися цілі публіцистичні блоки, зміст яких орієнтовані читача проти режиму і межував з революційними відозвами⁶⁵. Безперешкодно видавалися поетичні збірки сюрреалізму, чий ідейні погляди були близькими до комуністичних. В театрі теж панував плюралізм жанрів, стилів і репертуару, а один з відомих тодішніх словацьких режисерів Ямніцький в своїх постановках застосовував досвід представників радянської формалістичної школи Вахтангова і Мейерхольда⁶⁶.

Найбільше вражає те, що названі діячі науки й культури не лише не були репресовані чи обмежені у творчості, а відкрито висловлювали свої погляди, вільно публікували статті, збірки, книги, отримували за них відповідні гонорари. Звідси випливає, що в Словацькій державі творча інтелекція не зазнавала репресій і переслідувань за свої ідейні переконання. Тому без тотального терору проти інакомислячих не може йти мова про цілковитий контроль держави і партії за культурним життям у країні.

В 1939-45 рр. словацька нація вперше заявила про себе на міжнародній культурній арені. Словацькі представники брали участь у європейських культурно-мистецьких форумах. Так, на виставці образотворчого мистецтва в Бінналі (Італія) були представлені 23 словацькі роботи в акварелі, олійних фарбах, графіці⁶⁷. Спеціалізована виставка словацьких художників відбулася і в Берліні. Укладалися культурні угоди з рядом держав, які підтримували дипломатичні зв'язки зі Словаччиною. За обопільною словацько-болгарською домовленістю були проведені лекції зі словацької мови в Софійському університеті, а болгарський уряд відрядив до Братислави професора болгарської мови⁶⁸. За інформацією словацького представництва в Софії в столичному університеті болгарським викладачем була прочитана лекція «Національно-авторитарна Словацька держава»⁶⁹. Між словацькими і болгарськими вузами відбувався регулярний обмін студентами. В 1939-1940 навчальному році у Словацькому університеті та Політехнічному інституті навчалось 180 болгарських студентів, наступного року їх кількість зросла вдвічі⁷⁰. Згідно зі словацько-хорватською угодою відкривалися кафедра словацької мови та літератури в Загребі та кафедра хорватської мови та літератури в Братиславі⁷¹.

Незважаючи на ідеологічні протиріччя, в 1939-1941 рр. налагодилися культурні контакти між Словаччиною та СРСР. В січні 1940 р. на урочисте

відкриття Словацького університету відправилася радянська наукова делегація на чолі з С. Кафтановим⁷². Даний візит став поштовхом до активізації співробітництва: у Словаччині почали відкриватися курси російської мови; на сцені Національного театру була поставлена опера Мусоргського «Хованщина»; словацьке кінематографічне товариство «Наступ» зацікавилось радянськими фільмами «Волга-Волга», «Цар Петро Великий», «Сорочинський ярмарок»⁷³. За ініціативи братиславського Міністерства закордонних справ передбачалося створити словацько-російське культурне товариство, в пресі почали друкувати інформативні матеріали, присвячені питанням культурного життя СРСР. В кінці квітня – на початку травня 1940 р. група словацьких представників, очолювана міністром освіти Й. Сіваком, побувала в радянській столиці. Програма візиту була насичена: огляд першотравневої демонстрації, військового параду, відвідування будинку культури, московських бібліотек, музеїв, сільськогосподарської виставки, а також нового каналу Москва-Волга. Сівак виступав на святкових урочистостях з нагоди ювілею Московського університету, мав розмову з народним комісаром освіти СРСР Г. Потьомкіним і навіть зустрівся з главою радянського зовнішньополітичного відомства В. Молотовим⁷⁴.

Водночас, поїздка словацької делегації мала для словацько-радянських культурних зв'язків далекосяжні негативні наслідки. Німеччина стала вбачати в них пропаганду панславістських ідей, які несли потенціальну небезпеку німецьким інтересам у Словаччині. Вона посилила політичний тиск на словацьку владу, яка змушена була згорнути всі заплановані заходи культурного співробітництва з СРСР.

Словацько-німецька культурна співпраця мала суперечливий характер. Країни підписали відповідну угоду, в якій декларувалася необхідність поглиблення культурних зв'язків⁷⁵. Проте, окремі далекоглядні словацькі діячі усвідомлювали, що безперешкодні німецькі культурні впливи несуть потенційну загрозу «мирної асиміляції» малої словацької нації. Один з керівників Словацької ліги Ф. Юріга вбачав у німецькому пануванні більшу небезпеку, ніж у попередньому угорському⁷⁶. Тому ліга розгорнула активну роботу по добудові мережі словацьких шкіл у районах компактного проживання німецької меншини, проводила національно орієнтовану агітацію серед місцевих словаків.

Президент Словацької держави Й. Тісо у своїй виправдальній промові перед Національним судом до своїх заслуг зараховував те, що чинив опір вимогам Берліна прийняти до словацьких вузів німецьких викладачів⁷⁷. Справді, в 1939 р. Міністерство освіти відмовилося від послуг німецького професора у справі читання лекцій на природничому факультеті Словацького університету під приводом того, що він не знає словацької й чеської мов⁷⁸. Розгорілися суперечки, які врешті вирішилися компромісом – тимчасово, до захисту дисертації асистентом-словаком, лекції мали проводити німецькі спеціалісти.

Як бачимо, німецькі владні кола у культурно-освітніх питаннях своєї політики щодо Словаччини не були категоричними і безапеляційними та обрали мудру тактику зайвий раз не уражати делікатне почуття націо-

нальної гідності своїх «словацьких друзів». Показово, що влітку 1939 року посольство райху в Братиславі дозволило проведення «походу на Девін». Організовані колони словацьких маніфестантів безперешкодно перетнули словацько-німецький кордон, отримавши можливість відвідати свою національну святиню – історичне місто-фортецю Девін⁷⁹. Звертають на себе увагу дії німецької адміністрації під час сумнозвісних студентських заворушень у Празі восени 1939 р. Тоді зазнали репресій активісти виступу, були спустошені студентські гуртожитки. Проте каральні органи отримали наказ не чіпати словацьких студентів, що проживали в Штефаніковому гуртожитку⁸⁰. Отже, паспорт громадянина Словацької держави врятував багатьох студентів від арешту та ув'язнення.

Німці не заперечували державотворчі процеси в країні, не перешкоджали заходам словацької влади у цій сфері та не втручалися в культурно-освітні справи. На відміну від вирішення політичних чи економічних питань, в сфері національної освіти, науки, культури керівництво Словацької держави мало реальну свободу дій. Не випадково адвокат Жабкай, виправдовуючи Тісо, нагадував: «Прогресивний розвиток національного життя – єдине, що не цікавило німців – було для нашої молоді нації безцінним здобутком»⁸¹.

У цілому саме в 1939-1945 рр. остаточно сформувалося і закріпилося уявлення всіх верств словацького населення про себе як окрему, єдину й повноцінну націю. Німецький радник Нагелер у своїх донесеннях визначав: «Словаки вже усвідомлюють свою національну ідентичність, і передусім в кращих середніх верствах сьогодні маємо справу з категоричними націоналістами»⁸². Іноземні громадяни, що побували в Словаччині перед 1939 роком і відвідали її після 1945 року теж визнавали кардинальні прогресивні зміни в освітньому та культурному рівні населення⁸³. Схожі оцінки звучали із уст словацьких комуністів. У культурній праці Г. Гусака «Свідчення про Словацьке національне повстання» знаходимо фразу: «Хоча ми повністю засуджуємо режим Словацької держави за її фашистський характер, за васальне підпорядкування нацизму, все ж не варто забувати, що в цей період зміцніла словацька національна самосвідомість, усвідомлення власного національного існування та національних прав. Припинилися мовні проблеми та мовні суперечки – навчали, писали, керували Словацькою державою по-словацьки»⁸⁴.

Отже, в роки функціонування Словацької держави на національну освіту, науку, культуру урядом виділялися порівняно великі кошти, Словацька мова стала державною, відкрито перші національні вузи, збільшилася мережа інших освітніх закладів, велика увага приділялася просвітницькій роботі. Саме в ті роки було створено Національну академію наук, загальнодержавними стали Національний театр, Національний музей, Національна бібліотека, налагодилися двосторонні культурно-освітні зв'язки Словаччини з рядом країн. У цей період зросла національна самосвідомість словаків та остаточно сформувалося їх уявлення про себе як самостійну повноцінну націю. Звісно, авторитарний характер тогочасного політичного режиму не міг не вплинути на розвиток освіти і культури. Державні органи, надаючи всебічну підтримку, одночасно прагнули

контролювати навчально-виховний процес у школах з метою ідеологічного виховання підрастаючого покоління, підпорядкувати своїм потребам засоби масової інформації, схилити творчу інтелігенцію до співпраці з владою та спонукати їх до улавлення існуючого режиму. Однак, людаки не наважились на масовий терор і репресії проти дисидентства. Критично налаштовані проти режиму митці, зокрема письменники, вільно висловлювали свої думки й погляди, які суперечили офіційній ідеології. Зважаючи на це, не можна говорити про встановлення тотального контролю правлячої партії та держави над культурним життям країни, а відтак і над світоглядом словацьких громадян.

Примітки:

1. The germano-slovak agreement of march 23, 1939 // Mikuš J. Slovakia: a political and constitutional history (with documents). – Bratislava : Slovak academic press (SAP), 1995. – S. 220.
2. The constitution of the Slovak Republic of July 21, 1939 // Mikuš J. Slovakia: A political and constitutional history (with documents). – Bratislava : SAP, 1995. – S. 229.
3. Mátej J. Škola, výchova a učiteľ v klérofašistickej slovenskej republike / J. Mátej. – Br: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1978. – 315 s; Pauliny E. O purizme v pravo-pisných otázkach / E. Pauliny // Proti prežitkom ľudáctva. – Br. : Slovenské vydavateľstvo politickej literatury, 1954. – S. 195-199; Tomčík M. Prejavy ľudáckej ideológie v slovenskej literatúre v rokoch tzv. slovenského štátu / M. Tomčík // Ibid. – S. 208-216.
4. Mešťančík J. Práca na duši národa / J. Mešťančík // Slovenská republika 1939-1945. / red. M. Šprinc. – Obrana press, 1949. – S. 162-190; Hronský J. C. Rozvoj Matice slovenskej / J. Hronský // Ibid. – S. 191-201; Žatko E. Slovenská duchovná za SR / E. Žatko // Ibid. – S. 202-210.
5. Bátorová M. Myslenie o literatúre a literatúry v skutočnosti (Elan, Slovenské pohľady, Tvorba v rokoch 1938-1945). Kandidátska dizertáčna práca / M. Bátorová. – Br., 1988. – 245 s; Kamenec I. Slovenský štát / I. Kamenec. – Praha: Anomal, 1992. – 144 s; Konečný S. Vyučovanie dejepisu a vlastenecká výchova v období Slovenského štátu / S. Konečný // Slovensko v rokoch Druhej svetovej vojny. Materiály z vedeckeho simpózia. Časť 6-7 novembra 1990. – Br., 1991. – S. 125-131.
6. Magdolenová A. Slovenská kultúra v rokoch 1939-45 / A. Magdolenova // Slovenská republika 1939-1945 / zost. J. Bobák. – Martin : MS, 2000. – S. 142-154; Valach J. Činnosť Matice slovenskej v rokoch 1939-1945. (diskusný príspevok) / J. Valach // Ibid. – S. 167-173; Maruniak P. Stoštyrid-siaté výročie založenia Matice slovenskej / P. Maruniak // Príspevok k poznaniu slovenského exilu a národnostných dejín. Zborník prednášok. – Žilina, 2003. – S. 117-128.
7. Neupauer F. Školská politika v období Slovenskej republiky 1939-1945 / F. Neupauer // Slovenská republika 1939-1945 očami mladých historikov. IV. – Banská Bystrica, 2005. – Strana (S). 75.
8. Štátny oblastný archív v Prešove (ŠOAP). – Fond Šariško-Zemplinská župa (ŠZŽ). Oddelenie prezídiálne spisy (od. prez.). – kartón (kart). 47. – katalogizačné číslo (k. č.) 19665. Zapísnica o zasadnutí župného výboru šariško-zemplinskej župy konanom dňa 30 septembra 1941. – 122 s.
9. Nové slovenské škol'stvo. Expozé ministra škol'stva a národnej osvety Jozefa Siváka, prednesene v kultúrnom výbore snemu Slovenskej republiky 9 decembra 1941. – Bratislava (Br.) : Štátne nakladateľ'stvo, 1942. – S. 15.
10. Slovenský národný archív (SNA). – Ministerstvo hospodár'stva (MH). – kart. 202. – III zväzok. Periodiky. Päť rokov výstavby slovenského hospodár'stva. – S. 8.

11. Zákon zo 3 júla 1940 o Slovenskej univerzite v Bratislave // Slovenský Zákonník (Sl. Zak.) – Ročník (Roč). 1940. – Br., 1940. – S. 260.
12. Mikuš J. Slovensko v dráme Europy / J. Mikuš. – Martin : Matica Slovenská (MS), 2002. – S. 124.
13. Paulíny E. O purizme v pravopisných otázkach / E. Paulíny // Proti prežitkom ľudáctva. – Br. : Slovenské vydavateľstvo politickej literatury, 1954. – S. 198.
14. ŠOAP. – ŠZŽ. (od prez.). – kart. 13. – k. č. 602. Prezídium ministerstva vnútra. Bratislava. 5 decembr 1940. Predmet: Pravopisné kursy 159/41.
15. Mešťančík J. Práca na duši národa / J. Mešťančík // Slovenská republika 1939-1945. / red. M. Šprinc. – Skranton : Obrana press, 1949. – S. 173.
16. Magdolenová A. Slovenská kultúra v rokoch 1939-45 / A. Magdolenova // Slovenská republika 1939-1945 / zost. J. Bobák. – Martin : MS, 2000. – S. 145.
17. Polakovič Š. K základom slovenského štátu. Filozofické eseje / Š. Polakovič. – Martin : MS, 1939. – S. 8.
18. SNA. – Úrad predsedníctva vlád (ÚPV). – kart. 12. – k. č. 1048/48. Zápisnica zo zasadnutia Kultúrnej Rady pri predsedníctve vlády. 25 januára 1940.
19. Gardiánová M. Štručný načrt katolíckeho ľudového školstva na Slovensku v rokoch 1918-45 / M. Gardiánová // Studia historica Nitriensia. – 2002. – Roč. X. – S. 37.
20. Vládne nariadenie do dňa 11 júla 1939 o organizácie a správe strednej školy // Sl. Zak. – Roč. 1939. – Br., 1939. – S. 342.
21. Mátej J. Škola, výchova a učiteľ v klérofašistickej slovenskej republike / J. Mátej. – Br : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1978. – S. 215.
22. Janek J. Školský zákon z roku 1940 / J. Janek // Slovenská republika 1939-1945 / zost. J. Bobák. – Martin : MS, 2000. – S. 162.
23. Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). – Фонд (Ф). 495 Коминтерн. – Описание (Оп). 12. – Дело (Д). 70. Информационные материалы ТАСС о Чехословакии. – Лист (Л). 57.
24. Zavacká M. Hrdinské vľčatá – oficiálne detské vzory rokov 1939-1944 / M. Zavacká // Kapitoly najnovších slovenských dejín. K 70 narodeninám Ph.Dr. Michala Barnovského. – Br., 2006. – S. 34.
25. Zákon zo dňa 1 apríla 1943 o brannej výchove a zmieni niektorých predpisov o civilnej protiletectkej obrane // Sl. Zak. – Roč. 1943. – Br., 1943. – S. 253.
26. Kázmérová L. Školská politika Slovenského štátu a Slovenské národné povstanie / L. Kázmérová // SNP v pamäti národa. – Br., 1994. – S. 344.
27. Zákon zo dňa 2 júla 1942 o Slovenskej akadémii vied a umeni // Sl. Zak. – Roč. 1942. – Br., 1942. – S. 651.
28. Kamencova L. Vznik a činnosť Slovenskej akadémie vied a umeni 1942-1948 // Slovenska archivistika. – 1992. – Roč. 27. – článok (č). 2. – S. 176.
29. SNA. – ÚPV. – kart. 12. – k. č. 1048/48. Úlohy slovenskej vedy v novom slovenskom živote. – S. 3.
30. Parenička P. Historiografické dielo Františka Hrušovského z cirkevnohistorického hľadiska / P. Parenička // Literárno-múzejný letopis. – 1996. – Roč. 27. – S. 206.
31. Heje F. K otázke ideologie a praxe klérofašizmu na Slovensku / F. Heje // Slovenský prehľad. – 1975. – č. 1. – S. 54.
32. Baranovič Š. Dielo Dr. Štefana Polakoviča do roku 1945 / Š. Baranovič // Ph.DR. Štefan Polakovič (22.09.1912 – 29.11.1999). Zborník materialov zo seminára v Trnave. – Žilina, 2000. – S. 28-29.
33. Mátej J. Škola, výchova a učiteľ v klérofašistickej slovenskej republike / J. Mátej. – Br : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1978. – S. 215.
34. Konečný S. Vyučovanie dejepisu a vlastenecká výchova v období Slovenského štátu / S. Konečný // Slovensko v rokoch Druhej svetovej vojny. Materiály z vedeckého simpózia. Časť, 6-7 novembra 1990. – Br., 1991. – S. 128.

35. Dejiny Bratislavy. / red. Horváth P. – Br. : Obzor, 1978. – S. 271.
36. SNA. – Ministerstvo zahraničných vecí (MZV). – kart. 600A. – k. č. 14738/1938. Informácia MŠANO o zahájení činnosti štátneho observatória na Skalnatom Plese. Bratislava. – 11 novembra 1943.
37. Winkler T. Matica Slovenská v rokoch 1919-1945. Z problémov a dokumentov ústredia MS / T. Winkler. – Martin : MS, 1971. – S. 240.
38. SNA. – ÚPV. – kart. 12. – k. č. 1048/48. Zápisnica zo zasadnutia Kultúrnej Rady pri predsedníctve vlády 25 januára 1940. Príloha č. 1. Program kultúrnej rady.
39. Vládne nariadenie zo dňa 1 júna 1939 o majetku niektorých rozpustených a zaniknutých spolkov // Sl. Zak. – Roč. 1939. – Br., 1939. – S. 177.
40. SNA. – ÚPV. – kart. 12. – k. č. 1414/1940. Návrhy, týkajúce sa Slovenského národného divadla. Bratislava. – 29 apríla 1940.
41. SNA. – ÚPV. – kart. 12. – číslo jednotky (č. j.) 41001/40-V. Slovenský múzeum v Bratislave. Návh na utvorenie. Bratislava. – 24 januára 1940.
42. Zákon zo dňa 7 mája 1941 o Štátnom konservatoriu v Bratislave // Sl. Zak. – Roč. 1941. – Br., 1941. – S. 351.
43. Hronský J. C. Rozvoj Matice slovenskej / J. Hronský // Slovenská republika 1939-1945. / red. M. Šprinc. – Skranton : Obrana press, 1949. – S. 196.
44. Valach J. Činnosť Matice slovenskej v rokoch 1939-1945. (diskusný príspevok) / J. Valach // Slovenská republika 1939-1945 / zost. J. Bobák. – Martin : MS, 2000. – S. 168-169.
45. Maruniak P. Stoštyridsiaté výročie založenia Matice slovenskej / P. Maruniak // Príspevok k poznaniu slovenského exilu a národnostných dejín. Zborník prednášok. – Žilina, 2003. – S. 122.
46. Katuninec M. Slovenská katolícka akadémia pri spolku Svätého Vojtecha / M. Katuninec // HČ. – 2003. – Roč. 51. – Č. 4. – S. 627-646.
47. ŠOAP. – ŠZŽ. (od. prez.). – kart. 33. – k. č. 1339. Hlásenie prezídia ministerstva vnútra o spolku Sv. Vojtecha v Trnave. – 19 decembra 1942. – S. 4229/42.
48. Letz R. Dejiny Slovenskej Ligy na Slovensku (1920-1948) / R. Letz. – Martin : MS, 2000. – S. 84.
49. ŠOAP. – ŠZŽ. (od. prez.). – kart. 6. – k. č. 306. Prezídium župneho úradu. – 25 novembra 1940. Predmet: Kulturno-osvetový spolok «Prosvita» v Prešove. Činnosť. – S. 5418.
50. Československé správy. – 1939. – 20 srpna. – S. 2.
51. Žatko E. Slovenská duchovná za SR / E. Žatko // Slovenská republika 1939-1945 / red. M. Šprinc. – Skranton : Obrana press, 1949. – S. 209.
52. Kuzmik D. Z historie bratislavských tlačiaren v období Druhej svetovej vojny / D. Kuzmik // Kniha '91. – '92. – 1993. – S. 139.
53. ŠOAP. – ŠZŽ. (od. prez.). – kart. 8. – k. č. 419. – Ministerstvo vnútra. Bratislava 31 júla 1940. Predmet: Vyradenie závadných kníh z verejných knižníc. – S. 73.
54. ŠOAP. – ŠZŽ. (od. ŠB). – kart. 105. – k. č. 162. – zakl.č. 22ú5/40ŠB. Prezídium ministerstva vnútra. Predmet: Nedostatočné prevádzanie predbežnej cenzúry tlače. – S. 1351-52.
55. SNA. – ÚPV. – kart. 181. – k. č. 3521/42. Dovodova správa k návrhu rozpočtu na rok 1943. ÚP.
56. Lexmann J. Slovenská filmová hudba (1896-1996) / J. Lexman. – Br., 1996. – S. 47. 260 s.
57. Macek V. Dejiny slovenskej kinematografie / V. Macek. J. Paštéková – Br.: Osveta, – S. 79.
58. Lajcha L. Divadlo v rokoch vojny. 1939-1945. Dokumenty. Diel 2 / L. Lajcha. – Br., 2000. – S. 29.
59. Winkler T. Matica Slovenská v rokoch 1919-1945. Z problémov a dokumentov ústredia MS / T. Winkler. – Martin : MS, 1971. – S. 232-233.

60. Sedlák J. K problémom činogry Národného divadla v období Slovenského štátu 1941-1945 / J. Sedlák. – Br., 1992. – S. 28.
61. Kamenec I. Slovenský štát / I. Kamenec. – Praha : Anomal, 1992. – S. 102.
62. Tomčík M. Prejavy ľudáckej ideológie v slovenskej literatúre v rokoch tzv. slovenského štátu / M. Tomčík // Proti prežitkom ľudáctva. Zborník prejavov. – Br. : Vydavateľstvo politickej literatúry, 1954. – S. 210.
63. Šmatlák S. Dejiny slovenskej literatúry. Diel II / S. Šmatlák. – Br., 2001. – S. 474.
64. Bátorová M. Myslenie o literatúre a literatúry v skutočnosti (Elan, Slovenské pohľady, Tvorba v rokoch 1938-1945). Kandidátska dizertáčna práca / M. Bátorová. – Br., 1988. – S. 65
65. Ibid. – S. 108.
66. Sedlák J. K problémom činogry Národného divadla v období Slovenského štátu 1941-1945 / J. Sedlák. – Br., 1992. – S. 27.
67. SNA. – ÚPV. – kart. 12. – k. č. 3148/42. Spolok slovenských výtvarných umelcov. Bratislava. – 7 septembra 1942.
68. SNA. – MZV. – kart. 118. – k. č. 8/1884/45. Informácia MŠANO o slovensko-bolgarských kultúrnych stykoch. Bratislava 19.11.1943.
69. SNA. – MZV. – kart. 118. – k. č. 30171/32. 802. Informácia MŠANO o slovensko-bolgarských kultúrnych stykoch. 23.06.1941.
70. Dějiny československo-bulharských vzťahů / vedoucí autorského kolektivu Čestmír Amort. – Praha: Akadémia. – 1980. – S. 364.
71. SNA. – MZV. – kart. 118. – k. č. 8/100/43. Slovensko-chorvátska dohoda v Zagrebe roku 1942.
72. РГАСПИ. – Ф. 17. Протоколы заседания политбюро ЦК. – Оп. 3. – Д. 1018. Решения политбюро января 1940 г. – Л. 26.
73. Čierna-Lantayová D. Predstavy slovenskej politiky a realita vo vzťahu so Sovietskym Zväzom (január – júl 1940) / D. Čierna-Lantayová // Historický časopis (HČ). – 1997. – Roč. 45. – Č. 2. – S. 257.
74. Hlava B. Recipročné návštevy S. V. Kaftanova a J. Siváka v kontexte slovensko-sovietskych vzťahov v rokoch 1939-40 / B. Hlava // HČ – 2002. – Roč. 50. – Č. 4. – S. 615.
75. Dragún S. Nemecko-slovenská dohoda z roku 1942 o spolupráci na kultúrnom poli a jej realizácia v praxi / S. Dragún // HČ. – 2007. – Roč. 55. – č. 3. – S. 562.
76. Letz R. Prínos Slovenskej Ligy k budovaniu slovenského školstva (1920-1948) / R. Letz // Historický zborník. – 1996. – Roč. 6. – S. 54.
77. Dr. Jozef Tiso o sebe / do tlači pripravoval J. Paučo. – Passaic, New Jersey, 1952. – S. 29.
78. Bielik F. Administratíva Slovenska v rokoch 1938-1944 / F. Bielik // Slovenské národné povstanie roku 1944 (zborník príspevkov z národno-oslobodzovacieho boja 1938-45). – Br. : Vyd. SAV, 1965. – S. 59.
79. SNA. – ÚPV. – kart. 16. – k. č. 468/42. – č. 5632/1939. MZV. – 30 júna 1939.
80. SNA. – MZV. – kart. 584. – k. č. 20.991/1939. Zpráva o vystúpení študentstva v Prahe. Bratislava. – 28.11.1939.
81. Čulen K. Po Svätoplukovi druhá naša hlava (život Dr. Jožefa Tisu). Zväzok II / K. Čulen. – Middletown, 1948. – S. 533.
82. Lipták E. Geopolitické postavenie Slovenska v rokoch Druhej svetovej vojny / E. Lipták // Pohľady na slovenskú politiku. – Br. : SAV, 2000. – S. 281.
83. Mešťančík J. Práca na duši národa / J. Mešťančík // Slovenská republika 1939-1945 / red. M. Šprinc. – Skranton : Obrana press, 1949. – S. 190.
84. Гусак Г. Свидетельство о Словацком национальном восстании / Г. Гусак. – М. : Правда, 1969. – С. 189.

В статтю дана аналітична обобщаюча характеристика заходів словацького уряду в період функціонування Словацької держави 1939-1945 рр., які були спрямовані на перебудову національного освіти, науки і культури. Визначено їх позитивні результати і негативні тенденції. Розкрито ступінь підкорення культурно-освітньої сфери політичним інтересам режиму.

Ключові слова: словакізація, освітньо-виховна політика, гуманітарні науки, культурно-просвітницькі товариства, державні культурні установи, інакомислення, національне самосвідомість.

Отримано: 10.03.2010

УДК 94(4)«19»

Володимир Газін
(*Кам'янець-Подільський*)

ПОСТКОМУНІСТИЧНІ КРАЇНИ І ЗАХІД

У статті розглядаються трансформаційні процеси в посткомуністичних країнах Центральної та Південно-Східної Європи після 1989 р. та участь Заходу в них.

Ключові слова: ринок, демократія, лібералізація економіки, інфляція, рівень життя, трансформація, Європейський Союз, НАТО.

Для країн Центральної і Східної Європи (ЦСЄ) після анти тоталітарних демократичних революцій 1989-1990 років питання залишатися з Радянським Союзом / Росією не стояло. Вибір був однозначний – орієнтація на Захід, західні цінності, входження в європейські і євроатлантичні структури як гарантія забезпечення незалежного демократичного курсу. Щоб, по-перше, якомога скоріше подолати «наслідки табірної життя» і «знайти нормальне майбутнє»¹, по-друге, за допомогою Заходу забезпечити майбутні економічні і політичні трансформації. Радянський Союз у цьому сенсі нічого не міг запропонувати. Та й сам, врешті-решт, став заручником системи, яку сорок років насильно прищеплював країнам ЦПСЄ. Як тільки Москва підняла ціни на свої енергоресурси і сировину до рівня світових, виявилось, що її та європейські соціалістичні країни після 1989 р. ніщо більше не зв'язувало.

Становище соціалістичних країн Центральної та Східної Європи було дуже складним. Революції закінчилися дезінтеграцією, дестабілізацією, банкрутствами, безробіттям, втратою доходів, заощаджень і соціального забезпечення. Справи, вважають австрійські вчені А. Комплош і Г. Гофбауер, були настільки загрозливі, що навіть західна пропаганда їх приховувала. А вже кінець соціалізму породив надії на краще². Промислове виробництво в Чехії скоротилося на 40%, в Польщі та Словаччині – на 50%, в Румунії та Болгарії – на 60%, що частково було наслідком руйнації в 1991 р. радянського ринку, на який вони були зв'язані. Багато підприємств продано за безцінь. У східноєвропейських країн накопилися серйозні зовнішні борги. Розпалися Югославія і Чехо-Словаччина³.

Навряд чи варто шукати на Заході винуватців того, що сталося з колишніми соціалістичними країнами у перші пореволюційні роки, як це стверджують згадувані вище автори. По-перше, слід враховувати витрати демонтажу державно-планової економічної системи. По-друге, низькоякісна продукція високозатратного виробництва комуністичних країн не витримувала конкуренції на вільному ринку і зупиняла підприємства, на яких створювалася. По-третє, економічне відставання тоталітарної, замкнутої на планове державне виробництво, Східної Європи від Західної ринкової на 1991 було уже таким, що говорити про якесь наближення до подолання периферійності просто некоректно. І не Західна Європа поглиблювала своїми діями периферійність країн Східної Європи. Навпаки, доклала чимало зусиль, щоб цей регіон Європи вижив, як державний і соціально-економічний комплекс. Викликає сумніви і теза В. Хороса, що подолання периферійності східноєвропейські країни можуть забезпечити собі в рамках регіональної інтеграції «одна з одною або з країнами з подібним рівнем розвитку і схожими проблемами»⁴. Історична практика показує, що це не зовсім так. Азійські дракони і тигри кували свої виробничі успіхи далеко не у співпраці одна з одною, а в співробітництві із світовими центрами економіки, такими, як США і Японія.

Після 1989-1991 років демократичний Захід, розглядаючи країни колишнього радянського блоку як жертви комуністичної агресії, вдався не до помсти, а до заходів допомоги й опіки жертвам провального соціального експерименту. Найбільш значущі її форми: а) пільгові кредити, гранти, списання боргів; б) допомога продовольством; в) технічна допомога (рекомендації експертів з проведення необхідних інституційних і структурних перетворень)⁵. Ефект не забарився там, де реформи здійснювалися рішуче й послідовно (Польща, Угорщина, Словенія, Чехія, Естонія). Там, де довгий час вони лише імітувалися (Україна, Молдова, Румунія, Болгарія), поглибився спад виробництва, росла соціальна напруженість, політична нестабільність, недовіра до влади.

З метою залучення коштів для загоєння ран, завданих економіці країн Центральної та Східної Європи (ЦСЄ) комунізмом, у 1990 р. було створено Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР). У 1994 р. почалося співробітництво країн регіону з НАТО у форматі «Партнерство заради миру», яке для багатьох стало першим кроком на шляху до Альянсу. Воно дозволило країнам ЦСЄ прилучитися до участі у миротворчих операціях, стало школою організації військової співпраці за умов демократії. У тому ж році розпливчата й аморфна НБСЄ, започаткована Заключним актом у Гельсінкі 1 серпня 1975 р., набрала ознак чіткої організації з питань безпеки й співробітництва в Європі (ОБСЄ) з центром у Відні. Отже, США й західноєвропейські країни ставили за мету стабілізувати ситуацію у Східній Європі, допомогти її народам вийти на магістральний шлях розвитку європейського співтовариства.

Ще одним важливим чинником, який визначав зовнішню політику країн Заходу, сприяв її виваженості, обережності й делікатності було врахування наявності величезного ядерного арсеналу в СРСР, що раптом став

власністю кількох країн, які утворилися на його теренах (Росія, Україна, Білорусь і Казахстан). Хаос загрожував небезпекою оволодіння ядерною зброєю кримінальними й терористичними угрупованнями, розповзанням по світу радіоактивних матеріалів, а то й катастрофою у випадку внутрішньої війни (громадянської, міжетнічної).

Однак найбільшу допомогу ці країни отримали в економічній сфері, де відставання від Заходу чітко вималювалося уже повсюдно з початку 80-х. Так, для НДР, економіка якої базувалася на підприємствах, які збереглися з гітлерівських часів, а інтеграція в Європу відбувалася у формі інкорпорації в ФРН шляхом відмови східних німців від своєї державності, потужним соціально-економічним локомотивом стала Західна Німеччина, яка взяла на себе величезні трансформаційні витрати на східнонімецьких землях. Зокрема, кожному громадянину НДР дозволялося обмінювати 5000 східнонімецьких марок на західнонімецькі за курсом 1:1, а все, що вище цієї суми 1:1,7. За ситуації, коли на ощадних книжках східних німців було близько 200 млрд. марок. Більше того, східнонімецькі працівники отримували на підприємствах ті ж суми, що й раніше, але уже в західнонімецьких марках. При цьому слід враховувати: продуктивність праці на підприємствах НДР була в три рази нижча, ніж ФРН. А середня годинна продуктивність складала лише 20% від західнонімецької. У 1990-2005 рр. Західна Німеччина трансплантувала у східні землі 1,5 трлн дол., в середньому 100 млрд. дол. щорічно, не говорячи уже про трансплантацію інститутів і механізмів приватизації⁶. Як бачимо, «вессі» не пограбували «оссі» і розмови, що підприємства на Сході захопили західні німці, з області міфології. У 2003 році 97% підприємств належали східним німцям. На них працював 51 відсоток зайнятого населення східних земель. Хоча, не секрет, покупцями частини великих східнонімецьких підприємств стали західнонімецькі компанії.

Для оцінювання виставлених на продаж підприємств залучались західні експерти, насамперед західнонімецькі. При цьому бралися до уваги можливий обсяг випуску продукції, якість менеджменту, наявність потенційних ринків і партнерів на Заході. Лише після цього підприємство продавалося. Неміцям-іноземцям було продано лише 800 підприємств, тобто 6,2% приватизованих підприємств⁷. Дешевизна робочої сили у Східній Німеччині сприяла припливу капіталу із Західної Німеччини. Там почався швидкий ріст виробництва. Адекватно росла й заробітна плата. На Сході Німеччини була також запроваджена західнонімецька система соціального забезпечення. Середні пенсії на східних землях у чоловіків складали 1100-1200 євро, у жінок – 800-900 євро. Зарплата на Сході на 10-15% нижча, ніж в західних землях (на Заході від 2500 до 3000 євро на місяць). У часи НДР реальні доходи східного німця складали лише 1/3 доходів західного німця і після 1989 р. це була єдина країна, де рівень життя населення не впав, а, навпаки, піднявся. Хоча безробіття там і зараз у два рази вище, ніж на Заході (15 і 8 відсотків). Допомога по безробіттю складає 58-68% від зарплати на останньому місці роботи. Людина, що втратила роботу, перший рік отримує 1000 євро, на другий 850, а потім 650-700 євро.

Більшість колишніх аграрних кооперативів придбали «червоні барони» – їх керівники, які спочатку ратували за їх збереження, а потім скупили паї у рядових співвласників. Спостерігається прогрес в усіх сферах життя. У цілому, східнонімецьку модель ринкової трансформації можна вважати радикальною, що спричинила серйозну шокову терапію, сильнішу за проведену батьком німецького «економічного дива» Л. Ерхардом у 1948 р. Усе ж у частини населення проявляється ностальгія за минулим, в основі якої вітринна роль НДР у соціалістичній співдружності, на яку виставлялося буквально все і за викидними цінами. Отже передумови глибокої трансформації східнонімецьких земель були закладені успішним розвитком ФРН у 50-80 – ті роки.

До 1989 р. значні трансформаційні передумови були закладені в Польщі. До 1989 р. сформувалася контреліта, яка спиралася на могутню масову «Солидарність», очолювану інтелектуалами, яка виникла всередині комуністичної системи і всупереч їй та була структурою громадянського суспільства.

«Солидарність» хотіла надати соціалізму людське обличчя, виправити його. Але, дуже швидко виявилось, що він не піддається лікуванню. І вона розвернулася у бік цінностей ліберальної економіки, що відповідала індивідуалістичній природі польської ментальності, яка інстинктивно відторгнула приписаний офіційний колективізм. Комунізм на дух не приймався основною масою поляків і не мав у Польщі серйозної соціальної бази. Інтелектуально поляки готові були до реформ.

Вони почалися уже з січня 1990 р., коли інфляція сягала 300-400%. Методом реалізації плану економічної санації Польщі стала «шокова терапія» Л.Бальцеровича, в основі якої лежала лібералізація цін. Західний імпорт, що пішов у Польщу, блокував зростання цін і вони стали падати. Польща рішуче переорієнтувала своє економічне співробітництво та торгівлю на Захід. У 1992 р. на нього приходилося 72% польської зовнішньої торгівлі. І лише 16-17% – на країни ЦСЄ, Росію й Україну⁸. Уже в 1993 році розпочата приватизація й економічне піднесення. Спочатку приватизувалися дрібні підприємства. Великі попали в це русло лише в середині 90-х років шляхом погодження з їх трудовими колективами. Таким консенсусним шляхом долався певний спротив приватизації, який мав місце. На 2008 рік приватизовано 87% державних фірм, і сьогодні лише 20% ВВП приходиться на державний сектор. У сільському господарстві, де навіть у період тоталітаризму переважав одноосібний сектор, приватизація завершилася ще в 1990 р. Приватним особам було продано 1500 державних сільськогосподарських підприємств.

Захід подав Польщі серйозну допомогу в царині «стратегії системної трансформації держави, суспільства й економіки». При проведенні структурних реформ залучалися західні експерти. Прискорення процесу подолання перехідного періоду надав вступ Польщі в європейські та євроатлантичні структури (1999 р. в НАТО; 2004 р. – в ЄС). У країну потужно пішли західні інвестиції. У 2006 році вони зросли на 15,6%, в 2007 – на 22%. 80% польського експорту іде в країни ЄС. Інфляція одна з найнижчих серед нових членів Союзу: в 2005 – 2,1%, 2006 – 1,4%. Ріст у промисловості

складав у 2007 р. 12%, хоча в країні й досі не подолано значне безробіття. У 2007 р. воно становило 11,6%⁹, що, зрозуміло, породжує трудову еміграцію. Сьогодні за кордоном (в країнах ЄС та США) працює понад 1 млн. поляків. У той же час Польща сама є об'єктом трудової еміграції з боку України, Росії та Білорусі. Середня заробітна плата становить 775 євро, середня пенсія – 375 євро. Своїм підґрунтям польське «економічне диво», як бачимо, теж спиралося на всебічну допомогу Заходу. Як наслідок, процес творчого руйнування тоталітаризму йшов успішно.

В Угорщині передумови демонтажу тоталітарної системи були створені ще в кадаровську еру. Це підтверджує хроніка подій після 1956 р. Всупереч волі Москви, яка одна присвоїла собі право на «генеральну лінію» розвитку світового комунізму, ліберально-ринкова реформа була запущена ще з 1 січня 1968 р. 1980 року дозволено створення невеликих підприємницьких об'єднань. Через два роки Угорщина стала членом МВФ. 1987 р. з'явилися комерційні банки. У 1988 р. прийнято закон про комерційні об'єднання. Інституційне середовище, таким чином, стало формувагис уже при соціалізмі. У 1988 р угорці отримали право виїжджати за кордон без угорської візи. Тоді ж у країні стала ходити іноземна валюта. Часткове використання господарського механізму сприяло виходу на 90% цін з-під адміністративного контролю. Відбувалася плавна лібералізація економіки. Угорщина мирно і тихо, постійно виправдовуючись перед радянським керівництвом за порушення «генеральної лінії», поверталася до ринку. У надрах соціалізму народжувались його могильники.

Усе це сприяло тому, що спад у виробництві після 1989 р. складав лише 15-20%. Інфляція не піднімалася вище 36-38%. Однак Угорщина мала свої проблеми, які значно вплинули на національний трансформаційний процес перехідного періоду. Комунізм залишив Угорщині 25 млрд. дол. боргів, що відповідає річному ВВП країни. Щоб отримати гроші для його повернення на продаж виставлялися промислові підприємства, які були придбані німцями, австрійцями, французами, італійцями, американцями. Це сприяло мобілізації західних інвестицій. Уже в 1991-1993 рр. в угорську економіку було інвестовано 5 млрд. дол. Роль західного капіталу в приватизації була ключовою, і велика промисловість повністю належить йому. В Угорщині стали збирати Ауді, Судзукі, Опелі тощо. З'явився потужний автопром, який дає 10-12% ВВП. А купони використовувалися лише при приватизації аграрного сектора. Реституція торкнулася лише землі.

Захід серйозно допоміг Угорщині у трансформації. Наступні успіхи значною мірою сталися й тому, що Угорщина, як і Польща, задовго до подій 1989-1990 рр. стала на шлях повороту від командно-адміністративної економіки до ринкової. Чим більше перша вичерпно виявляла свою нездатність, тим активніше відмирили її методи господарювання й замінялися елементами ринкової економіки.

Результати не забарилися. В останні роки щорічний ріст ВВП складає 4-5%, що додатково приносить у державний бюджет 4 млрд. дол. Середня зарплата 1000 дол. (700 євро), середня пенсія – 350 (240 євро). Люди з низькими доходами (до 350 дол.) звільнені від податків. Безробіття – 7%¹⁰.

Процес об'єктивного оновлення суспільства й економіки у Чехо-Словаччині був загальмований інтервенцією радянських військ в період «празької весни» 1968 р. На цілих 20 років чехо-словацьке суспільство застигло в очікуванні змін, які намітилися з горбачовською перебудовою. У 1988 р. наказна система на державних підприємствах стала замінюватися робітничим самоуправлінням, що, на думку російського дослідника В. Кудрова, було формою м'якої спонтанної приватизації. Так само спонтанно почалася лібералізація цін. Однак економічна реформа як частина системної трансформації в Чехо-Словаччині масштабно почалася в 1991 р. Тоді ж стала наростати західна участь в ній, особливо в банківській сфері. Так само Чехо-Словаччина використовувала західних експертів. Економічну трансформацію чехи сприйняли як завершення антикомуністичного перевороту 1989 р. Найбільше падіння ВВП та інфляція (57%) мали місце в 1991 р. Серед заходів антиінфляційного антикризового характеру використовувалися такі чинники, як відміна будь-яких дотацій підприємствам. Заниження твердим курсом чеської крони стосовно долара (28 крон за 1 долар) вдалося зберегти зовнішньоторговий баланс. У такій ситуації стало не вигідно купляти товари за кордоном, а розвивати власне виробництво та експорт. Тому було дотримано добре продуманої фінансово-економічної політики, що спрямована на вихід із складної ситуації переходу від плану до ринку. При цьому внутрішнього спокою і впевненості досягнуто збереженням протягом довгого часу соціальних пільг.

У 1992-1994 рр. у два тури проведена вигідна для населення ваучерна приватизація. При цьому приватизаційні фонди ставали акціонерами підприємств. 60% з 6 млн., що отримали ваучери, вклали обмінні на них акції у фонди. Гроші давали зразу й у 10 разів більші, ніж платили громадяни за ваучери. Зарубіжним інвесторам продана незначна кількість підприємств, 3% передано колишнім власникам. Повернули відчужене після 25 лютого 1948 р. майно, 15,5% всієї власності отримали муніципалітети.

Економічне зростання почалося вже в 1993 р. Роль Бальцеровича в Чехії зіграв реформатор Вацлав Клаус, хоча й іншими інструментами. Особливо важливим стало приєднання до європейської структури. У 2007 р. на ЄС приходить 83% зовнішньоторгового обороту Чехії. Структура НАТО сприяла трансформації чеської армії і підвищенню рівня безпеки. Сьогодні її чисельність становить 36 128 осіб.

Результати досягнень перехідного періоду очевидні. Середня зарплата (по ній можна судити про рівень просунутості до ринку та демократії) 840 євро, пенсія – 340, прибутковий податок 15%¹¹. Складся середній клас, який, що відрядно, кількісно домінує. Демонтовано тоталітарну систему і завершено перехід до демократії західного ринку. Хоча для Чехії це значною мірою повернення до домюнхенської епохи, її продовження. Трудова міграція незначна і нараховує кілька десятків тисяч осіб, що також є показником соціально-економічних успіхів. Інфляція в 2007 р. становила 2,8%, безробіття – 5,3%. Відновлена довоєнна практика обрання президента двома палатами. З 1 січня 2009 р. Чехія приступила до головування в ЄС.

У Словаччині процес системної трансформації йшов більш складно і повільно, аніж в Чехії. Сюди теж прийшов іноземний капітал, який в

2000 р. налічував 4 млрд. дол. До 1993 р. реформи там проводилися чехо-словацьким керівництвом. Однак з 1993 року Словаччина обирає свої методи переходу до європейської ліберальної демократії. Опинившись у глибокій економічній кризі, причини якої коренилися в структурі словацької промисловості (70% продукції обробної промисловості вироблялося на словацьких заводах), керівництво країни вдалося до випуску і продажу облігацій фонду національного майна з п'ятирічним терміном обігу і наступним погашенням з виплатою річних процентів, рівній обліковій ставці Національного банку. Погашення почалося власникам купонів приватизації у 2000 р. У Словаччині залучення іноземних капіталів теж стало вирішальним чинником успіху. Продаж підприємств іноземцям почалася лише в 1998 р. Як і в сусідній Угорщині, в ній розмістили свої виробництва найбільші світові автопідприємства. Більшість банків теж продано іноземцям. Темпи зростання виробництва збільшилися після вступу Словаччини до ЄС. Інтеграція забезпечила Словаччині до 3% росту. Трудова міграція становить 300 тис. осіб.

Успіхи значні: середній річний дохід на душу населення склав у 2007 р. 20 тис. дол., темпи зростання ВВП – 11,6%, безробіття – 11%, (у 2000 р. показник безробіття становив 20%). Інфляція в 2007 р. зафіксована лише у 2,8%. Перед вступом в ЄС була проведена велика підготовча робота. Щороку приймалися сотні законів з метою приведення правових норм Словаччини до європейських стандартів.

За рівнем розвитку після 1991 р. до Польщі, Чехії і Угорщини примикає колишня союзна республіка Югославії Словенія. Передумови її майбутнього швидкого прориву до Європи були закладені ще в тоталітарний період. Словенці добре скористалися економічною самостійністю й можливостями зв'язків із закордоном, наданими тітовським самоврядним соціалізмом. Вона найменше постраждала від затяжної югославської кризи 90-х років. Ще в комуністичні часи Словенія була найбільш розвинутою союзною республікою Югославії й виробляла 20% ВВП і третину всього експорту Югославії при населенні 2 млн. чол. Ще тоді вона встановила тісні зв'язки із західними діловими колами, а особливо з Австрією та Італією, де проживає велика словенська діаспора. Кордони з цими двома державами від 1970 року були найбільш відкритими в Європі. Словенія першою вийшла з Югославії. На референдумі вступ в ЄС схвалили 90%, в НАТО – 67% громадян.

Падіння ВВП у 1991 р. в Словенії було чи не найменшим в усій ЦСЄ. Складало всього 8,1%. У 90-ті роки спад не перевищив 30%. Інфляція, яка в 1992 р. сягала 200%, вже 1995 знизилася до 10%, а в 2007 – до 5,6%¹². Розпочаті трансформаційні реформи були обережними і повільними. Особливістю приватизації було те, що вона була внутрішньою. Словенці йшли нерішуче на продаж підприємств зарубіжному капіталу. Отримані від держави сертифікати обмінювали на 20% акцій. Так створювалися великі акціонерні капітали. Головним була лібералізація зовнішньоекономічної діяльності і запровадження національної грошової валюти. Уже в 1993 р. почалося економічне зростання. 2/3 словенського експорту при-

ходиться на країни ЄС. Словенія першою серед посткомуністичних країн увійшла в зону євро.

За багатьма показниками Словенія сьогодні перша серед посткомуністичних країн. Так, середній річний дохід на душу населення складає 26 500 дол. Вона не знає трудової еміграції, що є свідченням високого рівня захисту громадян. Так, якщо середня зарплата 800 євро, то пенсія – 500. У системі ЄС переходить у категорію донорів. Після вступу в 2004 р. в НАТО Словенія відмовилась від призову в армію. Збройні сили нараховують 7 000 осіб¹³.

Румунія і Болгарія до системної трансформації вдалися пізніше Польщі, НДР, Чехії. У перші роки після антитоталітарних революцій там почалися процеси, які перші пройшли вже до 1989 р. З обох країн мала місце масова трудова міграція. Болгарію у першій половині 90-х років покинуло більше 1 млн. чол. Румунію – близько 3 млн. Епоха Чаушеску залишила румунському суспільству дуже важку спадщину. Та й 35-річне царювання Тодора Живкова не принесло радості болгарам.

У Румунії та Болгарії відбувся глибокий спад в економіці після 1989 р., склавши 50%. В обох країнах реформи йшли екстремально повільно. Причини були подібні. І в Румунії, і в Болгарії довгий час при владі перебували комуністи. Сили, що виступили в антитоталітарних революціях, ставили перед собою завдання скинення ненависних правлячих режимів і не мали чіткого уявлення про свої наступні дії в сенсі розбудови демократії і вільного ринку. Це було притаманно і мільйонам громадян й компартійній політичній еліті, яка не стільки дбала про майбутнє країни, скільки про своє місце у ньому. А тому комуністи довгий час гальмували політичну та економічну трансформацію, поки суспільство не прийняло усвідомлення необхідності рішучого зламу тоталітарної системи. До 1989 р. передумов демонтажу тоталітаризму створено не було. В обох країнах екс-комуністи, що були при владі, підтримували сильний державний контроль за економікою і чинили спротив розпродажу підприємств західним господарям. Цьому сприяло те, що Болгарія і Румунія є аграрними країнами з великим відсотком сільського населення та у своїй попередній історії не мали практики демократії. В них не виникла контреліта як противага комуністичній номенклатурі. В обох країнах після 1989 р. спротив комуністичному режиму був слабким. Іон Іллієску, комуністичний діяч, що піднявся в період кривавих подій грудня 1989 р., теж сповідував соціалізм, хоча й відмінний від крайньої диктатури Н. Чаушеску, і блокував конструктивні починання більш рішуче налаштованих ліберальних лідерів румунського політикуму таких, наприклад, як Петре Роман. А Болгарії потрібно було пережити гіперінфляцію і господарську катастрофу 1997 року, щоб громадяни остаточно переконалися в історичній неспроможності комуністів і відмовили їм у мандаті на владу. А тому й підтримка Заходу довгий час була досить незначною, відповідною до тих реформ, які там проводилися. А вони були повільними й обережними, обмеженими й незначними. До 1989 р. в Румунії та Болгарії не було створено ніякої бази для системної трансформації суспільства та економіки.

Приватизація, як вузловий момент перетворень перехідного періоду, до другої половини 90-х років здійснювалася повільно й суперечливо. Масова ваучерна приватизація лише невеликих і середніх підприємств, як правило, неперспективних, не сприяла появі ефективного власника у Болгарії. Тут ваучер теж був платний. Коштував 25 левів і його міг придбати кожний дорослий до 80 років. Але на куплені за них акції дивіденди не виплачувалися. Здійснювалася також реституція.

У Румунії, в свою чергу, було частково лібералізовано ціни, узаконено право на підприємницьку діяльність, повернено конфісковані в період комунізму підприємства. На роздані ваучери можна було купити лише 30% акцій тих чи інших підприємств. А працівникам найбільш перспективних з них можна було придбати лише 10% акцій свого підприємства, а 70% акцій передбачалося продати румунським і зарубіжним інвесторам протягом 7 років по 10% щорічно. Ця боязка й обережна приватизація тривала до 1996 р. включно. Причина – сильна опозиція розпродажу підприємств. Вона, між іншим, мала місце всюди, де при владі залишилися комуністи. Реакція Заходу на Румунію і Болгарію у ті часи зависання між тоталітаризмом і ринком була в'ялою. Тим більше, що Болгарія відмовилася платити свій 10-мільярдний борг Заходу.

Прорив у приватизації в Румунії стався в 1997 р., коли за один рік було продано 35% всієї власності. За кілька років західні компанії стали власниками найбільших підприємств металургійної, електротехнічної, автомобільної шарикопідшипникової промисловості. До них перейшла також електро- та газорозподільча власність. Після 1997 року протягом 2 років в Болгарії приватизовано 60% державної власності. Отже, лібералізація економіки в обох країнах почалася лише наприкінці 90-х років, коли комуністи змушені були покинути владний Олімп. Економічне зростання в Болгарії намітилося лише в 1998 р., а з 2005 року прискі у виробництві складає щороку 5,2%. Дещо повільніше йшов процес в аграрному секторі. Лише в останні 2-3 роки в Болгарії виник ринок землі і здійснюється її продаж через акції на біржах. У Румунії зростання економіки почалося в 2000 р.

Реформи стали тим сигналом, який повернув Захід обличчям до Румунії та Болгарії. Почалися переговори про вступ у НАТО та ЄС. Структурні та інституційні реформи забезпечили привабливість обох країн для західних інвесторів. Так в Болгарії в 2006 р. парламент працював без канікул, прийняв 118 законів, з них 115 були необхідні для вступу в ЄС. Вступ в ЄС у Болгарії сприймався як головний проект широкомасштабної модернізації країни, що передбачав фундаментальні перетворення в усіх сферах життя. Без взаємодії і підтримки ЄС в усіх сферах життя не відбулося б переходу до ринку і демократії в Болгарії та Румунії. Ріст ВВП в 2007 р. в Болгарії склав 6%, безробіття – 8%. Інвестиції з 2005 по 2007 р. перевищили 12 млрд. дол. У Румунії тільки в 2000 р. інвестиції склали 7 млрд. дол. Головними торговими партнерами для обох країн, які затрималися на старті, стали країни ЄС. Соціальний результат не забарився. Середньорічний дохід на душу населення в 2007 р. в Румунії складав 11 тисяч дол. (а кілька років тому був у кілька разів меншим), середня заробітна плата – 400 євро (а сім років

назад на порядок нижчою). Середня зарплата в Болгарії 217 євро, пенсія – 130. Членство в НАТО забезпечило обом країнам безпеку і довір'я інвесторів у світі. Після падіння комунізму альтернативи вступу в ЄС і НАТО не було. Обидві країни підтримують політику «відкритих дверей» в НАТО, отримують від ЄС солідні суми на допомогу, як таким, що доганяють країни Західної Європи. У 2007 р. з фондів ЄС Румунія одержала більше 1 млрд. дол., а в найближчі роки отримає ще 10,5 на розвиток села й аграрну політику. Болгарія, в свою чергу, в 2007-2013 рр. отримає з цього ж джерела 7 млрд. євро¹⁴. Болгарія і Румунія стали другим ешеленом європеїзації, під чим розуміється демонтаж комунізму і прилучення до європейських цінностей політичного, суспільного, державного та соціально-економічного характеру.

Особливу опіку з боку західних держав відчували країни Балтії. Зокрема, політика США, яка ніколи не визнавала радянської анексії Латвії, Литви та Естонії, у 90-ті роки була спрямована на введення країн Балтії до європейських інтеграційних структур. Литва уже в січні 1994 р. подала заяву про вступ до НАТО. 16 січня 1998 р. США у Вашингтоні підписали з країнами Балтії Хартію партнерства, в якій говорилось: «Сполучені Штати мають реальний, глибокий і постійний інтерес у збереженні незалежності, національного суверенітету, територіальної цілісності і безпеки Латвії, Литви та Естонії¹⁵. Спільна мета – повна інтеграція країн Балтії в європейські структури. Росія, навпаки, стверджувала, що це загроза для неї. Нездатність Росії перешкодити вступу країн Балтії в західні структури виявилася тому, що для них входження стало вищим пріоритетом їх діяльності. Усі питання, що є у Росії стосовно країн Балтії, таким чином, уже вийшли на рівень Європейського Союзу і НАТО. А це – інше позиціонування¹⁶, вищий рівень якості розвитку і безпеки.

Що стосується окремих балканських країн (Сербія, Хорватія, Республіка Боснія і Герцеговина), то на їх перехід від тоталітаризму до ліберальної демократії та ринку наклали глибокий негативний вплив події громадянської (швидше національно-визвольної) війни 1991-1999 рр. Як правило, їм доводиться долати наслідки воєнних дій, заліковувати психологічні травми суспільств і водночас здійснювати трансформаційні заходи, які іншими давно вже пройдені. Очевидно думається, кардинальне рішення цих проблем можливе у взаємодії в кооперації з демократичним Заходом та його структурами.

Із загальних позитивних змін, що сталися після 1989 р. в посткомуністичних країнах Центральної і Східної Європи, можна зробити наступні висновки:

1. Всюди наслідком трансформаційних реформ стало зростання рівня життя на основі економічного розвитку.
2. Загальним позитивом для всіх країн став вступ у європейські та євроатлантичні структури.
3. Трудова міграція найбільш характерна для країн, які відстали, затрималися на старті трансформаційного переходу.
4. Більш швидко, менш болісно перехідний період долали ті країни (Словенія, Угорщина, Польща, Чехія), де трансформаційні передумови

були закладені ще в період соціалізму або в історичній практиці і пам'яті людей до Другої світової війни.

5. Найбільш важким перехідний період виявився в країнах (Румунія, Болгарія), де після антитоталітарних революцій внаслідок певних історичних причин (відсталість, відсутність практики демократії) при владі залишилися комуністи.

6. Всюди головним питанням зміни влади виявилось питання контреліти. Там, де вона сформувалася за умов потужного спротиву тоталітаризму і взяла владу в свої руки (Чехія, Угорщина, Словенія, Польща, країни Балтії), процес демонтажу комунізму був швидким, незворотним, глибоким і плідним.

7. Вступ у НАТО, окрім оптимального вирішення проблеми безпеки, як показала практика, став головною умовою переведення армії посткомуністичної країни на контрактну основу та її розвитку в напрямі професійної і забезпеченої в матеріальному сенсі.

8. Входження в європейські та євроатлантичні структури можливе лише при умові глибоких інституційних реформ, приведенні правових норм країн-кандидатів в ЄС та НАТО до європейських стандартів. Усе це можливе при досягненні всередині країни єдності як еліти, так і суспільства.

9. Всюди сприяння демократичного Заходу (різного роду допомога, інвестиції, розробка економічних і соціальних проектів, участь в приватизації власності, кредити та позики) виявилася головним локомотивом соціально-економічної та суспільно-політичної трансформації в посткомуністичних країнах ЦСЄ.

10. Прибалти довели, що комунізм, навіть на його імперській канонічній території, можна успішно й швидко подолати, якщо виробити чіткий курс на ринок і демократію поєднати власні зусилля з опорою на зарубіжні демократичні сили, здатні допомогти в досягненні поставлених цілей.

11. Там, де намітилися серйозні успіхи в економічному і політичному житті суспільства та зростав матеріальний добробут населення, комуністи втрачали свій електорат і сходили з політичної арени.

12. Допомога Заходу не працює належним чином там, де основні реципієнти мало переймаються справою реформ і перехідні процеси йдуть вкрай повільно.

Історія переходу країн Центральної і Східної Європи від лівого тоталітаризму до ринку і демократії, досвід, набутий ними в перебігу самого процесу, може слугувати взірцем тим пострадянським країнам, які ще дуже далекі від завершення цієї вкрай важливої для майбутнього творчої кампанії.

Примітки:

1. Пумпянский А. Хотят ли русские в Европу / А. Пумпянский // Новое время. – 2003. – № 34. – С.26.
2. Периферизация Восточной Европы в исторической перспективе // МЭ и МО. – 2008. – № 4. – С. 60.
3. Там само.
4. Там само. – С.70.
5. Мау В. Помощь постсоциалистическим странам: факторы эффективности / В. Мау, К. Яновский // МЭМО. – 2003. – № 6. – С. 52.

6. Кудров В. Модели и механизмы рыночной трансформации в странах ЦВЕ / В. Кудров // МЭ и МО. – 2006. – № 8. – С. 10.
7. Там само. – С. 11.
8. Там само. – С.14.
9. Путь в Европу: <http://www.carnegie.ru>.
10. Там само.
11. Там само.
12. Там само.
13. Там само.
14. Там само.
15. Володин Д.А. Россия, США и страны Балтии / Д.А. Володин // США, Канада. – 2004. – № 1. – С.53.
16. Там само. – С.62.

В статье рассматриваются трансформационные процессы в посткоммунистических странах Центральной и Юго-Восточной Европы после 1989 года и участие Запада в них.

Ключевые слова: рынок, демократия, либерализация экономики, инфляция, уровень жизни, Европейский Союз, НАТО.

Отримано: 27.02.2010

УДК 327(438+477)«20»

Анна Олещук
(*Кам'янець-Подільський*)

ПОЧАТОК ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ПАРТНЕРСТВА

У статті розглядається проблема становлення польсько-українських відносин у сенсі стратегічного партнерства в I половині 90-х рр.

Ключові слова: стратегічне партнерство, Декларація про державний суверенітет України, вступ до НАТО.

Головною цінністю, яка сприяє формуванню та розвитку контактів між нашими незалежними державами і суверенними народами протягом останніх десяти років, залишається ідея добросусідства Польщі та України. Цей невеликий відрізок часу став важливою сторінкою нашої спільної історії, періодом мирного співіснування та співпраці, який створює основи сучасного і майбутнього у новій геополітичній ситуації. Добросусідство Польщі та України є також зразком для інших держав нашого регіону, сприяє зміцненню його стабільності та безпеки. Це є нашим спільним внеском у зміцнення та збагачення Європи.

Визначені протягом останнього десятиріччя напрями співробітництва можуть і повинні розвиватись. Дедалі виразніше ми відзначаємо те, що нас об'єднує, і те, що ми можемо зробити для подолання того, що розділяло нас у минулому.

У сучасному польсько-українському сусідстві ми знаходимо не лише спільність історичної долі, яка поєднує обидва народи, але, передусім, важливий стратегічний інтерес.

Стратегічне партнерство – це високий, тривалий, взаємовигідний рівень стосунків між державами на принципах рівності, поваги, взаємовигоди та взаєморозуміння. Воно може бути тільки взаємним. Надійні партнери на зовнішньополітичній арені для молоді незалежної держави – це перша і сприятлива умова входження у світове співтовариство, її визнання і прийняття в своє середовище¹.

Польсько-українська співпраця спирається насамперед на єдність поглядів стосовно принципів питань майбутнього Європи. Так, зокрема, і Україна, і Польща єдині в сенсі розбудови єдиної Європи... Це з одного боку, а з другого, добросусідські відносини між Україною та Польщею належать до важливих питань сучасної Європи, чому сприяють як розмір і людський потенціал обох держав, так і можливість розширення впливів на континенті. Завдяки польському-українському стратегічному партнерству розбудова архітектури європейських відносин у галузі безпеки отримує нові позитивні зрушення. Так, Польща підтримує прагнення України вступити до НАТО. Практичні кроки у цьому напрямі виразилися в польсько-українській військовій співпраці, зокрема у рамках польсько-українського багальйону миротворчих сил. Польща була і є адвокатом українських планів входження до європейської та євроатлантичної інтеграції.

Польсько-українські відносини сучасного періоду почали формуватись під впливом загальних змін в Європі і, починаючи з 1989 р., зазнали значних еволюційних змін. Це пов'язано з внутрішнім розвитком українського і польського суспільства, а також із зовнішніми факторами, які певною мірою формувалися під впливом таких могутніх фігурантів сучасної світової політики як Росія, ЄС, США.

Ще за часів існування Радянського Союзу українська та польська сторони почали будувати відносини в умовах неповного суверенітету України. Уже 4-5 травня 1990 р. представники новообраної Верховної Ради України зустрілися зі своїми польськими колегами в містечку Яблонна під Варшавою. Це була перша, формально ще не офіційна, нарада народних представників Польщі і України. У спільно погодженому комюніке наголошувалося на потребі у добросусідстві, повазі прав національних меншин, недоторканності існуючих кордонів, економічному співробітництві². Однак через неформальність цієї зустрічі протоколи не велися й рішення, прийняті на ній, не вийшли «з кола паперових статей» і не змогли стати предметом « конкретної політики».

Проте ще у вересні 1989 р., невдовзі після приходу до влади у Варшаві демократичних сил, очолених «Солідарністю», група польських парламентарів прибула до Києва на установчий з'їзд Народного Руху України. Вони рішуче підтримали волелюбні устремління національно-демократичних сил України, й саме тоді, на думку низки українських дослідників (Я. Ісаєвич, С. Макаруч, П. Костик, І. Чулик), були закладені підвалини нової моделі польсько-українських відносин. Про значний прогрес в польсько-українських взаєминах того часу свідчила ухвала Сенату Польщі від 27 липня 1990 р. з приводу проголошення Україною 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет. У цьому документі, зокре-

ма, відзначається: «Поляки, які свободу і незалежність Вітчизни вважають своїми основними цінностями, цілком розуміють той переломний момент в історії України, – сусіда, з яким бажають жити як рівні і близькі собі народи, а також розвивати співпрацю у всьому...»⁴.

Важлива подія відбулася невдовзі 3 серпня 1990 р., коли Сенат Республіки Польща прийняв спеціальну заяву, в якій дав політичну і моральну оцінку акції «Вісла». У цій заяві, зокрема, вказувалося, що «комуністична влада, приступивши до ліквідації відділів Української повстанської армії, здійснила в той же час насильницьке переселення осіб, в основному української національності. Протягом трьох місяців було виселено з різних місць близько 150 тис. чол., позбавлених свого майна, будинків і святинь. Багато років їм не давали змоги повернутися на батьківщину, а потім всіляко ускладнювали цей процес. Сенат Республіки Польща за суджує акцію «Вісла», характерну для тоталітарних режимів, і буде дбати про відшкодування образ, що випливають з неї»⁴.

13 жовтня 1990 р. в Києві міністр закордонних справ Республіки Польща (РП) Кшиштоф Скубішевський і міністр закордонних справ Української РСР А. М. Зленко підписали Декларацію про принципи та основні напрямки розвитку українсько-польських відносин. У статті 3 цієї Декларації записано: «Українська Радянська Соціалістична Республіка і Республіка Польща не мають одна до одної жодних територіальних претензій і не будуть висувати таких претензій у майбутньому. Існуючий між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Республікою Польщею державний кордон ... сторони розглядають як непорушний тепер і в майбутньому і вважають це важливим елементом миру та стабільності в Європі»⁵.

Обидві країни зобов'язувалися поважати права національних меншин на своїй території і сприяти покращенню їх становища. Декларація ще раз підтверджувала історичні зв'язки між Польщею та Україною, акцентуючи на етнічній і культурній спорідненості польського та українського народів⁶.

Наступним кроком сторін було підписання у вересні 1991 р. консульської конвенції, а через місяць – угоди про торговельно економічне співробітництво.

Однак сподівання на те, що після 1991 р. швидко складатимуться дружні й активні відносини між Польщею та Україною не виправдалися⁷.

Становлення польсько-українських відносин проходило за умов значної міжнародної ізоляції України, спричиненої наслідками дезінтеграції Радянського Союзу, і саме в цьому контексті можна говорити про виважену та далекоглядну позицію Польщі щодо зв'язків з Україною. Вихід України на міжнародну арену як суб'єкта міжнародного права був схвально сприйнятий польським керівництвом, і 2 грудня 1991 р. Республіка Польща першою серед зарубіжних країн визнала державну незалежність України. 4 січня 1992 р. між двома країнами були встановлені дипломатичні відносини на рівні посольств.

Після здобуття незалежності перед Україною постала низка важливих проблем, серед яких і утвердження на міжнародній арені та визначення власного зовнішньополітичного курсу. Звичайно ж, партнерські відносини

із сусідніми державами мають дуже велике значення для будь-якої країни. З огляду на це, Україна надає особливого значення відносинам із Республікою Польща. Обидві країни прагнуть стати стратегічними партнерами⁸.

У цьому сенсі 18 травня 1992 укладено “Угоду про добросусідство, дружні відносини та співпрацю між Польщею та Україною”, а у 1997 р., під час травневого візиту президента О. Квасневського до Києва, підписано “Спільну заяву президентів Польської Республіки та України про порозуміння та примирення”, яка підсумувала складний період спільної історії двох народів і заклала молоде покоління жити в мирі та злагоді, закріпила принцип стратегічного партнерства між державами. Проте громадськість обох держав сприйняла все це досить неоднозначно, внаслідок чого у Львові було спалено польський прапор. Однак це були поодинокі факти, які в цілому не впливали категорично на загальний позитивний розвиток польсько-українських відносин.

Польсько-українські стосунки стали характеризуватися дипломатією РП як відносини стратегічного партнерства. Колишній (до 2001 р.) міністр закордонних справ В. Бартошевський виділив 4 групи пріоритетів у співробітництві держав: політична співпраця, котру поляки намагаються провадити з урахуванням інтересів України; економічне співробітництво, яке наразі є ще не досить інтенсивним, особливо у сфері інвестицій у виробничу сферу; культурно-наукова співпраця; співробітництво у галузі виховання молоді. Іншими важливими сферами співпраці є, зокрема екологія, транспорт, боротьба зі злочинністю⁹.

Міцну базу для налагодження стабільних взаємовідносин між нашими державами заклав постійний політичний діалог на найвищому рівні. Результатом візиту Президента Республіки Польща Л. Валенсі в Україну (24-26 травня 1993) стало створення Консультативного комітету Президентів України і Республіки Польща (ККП), діяльність якого спрямована на аналіз і підготовку пропозицій, що стосуються широкого кола питань двосторонніх відносин, а також проблем Центрально-Східноєвропейського регіону та міжнародної політики.

Тісною стає співпраця між Україною і Польщею в міжнародних організаціях, а також взаємодія з реалізації стратегічного курсу двох країн на інтеграцію до Європейського Союзу¹⁰. Предмет українсько-польських взаємин міцно пов’язується з формуванням єдиного безпекового та політико-економічного простору Європи, і тому логічним стало врахування цього чинника при розгляді проблеми в загальноєвропейському форматі. Цілком очевидно, що зміст цих інтересів є визначальним для обох країн, і виходячи з тотожності напрямів європейської самореалізації, характер міждержавних взаємин – стратегічний¹¹.

Стосовно цього, як відзначив Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Польща в Україні Марек Зюлковський, стратегічне партнерство між Польщею та Україною означає, що «ми маємо не тільки схожий погляд на політичні проблеми, а й, що найважливіше, поділяємо ті ж самі демократичні принципи й цінності..., під «стратегічним партнерством» ми також розуміємо всіляке сприяння процесові інтеграції України в єв-

ропейський організм, що є фактом стратегічним, без якого європейська архітектура була б неповною»¹².

Слід зауважити, що саме в період 1991-1992 рр. викристалізувалися цілі закордонної політики Польщі – це вступ до НАТО і ЄС, що означало концентрацію всіх зусиль дипломатії на реалізацію цієї програми¹³.

В цілому на початку 1990-х рр. зовнішньополітична діяльність Польщі щодо України визначалася трьома основними факторами:

- розумінням об'єктивної внутрішньої слабкості українського партнера і сумнівами щодо його здатності зберегти незалежність;
- майже цілковитим зосередженням зусиль польської дипломатії на налагодженні відносин із Заходом, який розрізняв інтереси Польщі та України;
- відсутністю чіткої політичної стратегії як з боку західних держав, так і з боку Росії стосовно країн Центрально-Східної Європи та колишніх республік СРСР¹⁴.

Польща погодилася стати «ворітьми» чи «трампліном» для України в її прагненні інтегруватися в західноєвропейські організації, насамперед НАТО і ЄС. Як зазначав на початку 1996 р. перший посол Республіки Польща в Україні Єжи Козакевич, «одним із найважливіших завдань польської зовнішньої політики є поширення і зміцнення різноманітних двосторонніх інструментів у наших двосторонніх відносинах з Україною, які полегшили б їй шлях до європейських інституцій». Представник МЗС України І. Долгов так образно визначив головний напрямок співпраці з Польщею: «Для України шлях через Москву веде до Сибіру, а через Варшаву – до Парижа»¹⁵.

У 1993 р. польсько-українські взаємини були менш активними. Загалом очікувалося, що після закладення низкою договорів фундаменту двосторонніх відносин почнеться їх інтенсивна реалізація у різних сферах. Однак цього не сталося.

Удару польсько-українським відносинам було завдано у вересні 1993 р., коли у Польщі відбулися вибори до парламенту, на яких перемогли ліві сили. Їхній погляд на зовнішню політику був більше проросійським. Тож не дивно, що під час офіційного візиту до Варшави президента Росії Б. Єльцина польський уряд висунув ідею спорудження трубопроводу Ямал – Франкфурт-над-Одрою в обхід України. Не дивно, що в Україні це сприйняли як відхід від стратегічного партнерства¹⁶.

Взагалі можна виділити декілька основних причин, які заважали розширенню українсько-польських відносин у першій половині 1990-х рр.:

- серед представників польського керівництва та аналітиків міжнародних відносин існувало побоювання, що домовленості і договори з Україною можуть негативно позначитися на термінах інтеграції Польщі до НАТО та ЄС;
- важливим чинником була також позиція впливових країн Західної Європи та США щодо України. Політика США та інших провідних країн Заходу, починаючи ще з 1991 р., концентрувалася на вирішенні

проблеми ліквідації ядерної зброї колишнього СРСР, значна частина якої знаходилася й на українській території. Зволікання з вирішенням долі ядерних арсеналів з боку українського керівництва зумовлювало ситуацію майже повної зовнішньополітичної ізоляції України. Це блокувало ініціативи між Україною та Польщею, оскільки польське керівництво було змушене підпорядковувати свою політику щодо України позиціям Заходу;

- інтенсифікація українсько-польських відносин могла викликати й негативну реакцію з боку офіційної Москви, що, у свою чергу, вплинуло б на польську політичну й економічну безпеку і позначилось би на рівні діалогу між Варшавою і НАТО;
- польська правляча еліта не була впевнена у перспективності відносин з Україною і Білоруссю, намагаючись будувати їх так, щоб вони не перешкождали стосункам з Росією. Важливим фактором тут виступили економічні взаємини з Російською Федерацією;
- наявність української позиції у питанні просування НАТО на Схід теж чинила спротив інтенсифікації польсько-українських взаємин. Це пояснюється тим, що в українському парламенті йшла боротьба за владу й орієнтаційні уподобання Схід – Захід, НАТО – антиНАТО. Так, зокрема комуністична партія України виступала проти західної орієнтації України.

Для України 1994 рік був роком виходу з міжнародної ізоляції після відмови від ядерного статусу. Польща, побачивши, що її східний сусід перетворюється на повноправного учасника міжнародної спільноти, почала вдаватися до заходів, спрямованих на покращення взаємин¹⁷.

Важливу роль у зближенні між обома країнами відіграють українська та польська історична наука, які докладають чимало зусиль, щоб з позицій об'єктивізму та історичної правди переосмислити для потреб сучасності події та явища минулого і сьогодення між державами¹⁸.

Особливу увагу дослідники польсько-українських відносин приділяють акції переселення українців у Польщі в 1944-1947 рр., яка є особливо гострою у польсько-українських відносинах. Її вивчення і розставлення крапок над «і» сприяло оздоровленню польсько-українського клімату. Цим проблемам присвятили свої праці Л. Васильєва, В. Бадяк, В. Сергійчук, П. Костик, І. Чулик, В. Козловський та ін. (Україна), М. Сівіцький (Польща). Завдяки їм у сучасній українській історіографії відновлена історична правда про життя поляків в Україні та українців у Польщі в ХХ ст., здійснено реабілітацію в науковому плані багатьох діячів обох народів, репресованих тоталітаризмом, створено підґрунтя для врегулювання демократичним шляхом взаємних претензій, важких питань в українсько-польських відносинах.

Більше того, українські історики (Д. Горун, В. Глібов, Л. Чикаленко, О. Васильєв) дали періодизацію українсько-польських стосунків:

а) підготовчий етап (1990 р. – 1 грудня 1991 р.) – включає в себе дії української та польської сторін щодо розбудови відносин в умовах неповного суверенітету України. До них належить схвалення Сеймом Республіки Польща 27 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України. Підвалини якісно нової прямої двосторонньої співпраці було закладе-

но у Декларації про принципи й основні напрями розвитку українсько-польських відносин, підписаній 13 жовтня 1990 р. у рамках офіційного візиту до Києва міністра закордонних справ Польщі К. Скубішевського. Щодо питань культури, то в документі наголошувалося на необхідності поліпшення становища національних меншин в обох країнах, української в Польщі і польської – в Україні, збереження їх самобутності мало стати запорукою зближення українського та польського народів, етнічно і політично споріднених. Визнавалася потреба примноження позитивної спадщини багатівкових взаємин між ними;

б) «романтичний» (1 грудня 1991 р. – початок січня 1993 р.). Його характерними ознаками є пошук політичних партнерів серед великих держав, таких як ФРН, США, при одночасній мінімізації стосунків з Росією. Саме тоді було закладено юридичний фундамент майбутніх стратегічних стосунків між Польщею і Україною, зокрема, 2 грудня 1991 р. Польща першою у світі визнала незалежність України, 8 вересня 1991 р. досягнута домовленість про обмін надзвичайними послами, 4 січня 1992 р. відбулося встановлення повноцінних дипломатичних стосунків. 18 травня 1992 р. у Варшаві, під час першого офіційного візиту Президента України Л. Кравчука до Польщі, укладено Договір про добросусідство, дружні взаємини та співробітництво.

Отже, у цей період активно велася легітимізація українсько-польських контактів. З другого боку, не вистачало конкретної роботи по зміцненню міждержавних зв'язків. Польща обережно ставилася до спроб нашої країни встановити тісніші відносини з Німеччиною. Розбіжності виникли з приводу спроб України ввійти до «ваймарського трикутника» у складі Німеччини, Франції та Польщі і з питання можливого розміщення ядерної зброї на польській землі після вступу Польщі до НАТО.

в) «прагматичний» (січень 1993 р. – кінець 1995 р.) – розпочався з приходом до влади в обох державах прагматично налаштованих прем'єр-міністрів: Л. Кучми та Г. Сухоцької. Цей етап відзначався, на думку В. Глібова і Д. Горуна, деякою стагнацією у двосторонніх відносинах. До його позитивних здобутків можна зарахувати організацію Консультаційного Комітету Президентів України і Польщі як результат відвідин Києва 24-26 травня 1993 р. Президентом Л. Валенсою. Тоді ж розпочалося співробітництво обох країн з міжнародними організаціями, зокрема з НАТО¹⁹.

Факторами, які позначилися на польсько-українських відносинах, були абсолютно протилежні позиції Заходу і Росії, пов'язані з процесом розширення НАТО. Курс Польщі на вступ до Північноатлантичного альянсу робив надзвичайно залежною політику офіційної Варшави від позицій впливових західних держав. Польське керівництво небезпідставно побоювалося, що домовленості і договори з Україною можуть негативно позначитися на інтеграції Польщі до НАТО та ЄС. Водночас інтенсифікація польсько-українських стосунків могла викликати й негативну реакцію з боку російського керівництва, що так чи інакше могло стати на заваді просуванню Польщі євроатлантичним курсом. Впорядковуючи свої відноси-

ни з Росією, польська дипломатія сподівалася швидше отримати місце в системі північноатлантичної безпеки, оскільки реальною перешкодою на шляху до НАТО була лише протестна позиція РФ. Важливе значення у цьому питанні відіграли й економічні взаємини. Польщі доводилося проводити досить делікатну політику, оскільки обсяги польсько-російської торгівлі та потенціал спільних економічних проєктів набагато перевищували можливості економічних відносин між Україною та Польщею²⁰.

Отже, на зламі 80-х років і в першій половині 90-х років ХХ ст. склалися взаємовигідні польсько-українські відносини. В їх основу лягло не тільки близьке сусідство обох країн, але й спільна, хоча й непроста, історія, вибудована на багаторічній боротьбі за свободу і незалежність. Поляки усвідомили що без незалежної України, їх свобода і безпека ніколи не будуть повними. Українці переконуються, що шлях у Європу значною мірою пролягає через Варшаву, а стратегічне партнерство і співпраця з Республікою Польща – важливий чинник зміцнення незалежності і соборності України, розвитку в ній ліберальної демократії. У цьому сенсі створення юридичної бази для широкого економічного, політичного та науково-культурного співробітництва і демонтаж негативного історичного тягаря між Польщею і Україною заклало надійний фундамент польсько-українського стратегічного партнерства.

Примітки:

1. Газін В.П. Актуальні проблеми сучасності: історія, світова політика. Монографія / В.П. Газін. – К.: Видавничий дім «Слово», 2009. – 424 с.
2. Зайцев Ю. Вплив антикомуністичного руху в Польщі на опозицію в Україні – маловідома картина підручників / Ю. Зайцев // Polska i Ukraina w podrecznikach szkolnych i akademickich. – Rzeszow, 2001. – S. 132-133.
3. uk.wikipedia.org/wiki/українсько-польські відносини.
4. Там само. – uk.wikipedia.org/wiki/
5. Декларація про принципи та основні напрямки розвитку українсько-польських відносин // Зібрання чинних міжнародних договорів України. – 1990. – № 1. – С. 105.
6. Stephen R. Burant International Relations in a Regional Context: Poland and its Eastern Neighbours. Lithuania, Belarus, Ukraine / R. Stephen // Europe-Asia Studies. – 1983. – Vol. 45. – № 3.
7. Горинь Б. «Міна» знешкоджена часом / Б. Горинь // Сучасність. – 2000. – № 7-8. – С. 117.
8. Захаренко О. Стратегічне партнерство в українсько-польських відносинах: державно-політичний та військовий аспекти / О. Захаренко // Людина і політика. – 2004. – Вип. 3. – С. 29.
9. www.ukraine-poland.com/u/dosvid/panorama.php.
10. Литвин В.М. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки 20 ст.) / В.М. Литвин. – К., 2001. – С. 300.
11. Полторацький О. Євроатлантичний вимір стратегічного партнерства Україна – Польща: досвід, проблеми, перспективи / О. Полторацький // Політика і час. – 2005. – № 1.
12. Зюлковський М. Розширення ЄС. Польща і Україна: виклики майбутнього суспільства / М. Зюлковський // Євроекономічний вимір інтеграції. Аналітичний щоквартальник. – 2003. – Вип. 2. – С. 19-24.

13. Захаренко О. Стратегічне партнерство в українсько-польських відносинах: державно-політичний та військовий аспекти / О. Захаренко // Людина і політика. – 2004. – Вип. 3. – С. 31.
14. Calka M. Stosunki z Ukraina / M. Calka // Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej. – 1995. – S. 119.
15. [uk.wikipedia.org/wiki/ українсько-польські відносини](http://uk.wikipedia.org/wiki/українсько-польські_відносини).
16. Захаренко О. Стратегічне партнерство в українсько-польських відносинах: державно-політичний та військовий аспекти / О. Захаренко // Людина і політика. – 2004. – Вип. 3. – С. 32.
17. Calka M. Stosunki z Ukraina//[www.qdnet.pl/warecka/rocznik/1995/marek-janusz-calka-stosunki z ukraine.html](http://www.qdnet.pl/warecka/rocznik/1995/marek-janusz-calka-stosunki_z_ukraina.html).
18. www.tovtry.km.ua/ua/history/statti/dialog.html.
19. referaty.com.ua/ukr/details/888.
20. www.lib.ua-ru.net/inode/17902.html.

В статье рассматривается проблема становления польско-украинских отношений в смысле стратегического партнерства в I половине 90-х гг.

Ключевые слова: стратегическое партнерство, Декларация о государственном суверенитете Украины, вступление в НАТО.

Отримано: 16.03.2010

УДК 327(477+437.6)«1995/1996»

Володимир Алмашій
(Ужгород)

ДРУГЕ ЗАСІДАННЯ ДВОСТОРОННЬОЇ УКРАЇНСЬКО-СЛОВАЦЬКОЇ КОМІСІЇ З ПИТАНЬ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН, ОСВІТИ І КУЛЬТУРИ В СИСТЕМІ МІЖДЕРЖАВНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА МІЖ УКРАЇНОЮ І СЛОВАЧЧИНОЮ В 1995-1996 рр.: ВИТОКИ І РЕАЛІЇ

У статті на основі документів дипломатичних відомств України і Словацької Республіки, а також Закарпатської облдержадміністрації розкриваються передумови, організаційна підготовка обох сторін та проведення Другого засідання Міжурядової Двосторонньої українсько-словацької комісії з питань національних меншин, освіти і культури. Ґрунтовно висвітлюються документи, матеріали, прийняті для виконання Плану заходів щодо реалізації положень протоколу Другого засідання Комісії.

Ключові слова: Словацька республіка, міждержавне співробітництво, національні меншини, засідання, протокол, культурно-освітня сфера.

Міжетнічні відносини є однією з найбільш складних проблем всередині кожної багатонаціональної країни. Не є винятком і Словацька Республіка (далі – СР), де мирно співіснують різні національні та етнічні меншини, що є позитивним фактором для країни постсоціалістичного табору, де відбулися зміни політичної тоталітарної системи на демократичну. І хоча права та свободи, всебічний розвиток національних меншин або етнічних спільнот у Словаччині гарантуються державою (Конституція СР

(ст. 34), закони тощо¹), траплялися випадки, коли права та свободи національних меншин, все ж таки порушувалися².

Формування етнонаціональної політики незалежної СР та втілення її на практиці було пов'язане із впливом багатьох чинників. До найважливіших факторів можна віднести негативні наслідки етнополітики минулого. Це, зокрема, політика геноциду Словацької республіки (1939-1945 рр.) щодо євреїв і циган; післявоєнна комуністична етнонаціональна практика, «переселення» німців, угорців, українців, ігнорування комуністичною владою потреби вирішення циганської проблеми. Словацька держава у перехідний період ще не встигла створити сталих механізмів демократичної системи, сильного громадянського суспільства. Саме це негативно впливало на ситуацію із національними меншинами в країні. Дослідниця Н. Лазар Н. зазначає, що спадщина минулих режимів, її наслідки сприяли асиміляції меншин на словацькій території. Політична еліта незалежної Словаччини, прагнучи до консолідації суспільства і зміцнення державності, виходила з хибних уявлень, що визначили етнонаціональну політику у перші п'ять років самостійності.

Було визначено два основних етапи становлення словацької етнонаціональної політики: *націонал-популістський* (1993–1997), який характеризувався переважанням радикально-націоналістичної риторики, посиленням авторитарних тенденцій у державному управлінні, нехтуванням правами національних меншин, втіленням дискримінаційної меншинної політики у період правлячої коаліції політичних сил на чолі з В. Мечіаром, і *ліберально-демократичний* (з 1998 року), для якого притаманні позитивні зміни в етнонаціональній політиці³.

Так, після відставки уряду В. Мечіара у березні 1994 р. другий коаліційний уряд на чолі з прем'єром Й. Моравчіком оголосив себе тимчасовим, хоча згідно закону мів діяти до кінця 1996 р. Уряд підтримав законодавчі зміни, які дозволяли використання імен і назв населених пунктів мовами національних меншин. Дії уряду отримали схвальну оцінку міжнародних інституцій за розпочаті економічні реформи та більш демократичний підхід в етнонаціональній сфері⁴. Внутрішня політична підтримка уряду Й. Моравчіка була значно слабшою. У ході компанії, заснованій на антиугорській націоналістичній риторичі, В. Мечіар прийшов до влади, перемігши у дострокових парламентських виборах 1994 р. Варто зазначити, що скорочення терміну повноважень кабінету Й. Моравчіка, – рішення, яке було прийняте під тиском реформованої частини комуністів П. Вайса, деякі дослідники називають стратегічною помилкою, яка у кінцевому результаті привела до повторного повернення В. Мечіара до влади⁵.

В. Мечіар розпочав свій другий термін на посаді прем'єр-міністра спробами покращити євроінтеграційні шанси країни. Декларовані цілі в програмі нового уряду, що стосувалися сфери етнонаціональної політики, цілком можна класифікувати як демократичні: «Влада забезпечить права та свободи представників національних меншин відповідно до Конституції СР, прийнятим нормам міжнародних договорів та конвенцій»⁶. При цьому акцент у документі ставився на тому, що словацька влада гарантує всі

права національних меншин як індивідуальні права громадян. Зверталася особлива увага на інтереси словацького населення, що проживає в населених пунктах з великим відсотком представників національних меншин. Влада проголошувала принцип рівності національних культур; поряд з тим, гарантовано забезпечення співпраці з церквами, проведення літургії в місцевостях зі змішаним населенням державною мовою, випуск періодичних видань, як мовою меншин, так і державною, проведення навчально-освітнього процесу словацькою мовою⁷.

Критичні зауваження на адресу національної політики СР в цей час зустрічаємо в статті професора М. Кусі «Становище прав людини», в якій вказується, що у 1996 р. у Словаччині цілковито брався до уваги початковий комплекс основних прав людини, але водночас продовжувалося погіршення становища деякої специфічної групи громадянських і політичних прав, пов'язаних з нормальним функціонуванням демократії, конституційності та правової держави. Їх застосування та охорона знизилася в рамках продовження тенденцій, які в країні започаткувала у 1995 р. права урядова коаліція⁸. Йде мова про повторне нарощування порушень громадянських і політичних прав, затверджених міжнародними документами і Конституцією СР. Професор Кусі в своїй праці вказує на підзаконні нормативні акти, що оминали закони, якими охоронялися права, а також на хронічне невіршення законодавчих прогалин і недотримання діючих законів⁹. Приймалися нові закони, що розширювали та поглиблювали громадянські і політичні права в державі. Водночас в галузі прав людини в Словаччині приймалися закони, що обмежували їх¹⁰.

Зауважимо, що в інших державах був створений комплекс державних інституцій, що охороняв ці права (омбудсман, парламентські та урядові комітети, уряди, національні центри з питань прав людини), але в Словаччині такі інституції не виникали, а існуючі не виконували або недостатньо виконували свої функції¹¹. Разом з тим, за винятковий позитив можна вважати діяльність Канцелярії Президента СР, яка під час функціонального періоду діяльності Президента Міхала Ковача частково заміняла та поєднувала виконання обсягу роботи неіснуючого омбудсмана і парламентських комітетів з прав людини та національних меншин. Ці недоліки намагалися компенсувати різні неурядові інституції та організації, допомагаючи громадянам вирішити їх проблеми в галузі прав людини. Цілковито можемо констатувати, що несприятлива тенденція в галузі розвитку й охорони прав людини з попереднього періоду продовжувалася й надалі, навіть у 1997 р.¹².

У середині 90-х рр. в гуманітарній сфері своїм завданням СР визначала приділяти підвищену увагу проблемам національних меншин. Держава обіцяла проводити імплементацію існуючих зобов'язань в цьому питанні і відкидала складення нових, які дублювали б обов'язки, що прийняті за основу Організацією Об'єднаних Націй і Радою Європи¹³.

У СР основний захист даних конституційних прав здійснюється загальними судами, але існувала й існує можливість звернення в Конституційний Суд (далі – КС), скористатися спеціально передбаченою для цього процедурою, що значно підвищує рівень захищеності конститу-

ційних прав. Зауважимо, що до КС СР з 1993 року по 1999 рік, до його провадження, надійшли чотири подання, пов'язані з захистом законних прав та інтересів національних меншин, і всі у 1996 році.

Наприклад, перше подання до КС надійшло 27 травня 1996 року від 33 депутатів Національних Зборів і стосувалося невідповідності деяких положень закону «Про державну мову Словацької Республіки» Конституції, положенням Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (1966 р.), Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права (1966 р.), та Міжнародного договору про усунення всіх форм расової дискримінації (1965 р.), які ратифіковані СР¹⁴.

Детально розглянувши дану справу, КС прийняв рішення, що п. 5 § 3 та § 12 (обов'язкове використання словацької мови в офіційному спілкуванні) закону «Про державну мову Словацької Республіки» не відповідає ст. 34 Конституції, оскільки громадяни, що належать до національних меншин та етнічних спільнот, позбавляються можливості використовувати рідну мову в офіційному спілкуванні¹⁵. Це та інші подання, пов'язані із захистом законних прав та інтересів національних меншин у 1996 році КС СР стали об'єктом наукового інтересу дослідника І. Переша¹⁶.

Отже, захист основних прав і свобод національних меншин є конституційно-правовим обов'язком СР, який здійснюється за допомогою правових інститутів, найбільш ефективним з яких є конституційне правосуддя в особі КС, що здійснює конституційний контроль і забезпечує своєю діяльністю верховенство Конституції та пріоритет прав і свобод людини та громадянина.

Варто відзначити один документ, який, якщо і не поклав початок, то, принаймні, значно вплинув на покращення відносин між Україною і Словацькою Республікою, та вінс важливий імпульс до покращення дипломатичних відносин між обома державами. Мова йде про «Напрямок відносин між Словацькою Республікою і Україною (Концепція діяльності Посольства СР на Україні)»¹⁷, який був прийнятий у січні 1995 р.

В іншому документі «Напрямок відносин між Словацькою Республікою і Україною (Концепція діяльності Посольства Словацької Республіки на Україні)» вказується, що, власне, сама концепція діяльності Посольства СР в Україні виходить із «Напрямків» закордонної політики СР, становища і рівня двосторонніх відносин, зростанням регіонального і геополітичного визнання України в Європі і у світі¹⁸.

В названих документах зазначалося, що сучасні взаємні відносини характеризуються обома сторонами як досить позитивні, у політичній сфері не існує спірних питань. Їх сприятливою основою є безконфліктна історія, як і спорідненість державотворчого процесу, а також подібність різної проблематики у політичній і господарській галузі¹⁹.

Безконфліктність відносин між СР і Україною у політичній сфері, наявні результати, досягнуті при розбудові договірно-правової бази, досвід з діяльності Посольства СР в Києві створювали хороші передумови для його активної і професійної діяльності в інтересах репрезентації і відстоювання державних інтересів СР в Україні²⁰.

В галузі співпраці і розбудови позитивних відносин з співвітчизниками за кордоном, у 1996 році робота Міністерства закордонних справ (далі – МЗС) СР була позначена передбачуваним прийняттям Закону про закордонних словаків, складовою частиною якого була і добудова інституційної основи для роботи зі словаками, що проживають за кордоном²¹: «В консульській галузі буде продовжуватися процес будівництва та розширення мережі почесних консульств, передусім в економічних і політично важливих центрах та в державах, де СР не має ефективного дипломатичного чи консульського представництва»²². В культурних вимірах закордонної служби СР на 1996 рік були випрацювані культурні угоди з деякими країнами. Планувалось добудувати мережу словацьких установ відповідно до фінансових можливостей відомства. У серпні мали відбутися Дні української культури в Словаччині, а у вересні, відповідно, Дні словацької культури в Україні²³.

Україна уже наприкінці 1993 року виступила ініціатором заснування змішаної міжкурядової Двосторонньої українсько-словацької комісії з питань національних меншин, освіти і культури²⁴. На засіданні групи експертів України і Словаччини, що відбулося в червні 1994 р. у Братиславі, мова йшла про створення українсько-словацької комісії з питань національних меншин, освіти й культури. Були визначені основні принципи діяльності комісії і конкретизовані проблеми, які потребують швидкого розв’язання, зокрема – стосовно збереження мови, національних і культурних традицій, розвитку освіти. Посол України у СР П. Сардачук зустрівся з міністром культури СР Д. Слободніком. Під час розмови було обговорено проблеми розширення і поглиблення культурного співробітництва, активізації контактів між працівниками культури, літератури і мистецтва²⁵.

Однак, переговори щодо створення українсько-словацької Комісії та предмета її діяльності тривали більше року. Українська громадськість Східної Словаччини з нетерпінням очікувала процесу початку роботи Двосторонньої українсько-словацької комісії з питань національних меншин, освіти і культури (далі – Комісія), покладаючи на неї великі сподівання і надії. Враховуючи це та інші обставини, сторони погодилися на включення до сфер координації Комісією також питань освітнього і культурного співробітництва.

Перше засідання Комісії відбулося в Києві 8–9 лютого 1995 року²⁶. Проте «Положення про Українську частину Двосторонньої українсько-словацької комісії з питань національних меншин, освіти і культури» Кабінет міністрів України затвердив постановою лише 23 березня 1995 року²⁷. На Першому засіданні Комісії розглядалися питання правового захисту прав національних меншин в обох країнах, освіти, культури, двостороннього співробітництва на міждержавному рівні тощо²⁸. Українську делегацію очолював заступник міністра України у справах національностей, міграції та культів Рауль Чілачава (Голова Української частини Комісії), словацьку делегацію – Єва Пономаренкова – начальник відділу прав людини, національних меншостей і співвітчизників МЗС СР (Голова Словацької частини Комісії). Зокрема, Українська та Словацька сторони

Комісії інформували одна одну про законодавчі акти, які регулюють у двох країнах національні відносини, гарантують забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин²⁹. Комісія розглянула стан виконання Плану співробітництва між міністерствами культури двох країн на 1994–1995 рр. і констатувала, що українсько-словацькі культурні зв'язки на даний час розвиваються здебільшого на основі безпосередніх контактів між творчими колективами, що відчутно звужує наявні можливості. Було погоджено про необхідність запропонувати міністерствам культури двох країн найближчим часом розпочати роботу над проектом Угоди про співробітництво в галузі культури тощо³⁰. На першому засіданні Комісії також було констатовано, що в Україні та СР в цілому забезпечено необхідні умови для задоволення культурно-освітніх потреб осіб, які належать до словацької національної меншини на українській території та української національної меншини в Словаччині тощо³¹.

24 січня 1996 року за № 49 вийшла «Постанова Уряду Словацької Республіки відносно пропозиції заходів на збільшення ефективності і підвищення якості допомоги словацьким співвітчизникам в Україні», в якій говориться, що Уряд Словацької Республіки бере до уваги пропозицію заходів на збільшення ефективності допомоги словацьким співвітчизникам в Україні в редакції зауважень Міністерства освіти (далі – МО) та доручає міністрові закордонних справ, міністрові культури, міністру освіти визначити коло питань, які потрібно вирішити домовленістю з українською стороною і забезпечити їх обговорення під час засідання Комісії до 31 березня 1996 року³².

Згідно з довгостроковою концепцією піклування про словаків, які проживають за кордоном, і результатами офіційного візиту урядової делегації СР в червні 1995 року в Україну, Міністерством закордонних справ СР були розроблені, а пізніше обговорені в Уряді СР, «Пропозиції заходів на збільшення дієвості, ефективності і підвищення якості допомоги словацьким співвітчизникам в Україні»³³.

Схвалені заходи включали пропозиції відповідних відомств освіти, культури і закордонних справ на збільшення ефективної допомоги співвітчизникам в Україні. Частина цих заходів була погоджена двосторонніми угодами про співпрацю на 1994–1998 роки і Протоколом між МО СР і МО України на 1995–1997 рр. про співпрацю і обміни в галузі освіти.

З приводу ефективного вирішення запропонованих заходів стосовно до словаків, що живуть в Україні, Уряд СР вирішив своєю постановою № 49 від 24 січня 1996 року чітко розмежувати на рівні відомств (МО СР, МЗС СР) до кінця березня 1996 року коло питань, які потрібно вирішити, домовившись спільно з українською стороною і забезпечити їх обговорення під час роботи Комісії³⁴.

До заходів, схвалених урядом СР, додалися й нові питання, які були висунуті на двосторонніх переговорах під час зустрічі урядових делегацій Словаччини і України у Високих Татрах 22-23 січня 1996 р. Зацікавлені відомства включили їх до своїх пропозицій, які слугували основою цього матеріалу.

Предметне коло питань перед тим, як бути запропонованими на обговорення керівництву, були проконсультовані із заступниками відомств МО

СР, Міністерства культури СР, а також внутрішньовідомчим підрозділам Відділу з питань національних меншин та прав людини³⁵.

Після схвалення керівництвом МЗС СР, предметне коло питань мало бути обговорено, згідно з Постановою Уряду СР № 49/96, Комісією до кінця червня 1996 р.³⁶.

Наразі звернемося до запропонованих питань, які потрібно було вирішити угодою з українською стороною під час проведення засідання Комісії³⁷, що були підготовлені ще на початку березня 1996 року на засіданні керівництва МЗС СР.

Даний Проект складається з трьох розділів. У першому розділі «Сфера закордонно-політична» йдеться про вирішення наступних питань: 1. Оцінка стану вирішення рівних можливостей при всебічному розвитку обох національних меншин (словацької в Україні та української в Словаччині), передусім з погляду фінансування культурних заходів (шкільна освіта, культура, церква) (п. 1). 2. Розглянути можливість створення словацько-українського культурного та інформаційного центру в Ужгороді (п. 3). 3. Обговорити з українською стороною можливість та умови (правові, майнові та фінансові) регулярного видання словацького додатка до щоденної газети «Новини Закарпаття» та перспективу видання крайнянської періодики (п. 4). 4. Угодою з українською стороною спробувати забезпечити необхідні офісні приміщення для перебування крайнянських організацій і редакції крайнянської періодики (п. 5). 5. Розглянути можливість домовленості з українською стороною про забезпечення регулярної трансляції на обласному телебаченні словацькою мовою (принаймні раз на місяць) і можливість збільшення обсягу передач словацькою мовою на Обласному радіо (хоча б один раз на тиждень тривалістю 50 хвилин). Одночасно обговорити можливість фінансового забезпечення цієї трансляції українською стороною (п. 6)³⁸.

В другому розділі «Сфера освіти» передбачалось: 1. Домовитися про співпрацю при створенні словників і підручників зі словацької мови, які будуть слугувати майбутньому розширенню вивчення словацької як вибіркового предмета (п. 1). 2. Інформувати українську сторону, що МО СР буде продовжувати надсилати фахову педагогічну періодику і потрібні матеріали у школи, де в тій чи іншій мірі вивчається словацька мова (п. 2). 3. Обговорити форми медичного страхування словацьких та українських студентів під час навчання на території іншої країни (п. 3)³⁹. 4. Звернути увагу на пункт 14 Протоколу між МО СР і МО України на 1995–1997 роки від 19.12.1995 року, в якому взаємні сторони домовилися звільнити від сплати адміністративних зборів тих, які навчаються в СР й в Україні (п. 4). 5. Розглянути питання підвищення державної стипендії, наданої словацьким студентам МО України з тодішніх 2 доларів до 40 доларів на місяць. Зазначалося, що МО СР доплачує до наведеної суми (2 долари) словацьким студентам на Україні ще 120 доларів на місяць, щоб вони під час навчання були цілком забезпечені. Цей факт всіляко обмежує бюджет МО СР і не дає в цьому випадку говорити про взаємність. Державна стипендія для українських студентів в СР становить 2 500 словацьких крон, а для

аспірантів – 2 800 крон. Дана проблема була обговорена під час двосторонньої зустрічі міністра освіти СР Е. Славковської і міністра освіти України М. Згуровського під час зустрічі державних делегацій Словаччини й України у Високих Татрах (п. 5). 6. З огляду на невтішну ситуацію в сфері вищих навчальних закладів в Україні, потрібно буде прохати партнерську сторону про здійснення докладного аналізу ситуації щодо вищих навчальних закладів, щоб словацькій стороні було зрозуміло, які з великої кількості новостворених приватних і закордонних вищих навчальних закладів мають статус і гарантують дипломи про освіту (п. 6). 7. Збільшити обмін студентами вищих навчальних закладів, підручників, фаховою літературою, викладачами української і словацької мови та розглянути можливість створення Інституту українських студій при Філософському факультеті Пряшівського університету ім. Й. Шафарика у Пряшеві⁴⁰.

У третьому розділі «Галузь культури» зазначено, що потрібно ознайомити українську сторону з вимогами співвітчизників у галузі культури і охорони пам'яток, а також з конкретною допомогою Міністерства культури СР у справі відрядження хореографів, працівників культури на допомогу при розвитку діяльності фольклорних колективів, театральних труп і співацьких ансамблів (п. 1). За домовленістю з українською стороною намагатися забезпечити умови для постановки вистав словацьких авторів на їхній рідній мові (п. 2)⁴¹. Інформувати про наміри виробити план співпраці обох міністерств культури в даній галузі на 1996 р. та забезпечити його реалізацію (п. 4). Ознайомити українську сторону про підготовку проекту дослідження життя і традиції українських словаків з метою проведення виставки і видати публікацію «Словаки в Україні» (п. 5). У співпраці з українською стороною здійснити взаємний обмін інформації про концепцію культурної політики в обох державах, забезпечити прямі контакти між культурними організаціями, інституціями і художніми колективами тощо⁴².

25 вересня 1996 р. з МЗС СР була надіслана телеграма до Посольства Словаччини у Києві, зміст якої торкався чергового засідання словацько-української комісії⁴³. В ній зазначалось, що «27 вересня 1996 року Генеральний директор Секції з питань співвітчизників, преси і гуманітарних відносин Я. Габор прийме Посла України в СР Д. Павличка. Зустріч буде відбуватися з нагоди організації Другого засідання Комісії, яке проходить в Братиславі 23-24 жовтня 1996 р.»⁴⁴. В документі «Пропозиція рішення з наради керівництва» йшла мова про те, що Керівництво МЗС СР бере до відома пропозицію кола питань, які потрібно вирішити домовленістю з українською стороною Комісії та ухвалює коло питань на обговорення під час її нового засідання⁴⁵.

Цікаві матеріали щодо міжнаціональних відносин у країнах знаходимо в Дипломатичному архіві МЗС СР, які торкаються підготовки та проведення Другого засідання Комісії.

11 червня 1996 року МЗС СР звертається до Посольства СР у м. Києві, щоб те, в свою чергу, звернулося до української сторони з питанням, чи вона згідна з представленими їй раніше матеріалами, кількістю учасників та їхніми повноваженнями⁴⁶. МЗС СР пропонувало провести зустріч до

кінця червня 1996 р. тривалістю два дні. Місцем проведення пропонувалася Східна Словаччина, ймовірно, рекреаційний комплекс на Земплінській Шіраві – Ведмежа Скала⁴⁷.

14 червня 1996 року МЗС СР на адресу Посольства України в СР були надіслані матеріали, що стосувалися проведення майбутнього засідання Комісії. У них висловлювалось прохання інформувати українську сторону з проектом складу словацької частини Комісії та пропозицією кола питань, які б мали розглядатися нею. Також зазначалось, що МЗС СР планує провести засідання Комісії ще в червні 1996 року, згідно з положеннями, що випливають з рішення уряду СР № 49/96. «У зв'язку з цим – читаємо в заяві – МЗС СР бажає дізнатися ставлення української сторони до запропонованого проекту кола питань, які будуть розглядатися на засіданні Комісії, до запропонованого терміну і місяця проведення засідання Комісії, пропозиції складу української делегації»⁴⁸.

У проекті персонального складу словацької частини Комісії⁴⁹ були такі учасники: Я. Габор – голова МЗС СР, Генеральний директор Секції з питань співвітчизників, преси і гуманітарної сфери (гуманітарних відносин), Г. Ячшовача – працівник МЗС СР, Л. Бенчова – директор відділу шкільних установ на національно змішаній території МО СР, Є. Соколова – спеціаліст відділу міжнародної співпраці з питань освітніх зв'язків з Україною МО СР, Л. Блашкова – спеціаліст відділу міжнародної співпраці з питань культурних зв'язків з Україною Міністерства культури СР. Інших трое учасників, внесених у попередній список ми не знаходимо в остаточному переліку осіб, які брали участь у засіданні Комісії зі словацького боку⁵⁰. Очевидно, словацька сторона, вирішила за доцільне внести корективи у склад Комісії. Кількість її учасників була збільшена до десяти осіб. А саме: Я. Говорка (Відділ у справах співвітчизників МЗС СР), М. Піус (Департамент секція місцевої специфічної культури МО СР), М. Калявскі (Рада уряду з питань національностей, Адміністрація уряду СР), К. Черно (МЗС СР), Р. Міхалка (секретар Комісії, відділ аналізу і планування політики МЗС СР).

Значно раніше, 29 лютого 1996 р. за підписом заступника міністра закордонних справ України К. Грищенка на адресу посла України в СР Д. Павличка була надіслана «Інформація про засідання Української частини Комісії», яке відбулося 25 січня 1996 року в Києві⁵¹. Вів засідання Голова Української частини Комісії, заступник міністра України у справах національностей та міграції Рауль Чілачача. У роботі взяли участь: В. Васильєв (Кабмін України); Л. Зотова (МО України); В. Гайдаржі (заввідділу Культури національних меншин Міністерства культури і мистецтв України); А. Носковський (начальник відділу роботи зі співвітчизниками за кордоном Міністерства України у справах національностей та міграції); О. Пелех (начальник Управління міжнародних зв'язків Держтелерадіо України); О. Матій (начальник Управління національностей, міграції та культур Закарпатської обласної Ради народних депутатів)⁵². Голова Комісії повідомив, що 22 січня 1996 року Кабінетом Міністрів України була затверджена Державна програма «Українська діаспора на період до 2000 року», згідно з якою українська сторона зможе активно сприяти українцям поза межами їх історичної Батьківщини у забезпеченні

культурно-освітніх, інформаційних та інших потреб, збереженні національної самобутності. Комісія розглянула стан виконання плану культурного співробітництва між Україною та Словаччиною в 1995 р.⁵³. Про співпрацю в галузі освіти між Україною та СР в 1995-1996 навчальному році доповів член Української частини Комісії, заступник начальника Управління міжнародного співробітництва МО України⁵⁴.

На виконання протокольного рішення Першого засідання Комісії стосовно більш активного розвитку співробітництва у сфері освіти 19 грудня 1995 року в Братиславі був підписаний Протокол про співробітництво між МО України та МО СР та обмін в галузі освіти на 1995-1997 рр.»⁵⁵. Вищевказаним Протоколом були передбачені наступні основні напрямки співпраці в галузі освіти: підготовка та перепідготовка фахівців на базі повного та часткового курсів навчання; продовження обміну викладачами і науковцями для читання курсів лекцій і наукової роботи; організація мовних курсів і семінарів; обмін зразками підручників, навчальними програмами; обмін учнями, студентами, вчителями та викладачами для вивчення мов і літератур, історії, традицій тощо⁵⁶.

Начальник Управління міжнародних зв'язків Держтелерадіо України проінформував присутніх членів Комісії про творчі стосунки із Словаччиною. Було констатовано, що вони є епізодичні і не мають юридичної основи⁵⁷. Було заявлено, що для налагодження постійного обміну телевізійними програмами та інформаційними матеріалами необхідно укласти Угоду між урядами України і СР та найближчим часом відкрити кореспондентські пункти на територіях обох держав⁵⁸.

Для виконання протокольного рішення Першого засідання Комісії зроблено наступне: фактично створений культурно-інформаційний центр, але є чималі труднощі у виділенні грошей для його функціонування; забезпечене приміщенням обласне культурно-освітнє товариство «Матіца Словенска»; запроваджені регулярні передачі словацькою мовою на Закарпатському телерадіомовному об'єднанні; віднайдені кошти (2,5 тис. доларів США) для випуску словацькою мовою щотижневого додатка до обласної газети «Новини Закарпаття»; йде підготовка до видання «Словацького календаря». Крім того, Управління культури Закарпатської обласної державної адміністрації уклало з Союзом русинів-українців Словаччини договір про творчу співдружність на 1996 р.⁵⁹.

У липні 1995 р. вперше на базі філологічного факультету Ужгородського державного університету проведено семінар для вчителів середніх шкіл Східної Словаччини із українською мовою навчання. Було вказано проблеми що в забезпеченні культурно-освітніх потреб словацької національної меншини. Наприклад, відсутність підручників і методичних посібників для шкіл із словацькою мовою навчання. Україна потребує допомоги від Словаччини у розвитку словацької національної школи в Закарпатті⁶⁰.

Було заявлено, що настала необхідність укладання міждержавної угоди про трудову міграцію та забезпечення у зв'язку з цим соціального захисту громадян України в Словаччині та громадян СР в Україні, а також про потребу (!) відкриття словацького консульства в м. Ужгород. За ре-

зультатами засідання Комісії були розроблені пропозиції щодо подальшої роботи. Було рекомендовано Словацькій Стороні сформувати Словацьку частину Комісії (п. 1); звернутися до Кабінету Міністрів України з пропозицією дати доручення відповідним міністерствам і відомствам підготувати проект міждержавних угод про трудову міграцію та співробітництво в галузі інформації (п. 2). З метою виконання протокольного рішення Першого засідання Комісії доручити Мінкультури України підготувати проект міжвідомчої угоди про співробітництво в галузі культури (п. 3). В рамках підготовки до Другого засідання Комісії направити до Словаччини робочу групу у складі працівників зацікавлених міністерств і відомств (п. 6). Для вивчення становища української національної меншини в СР прийняти в Україні на урядовому рівні делегацію Союзу русинів-українців Словаччини (п. 7). Внести пропозиції до Кабінету Міністрів України про розширення персонального складу української частини Комісії (п. 8)⁶¹.

Друге засідання Комісії відбулося 22-24 жовтня 1996 р. в м. Братислава. Словацьку частину Комісії очолював Ян Габор, українську частину Комісії – Перший заступник Голови Державного комітету України з питань національностей та міграції Володимир Трошинський⁶².

Словацька і українська частини Комісії надали взаємну інформацію про стан роботи щодо забезпечення прав національних меншин. Словацька сторона інформувала, про те, що СР, яка однією з перших з числа країн-членів Ради Європи, ратифікувала Рамкову Конвенцію Ради Європи про охорону національних меншин (далі – Конвенція), є першою країною, що з власної ініціативи проаналізувала, як цей документ втілюється у життя не лише у правовій сфері, але, перш за все, у практичній національній політиці. Українська сторона наголосила, що уряд України здійснив необхідні внутрішньодержавні процедури з метою підготовки ратифікації Конвенції⁶³.

Комісія констатувала, що основною метою національної політики є не тільки визнання етнічної, культурної, мовної і релігійної ідентичності кожної особи, яка належить до національної меншини, але й створення відповідних умов, які уможливають згаданим особам проявляти, зберігати, розвивати і поглиблювати цю ідентичність. Була досягнута домовленість, що до Третього засідання Комісії буде підготовлений аналіз того, як положення Конвенції реалізуються в Україні і СР.

Під час переговорів було підкреслено, що реальна охорона національних меншин може бути забезпечена лише за умови послідовного визнання територіальної цілісності і недоторканості державних кордонів: «Комісія вважає за потрібне наголосити на неприйнятності вимог щодо територіальної, адміністративної або будь-якої іншої форми автономії, яка будується за етнічним принципом, і одночасно відкидає будь-які прояви етнічного сепаратизму, оскільки згадані прояви можуть дестабілізувати ситуацію у регіоні Центральної та Східної Європи». Обидві частини Комісії обмінялися досвідом своєї співпраці з Радою Європи і Організацією з питань безпеки і співробітництва в Європі⁶⁴.

Комісією було констатовано, що представники української та словацької національних меншин проявляють лояльність стосовно держави,

на території якої вони проживають. Питання національних меншин та їх охорони Комісія розуміє, як збагачення культури держави. Метою національної політики України і СР є інтеграція національних меншин у ці держави, а не дезінтеграція цих держав⁶⁵.

У третьому розділі даного протоколу зазначалося, що на виконання домовленостей, досягнутих під час першого засідання Комісії, здійснено ряд заходів. Були окреслені подальші кроки, спрямовані на задоволення культурно-освітніх та інформаційних потреб української національної меншини у СР та словацької національної меншини в Україні.

Комісією було визнано за необхідне:

– проводити наступні засідання Комісії один раз на рік по чергово в Україні та СР;

– володіти державною мовою країни, у якій проживають особи, які належать до української національної меншини у СР та словацької національної меншини в Україні;

– розглянути питання участі представників української та словацької національних меншин у подальшій роботі Комісії;

– вивчити можливість організації міжнародної наукової конференції у СР в 1997 або 1998 р. з мовних проблем української національної меншини у СР та словацької національної меншини в Україні;

– провести в 1997 р. спільне соціологічне дослідження української національної меншини у СР і словацької національної меншини в Україні;

– розглянути питання факультативного вивчення словацької мови у населених пунктах Закарпатської області України, де компактно проживають представники словацької національної меншини (Роднікова Гута, Анталовці, Довге, Глибоке);

– вивчити можливість розширення вивчення словацької мови в Ужгородському ліцеї та у школі м. Ірпінь тощо⁶⁶.

У четвертому розділі Протоколу вказувалося, що Комісія розглянула результати реалізації Протоколу між МО України і МО СР про співробітництво і обміни у сфері освіти на 1995-1997 рр. Було констатовано, що це співробітництво мало позитивний розвиток, є обопільно ефективним і здійснювалося, перш за все, у галузі академічних обмінів. Вказувалося, що особливу увагу Комісія приділила підсумкам робочої зустрічі прем'єр-міністрів України і СР (Високи Татри, січень 1996 р.), які визначають необхідність інтенсифікувати науково-технічне співробітництво між вищими навчальними закладами (МО СР запропонувало українській стороні 73 проекти) і створення Інституту для вивчення питань освіти і культур національностей (філіал Нітранського педагогічного інституту в м. Пряшеві). Сторони надали взаємну інформацію про стан освіти національних меншин⁶⁷.

Комісія рекомендувала, щоб центральні органи державної влади України і СР більш активно підтримували організацію шкіл з українською мовою навчання і шкіл з вивченням української мови у Словаччині, а також шкіл зі словацькою мовою навчання і шкіл з вивченням словацької мови в Україні відповідно до внутрішньодержавних правових норм⁶⁸.

У п'ятому розділі члени Комісії висловили задоволення станом співробітництва між Міністерствами культури двох країн. Українською стороною на основі результатів переговорів міністрів культури обох країн було заплановано провести Дні словацької культури в Україні, аналогічні Дням української культури, які відбулися в червні-липні 1996 р. у Словаччині.

Словацька сторона інформувала українську сторону про Постанову Уряду Словацької Республіки № 91 від 6 лютого 1996 року щодо відкриття Будинку русинсько-української культури в м. Сніні. Українська сторона звернулася до словацької сторони з пропозицією переглянути це рішення. Було зазначено, що українська сторона вітала б відкриття Будинку русинсько-української культури в м. Пряшеві. Зі свого боку, українська сторона зобов'язувалася вжити заходів для відкриття Будинку словацької культури в м. Ужгороді в 1997 р. Членами Комісії було також домовлено, що третє засідання Комісії відбудеться в м. Києві у 1997 р., а конкретний термін його проведення буде узгоджено по дипломатичних каналах. Протокол засідання Комісії був підписаний головами обох сторін 24 жовтня 1996 р.⁶⁹.

Інформативні та констатуючі матеріали Другого засідання Комісії були зафіксовані у підсумковому Протоколі засідання Комісії (додаток 1)⁷⁰, а також «Плані заходів щодо реалізації положень протоколу Другого засідання Двосторонньої українсько-словацької комісії з питань національних меншин, освіти і культури» (додаток 2).

Воднораз керівництвом Державного комітету України у справах національностей та міграції акцентувалася увага на аналізі деяких принципів підходів Словаччини до проблем національних меншин, і, зокрема, українсько-русинської⁷¹. Зазначалося, що СР у своїх засадах і діях по забезпеченню прав осіб, які належать до національних меншин, керується Конвенцією і, зокрема, перш за все тими її положеннями, які забезпечують колективні права у цій сфері. Словацькі офіційні інституції не вважають за доцільне вироблення спеціальних законодавчих актів щодо національних меншин, а базуються тут на відповідних положеннях Конституції, Закону про освіту та деяких інших законах СР, які тією чи іншою мірою стосуються даної сфери⁷². Вказувалося на те, що у СР відсутній спеціальний державний орган, у віданні якого перебувають дані питання. Такі функції здійснюють відповідні підрозділи МЗС, МО та Міністерства культури СР. Словацька сторона уникає в офіційних документах навіть простої фіксації права меншин на національно-культурну автономію, не виступаючи в принципі проти цього в контексті дотримання сукупності загально-визнаних прав людини. СР остерігається того, що таке право може послужити підставою для подальших вимог національно-територіальної або національно-адміністративної автономії з боку національних меншин, насамперед – угорської, яка є найчисельнішою, компактною за проживанням і політично вельми активною⁷³.

Офіційні кола СР, як було заявлено, ставляться до двоподілу української громади у Словаччині на українсько-русинську і окрему русинську гілки щодо етнічної ідентифікації належних до них осіб, як до вільного вибору останніх. Коли особа хоче відносити себе до русинської громади,

начебто етнічно відмінної від українсько-русинської, то це її право, яке потрібно поважати. До того ж, на чому теж настійливо акцентувалося, це внутрішня справа СР і будь-яке зовнішнє втручання словацька сторона не сприймає. На посилення української сторони, що прихильники політичного русинства в СР у засобах масової інформації, наукових виданнях та в інших формах нерідко вдаються до антиукраїнської пропаганди, словацькою стороною було заявлено, що такі випадки повинні відстежуватися Посольством України в СР, і в разі офіційної передачі відповідних матеріалів словацькій владі остання буде адекватно на них реагувати⁷⁴.

Необхідно відзначити, що словацька сторона постійно підкреслювала факт дружнього, добросусідського ставлення до України, української національної меншини в СР (однак, до якої вона не зараховувала русинські організації) і свою готовність на взаємоприйнятній основі вирішувати питання, які виникають у цьому плані. Під час засідання Комісії був обговорений увесь спектр проблем, який входить у її компетенцію, намічені шляхи та принципи їх реалізації⁷⁵.

21 листопада 1996 р. під № 28 Урядом України було прийнято «Доручення Кабінету Міністрів України щодо реалізації протоколу другого засідання Комісії». На виконання положень Протоколу Кабінетом Міністрів України був прийнятий також «План заходів щодо реалізації положень протоколу Другого засідання Комісії» адресований Міністерствам України, Держкомнаціміграції України, Держкомтелерадіо України, НАН України, Закарпатській облдержадміністрації⁷⁶. Цим Планом визначалися наступні завдання: «Продовжити співробітництво зі СР у галузі захисту прав осіб, що належать до національних меншин, і до наступного, Третього засідання Комісії 1997 р. в Києві підготувати аналітичний матеріал про становище словаків в Україні (пункт 1); подати пропозиції щодо кола питань і авторів з метою проведення в 1997 р. спільного українсько-словацького соціологічного дослідження рівнів збереження національної ідентичності та задоволення культурно-освітніх потреб українців у Словаччині і словаків в Україні (пункт 2); вивчити можливість організації міжнародної наукової конференції в СР у 1997 або 1998 р. з мовних проблем української національної меншини в Словаччині і словацької – в Україні (пункт 3)⁷⁷; пропонувалося вирішити питання щодо факультативного вивчення словацької мови у населених пунктах Закарпатської області, де компактно проживають представники словацької національної меншини (Роднікова, Гута, Анталовці, Довге, Глибоке); розглянути можливість розширення вивчення словацької мови в Ужгородському ліцеї та у школі міста Ірпінь Київської області»⁷⁸. Далі передбачалося сприяти розширенню радіо- і телепередач для словацької національної меншини в Україні; забезпечити проведення Днів словацької культури в Україні; вжити заходів для відкриття Будинку словацької культури в м. Ужгороді⁷⁹.

На виконання Плану заходів щодо реалізації положень протоколу Другого засідання Комісії українською стороною проведена відповідна робота з метою забезпечення освітніх, культурних, інформаційних та інших потреб словацької меншини в Україні (ймовірно, дана «Інформація...»

була адресована для представлення Словацькій стороні)⁸⁰. Значалося, що українська сторона у сфері забезпечення прав національних меншин та задоволення їхніх культурно-освітніх і духовних потреб керується своїм чинним законодавством, перш за все, Законом України «Про національні меншини в Україні», що цілком відповідає нормам і принципам міжнародного права⁸¹, і Конвенцією, яка 9 грудня 1997 р. була ратифікована Верховною Радою України.

З використанням результатів комплексного дослідження структури, проблем і перспектив розвитку міжетнічних відносин на Закарпатті, здійсненого Інститутом соціології НАН України в 1994-1996 рр., підготовлено аналітичну довідку про місце та роль словаків у розвитку міжетнічних відносин на Закарпатті. У довідці подаються чисельність словаків, їхня інтеграція в суспільне життя Закарпаття, ієрархія соціальних статусів словаків, діяльність громадських об'єднань, існуючі проблеми словацької меншини та шляхи їхнього вирішення у сучасних умовах⁸².

Співпраця сторін у галузі освіти регламентувалася Протоколом між МО України та МО СР про співробітництво та обмін в галузі освіти на 1995-1997 рр. Більшість положень цього Протоколу виконано.

Вірогідно, наведеній вище інформації щодо реалізації положень протоколу Другого засідання Комісії передували й інші звіти як відповідних міністерств України, НАН України, Державних комітетів, окремих відділів, управлінь Закарпатської обласної держадміністрації, так і зведеного звіту власне Закарпатської ОДА. Наприклад, відповідна інформація була направлена начальником Управління з питань національностей та міграції Закарпатської ОДА П. Петрищем на адресу Державного комітету України у справах національностей та міграції на виконання доручення Кабінету Міністрів України (інд. № 28 від 21.11.96 р.) щодо реалізації протоколу Другого засідання Комісії⁸³. Ймовірно, це був той документ, який слугував основою для попереднього основного звіту української сторони. Водночас, готуючись до проведення наступного – Третього – засідання Комісії наприкінці 1997 р., українською стороною було підготовлено низку запитань до словацької сторони, які потрібно було уточнити або вирішити під час зустрічі⁸⁴.

Отже, важливу роль у вирішенні нагальних проблем української громади у Словаччині та словацької меншини в Україні, покращення правового захисту русинів-українців в СР, збереження їхньої самобутньої національної культури, традицій, національних інституцій, національного шкільництва, до певної міри гальмування асиміляційних процесів щодо українського населення Північно-Східної Словаччини, налагодження різного роду зв'язків між Україною і СР та збереження існуючих у нових політичних реаліях, що склалися в 90-х роках ХХ століття, й була покликана вирішувати, створена в 1995 р. Комісія. До її роботи були залучені різноманітні міністерства, відомства, інші державні інституції та культурницькі установи, організації обох держав, які були покликані сприяти більш плідній і результативній роботі Комісії та тіснішій співпраці держав у відповідних галузях співробітництва. Відповідні міністерства, відомства країн починають включати в свої базові документи при виробленні конкретних намірів роботи й тісну співпрацю із

співвітчизниками як в конкретній країні, так і за кордоном взагалі⁸⁵. Разом з тим, аналіз положень протоколів засідань Комісії засвідчує, що обговорення штучних етнополітичних проблем, «автономізму», «сепаратизму» обидві сторони намагалися уникнути і не загострювати.

Навпаки, на Другому засіданні Комісії сторонами були розглянуті і обговорені питання вивчення рідної мови, освіти, культурних зв'язків, міждержавних двосторонніх домовленостей; була надана взаємна інформація про стан роботи щодо забезпечення прав національних меншин. Позитивом можна вважати й те, що відбувся обмін досвідом співпраці обома сторонами з Радою Європи і Організацією з питань безпеки і співробітництва в Європі. Наприклад, було констатовано, що співробітництво й обміни у сфері освіти на 1995-1997 рр. мали позитивний розвиток. Комісія також визнала за необхідне сприяти розширенню радіо- і телепередач для національних меншин в обох країнах. Під час переговорів було підкреслено, що реальна охорона національних меншин може бути забезпечена лише за умови послідовного визнання територіальної цілісності і недоторканості державних кордонів. Комісія відкидала будь-які прояви етнічного сепаратизму та вважала за потрібне наголосити на неприйнятності вимог щодо територіальної, адміністративної або будь-якої іншої форми автономії, яка будується за етнічним принципом.

Утім, оцінки вченими щодо діяльності Комісії є діаметрально протилежними⁸⁶. Однак, враховуючи вищесказане, беручи до уваги ті політичні реалії, які панували в СР до 1998 р. і деякою мірою й в Україні, вважаємо за доцільне більш зважено оцінювати результати роботи Комісії. Безумовно, позитиви в її роботі переважали. Проте, підходи сторін, особливо в етнополітичній сфері, не завжди співпадали і реально уже на перших засіданнях цієї змішаної міжурядової структури проявилися такі спірні питання, проблеми і труднощі, які не лише гальмували роботу Комісії, але навіть, дозволимо собі стверджувати, ставили під сумнів доцільність її подальшого існування. Та шляхом переговорів, уточнення позицій сторонам вдалося досягти компромісу і зберегти функціональним цей важливий і ефективний елемент системи міждержавних українсько-словацьких відносин⁸⁷. Як зазначає Й. Гайніш, (голова обласної культурно-освітньої організації «Матица Словенска» на Закарпатті): «Комісія відгукується на всі нагальні потреби словацької та української громади. Її рекомендації сприяли вирішенню багатьох громадських, культурних, освітніх та правових проблем обох національних груп»⁸⁸.

Діяльність Комісії доцільно розглядати як частку і складову розвитку міжевропейського діалогу, попередження конфліктогенності культурного середовища Європи, збереження спільної європейської культурної спадщини як складової політичної культури європейських країн. Більше того, політичні рішення Ради Європи та Європейського Союзу свідчать, що діяльність міжурядових регіональних організацій спрямована на встановлення гуманітарних стандартів і забезпечення демократичних прав і свобод в умовах інтеграції. Об'єднана Європа може стати ефективною структурою для забезпечення міжкультурного діалогу, розвитку політич-

ної ідеології полікультурності як чинника зовнішньої та внутрішньої політики європейських країн, а культурна дипломатія країн Європи – важливим інструментом політичного впливу на міжнародні відносини, зокрема, в рамках європейської політики сусідства⁸⁹.

Примітки:

1. Ústava Slovenskej republiky. (Ústava Slovenskej republiky č. 460 / 1992 Zb. v znení ústavného zákona č. 244 / 1998 Z. z. a ústavného zákona č. 9 / 1999 Z. z.). (Úplné znenie Ústavy Slovenskej republiky č. 460 / 1992 Zb. ako vyplýva zo zmien a doplnení vykonaných ústavným zákonom č. 244 / 1998 Z. z., ústavným zákonom č. 9 / 1999 Z. z. a týmto ústavným zákonom) / Druhá hlava. Základné práva a slobody (Čl. 11(12) – Čl. 54). – Štvrtý oddiel. Práva národnostných menšín a etnických skupín. (Čl. 33, čl. 34). Mimoriadna príloha denníka Národná obroda // Národná Obroda. 21 marca 2001. – S. 1-7.
2. Переш І.Є. Захист прав національних меншин в юрисдикції Конституційного суду Словацької Республіки. – С. 301–307 / І.Є. Переш // Актуальні питання конституційно-правового статусу національних меншин: український та зарубіжний досвід : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 17–18 травня 2007 року, м. Ужгород, Україна / За редакцією Бисаги Ю. М. – Ужгород : Ліра, 2007. – С. 301.
3. Лазар Н.В. Політика Словацької Республіки щодо національних меншин: інституційно-правові та політичні аспекти : автореф. дис. ... канд. політ. наук / Н.В. Лазар. – Чернівці, 2006. – 22 с.
4. Pohl'ady na slovensku politiku / ed. M. Peknik. – Bratislava, 2000. – S. 60.
5. Butora M. Kto? Prečo? Ako? Slovenske vol'by 98 / M. Butora G. Mesežnikov. Z. Butorova. – Bratislava : IVO, 1999. – S. 312.
6. Dokumenty k zahraničnej politike SR. I. 1993. – Bratislava, 1994. – S. 29.
7. Ibid. – S. 30.
8. Kusý M. “Stav ľudských práv” / M. Kusý // Slovensko 1997. Súhrnná správa o stave spoločnosti a trendoch na rok 1998. Editori: M. Bútora a M. Ivantýšyn. – Bratislava : Inštitút pre verejné otázky, 1998. – S. 139.
9. Ibid.
10. Ibid. – S. 140.
11. Ibid.
12. Ibid.
13. Aktuálne ciele zahraničnej politiky SR v roku 1996. Príloha II. (Správa o plnení úloh zahraničnej politiky a zameranie úloh zahraničnej politiky Slovenskej republiky 1996–1997) // Ministerstvo zahraničných vecí Slovenskej republiky (MZV SR). Správa o plnení úloh zahraničnej politiky SR. Zameranie zahraničnej politiky SR. Rok: 1993–1994, 1994–1995, 1995–1996, 1996–1997 // Diplomatický archív / Odbor ARDO na MZV SR. – S. 33.
14. Переш І.Є. – Вказана праця. – С. 302.
15. Там само. – С. 303.
16. Там само. – С. 302-305.
17. “Zameranie vzťahov medzi Slovenskou republikou a Ukrajinou (Konceptia činnosti veľvyslanectva SR na Ukrajine)” // MZV SR. Materiál na rokovanie vedenia. – Predkladá: Roman Bužek, Jozef Migaš. – Január 1995. – S. 1–8 // Diplomatický archív / Odbor ARDO na MZV SR. – S. 1-8.
18. Ibid. – S. 5.
19. Ibid. – S. 8.
20. Ibid.
21. Aktuálne ciele zahraničnej politiky SR v roku 1996. Príloha II. (Správa o plnení úloh zahraničnej politiky a zameranie úloh zahraničnej politiky Slovenskej republiky 1996–1997) // MZV SR. Správa o plnení úloh zahraničnej politiky SR. Zameranie

- zahraničnej politiky SR. Rok: 1993–1994, 1994–1995, 1995–1996, 1996–1997 // Diplomatically archiv / Odbor ARDO na MZV SR. – S. 43.
22. Ibid. – S. 42.
23. Ibid. – S. 43.
24. Materiály o postavení národnostných menšin // Diplomatically archiv MZV SR. – Arch. fond: Zastupiteľský úrad SR. – Kijev. Karton č. 6. Rok 1990–1997. A. j. 352–101, 1993. – S. 1.
25. Про культурне співробітництво України з Словаччиною (1993–1996) // Поточний архів Міністерства культури України. – Управління міжнародних зв'язків. – Папка “Словаччина”. – Арк. 1–12.
26. Алмашій В. Створення та діяльність українсько-словацької комісії з питань національних меншин, освіти і культури (1990-ті роки) / В. Алмашій // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 17 / Відп. ред. С. В. Віднянський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – С. 291–296; Його ж. Передумови та початок діяльності Двосторонніх міждержавних українсько-словацької та українсько-угорської комісії з питань національних меншин, освіти і культури в першій половині 90-их рр. ХХ ст. // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: історія. Випуск 20. – Ужгород : Вид-во УжНУ “Говерла”, 2008. – С. 78–84.
27. Турияница В. Стан, проблеми реалізації конституційних прав і свобод українсько національною меншиною в Словаччині і словацькою в Україні та шляхи їх розв'язання / В. Турияница // Carpathica-Carpatika. Випуск-17. Українсько-словацькі взаємини в галузі історії, літератури та мови. – Ужгород, 2002. – С. 86–100; Постанова Кабінету Міністрів України від 23 березня 1995 р. № 212, Про затвердження Положення про Українську частину Двосторонньої українсько-словацької комісії з питань національних меншин, освіти і культури. м. Київ // Закарпатська обласна державна адміністрація. Поточний (внутрішній) архів Відділу у справах національностей та релігій Закарпатської ОДА. – Арк. 1.
28. Протокол Першого засідання Двосторонньої українсько-словацької комісії з питань національних меншин, освіти і культури (8–9 лютого 1995 р., м. Київ) // Управління державного архіву МЗС України. – Фонд 2: Двосторонні договори і угоди. – Арк. 1–5.
29. Там само.
30. Там само. – Арк. 4.
31. Там само. – Арк. 2-3.
32. Príloha – Uznesenie vlády SR č. 49. k návrhu opatrení na zvýšenie účinnosti a skvalitnenie pomoci slovenským krajanom na Ukrajinu zo dňa 24 januára 1996. – S. 7–8 / Návrh okruhu otázok, ktoré je potrebné riešiť dohodou s ukrajinskou stranou v Medzivládnej slovensko-ukrajinskej komisii pre otázky národnostných menšin, kultúrnych, školských a vedeckých stykov. – Bratislava, marec 1996. – S. 1–8 // MZV SR. – Materiál na rokovanie vedenia MZV SR // Diplomatically archiv / Odbor ARDO na MZV SR. – S. 7-8.
33. Predkladacia správa. – S. 3 (Návrh okruhu otázok, ktoré je potrebné riešiť dohodou s ukrajinskou stranou v Medzivládnej slovensko-ukrajinskej komisii pre otázky národnostných menšin, kultúrnych, školských a vedeckých stykov.). – Bratislava, marec 1996. – S. 1–8 // MZV SR. – Materiál na rokovanie vedenia MZV SR // Diplomatically archiv / Odbor ARDO na MZV SR. – S. 3.
34. Ibid.
35. Ibid.
36. Ibid.
37. Ibid. – S. 1-8.
38. Ibid. – S. 4.
39. Ibid. – S. 4-5; Návrh okruhu otázok, ktoré je potrebné riešiť dohodou s Ukrajinskou stranou v Medzivládnej slovensko-ukrajinskej komisii pre otázky národnostných

- menšín, kultúrnych, školských a vedeckých stykov. Vec: Usporiadanie stretnutia Medzivládnej slovensko-ukrajinskej komisie pre otázky národnostných menšín, kultúry, školských a vedeckých stykov. – Dátum: 11. júna 1996. // MZV SR. Názov vecnej skupiny: Medzinárodní aktivity v oblasti národnostných menšín. – Názov organizačného útvaru: Písmový kód útvaru – ODNM. Registratúrna značka: 352–104. – Rok – 1996. Znak hodnoty a lehota uloženia: A–5; // Diplomatically archiv / Odbor ARDO na MZV SR. – S. 5-7.
40. Ibid. – S. 5.
41. Ibid.
42. Ibid. – S. 6.
43. Rokovanie Slovensko-Ukrajinskej komisie. Telegram v reči otvorenej. MZV SR. – Bratislava, 25 septembra, 1996. – Pre: ZÚ Kyjev. S. 1–2 // MZV SR. Vec: “TIC na ZÚ Kyjev s organizačnými informáciami k príprave zasadnutia medzivládnej slovensko-ukrajinskej komisie”. Číslo: 146.401/96 – ODNM. Dátum: 26 septembra 1996 (S. 1–2) // MZV SR. – Názov vecnej skupiny: Medzinárodné aktivity v oblasti národnostných menšín. Názov organizačného útvaru: – Písmový kód útvaru – ODNM; – Registratúrna značka – 352–104; – Rok – 1996. Znak hodnoty a lehota uloženia: A–5. // Diplomatically archiv / Odbor ARDO na MZV SR. – S. 1-2.
44. Ibid. – S. 2.
45. Návrh záverov z rokovania vedenia. K bodu: Návrh okruhu otázok, ktoré je potrebné riešiť dohodou s Ukrajinou stranou v Medzivládnej slovensko-ukrajinskej komisii pre otázky národnostných menšín, kultúrnych, školských a vedeckých stykov. – 1996. – / Materiál predkladá: Ján Gábor. – Bratislava, marec 1996. // MZV SR. Materiál na rokovanie vedenia MZV SR // Diplomatically archiv / Odbor ARDO na MZV SR. – S. 1-2.
46. Usporiadanie stretnutia Medzivládnej slovensko-ukrajinskej komisie pre otázky národnostných menšín, kultúry, školských a vedeckých stykov. 11 júna 1996. – S. 1–4 // MZV SR; Názov vecnej skupiny: Medzinárodné aktivity v oblasti národných menšín; – Písmový kód útvaru: ODNM; Registratúrna značka – 352–104; – Rok – 1996. Znak hodnoty a lehota uloženia: A–5. – S. 1–10 // Diplomatically archiv MZV SR / Odbor ARDO na MZV SR. – S. 2.
47. Ibid.
48. Zasadnutie Medzivládnej slovensko-ukrajinskej komisie pre otázky národnostných menšín, kultúry, školských a vedeckých stykov. – Bratislava, 14 júna 1996. – Príloha: // MZV SR; Názov organizačného útvaru: Medzinárodné aktivity v oblasti národných menšín; – Písmový kód útvaru – ODNM. – S. 1–4. – Registratúrna značka – 352–104; – Rok – 1996, – Znak hodnoty a lehota uloženia: A–5 // Diplomatically archiv MZV SR / Odbor ARDO na MZV SR. – S. 3.
49. Personálne zloženie slovenskej časti komisie; – S. 4. (Vec.: Usporiadanie stretnutia Medzivládnej slovensko-ukrajinskej komisie pre otázky národnostných menšín, kultúry, školských a vedeckých stykov. – Dátum: 11 júna 1996; – S. 1–7; Spisová (ukladacia) značka: 352–104 // MZV SR; – Názov vecnej skupiny: Medzinárodné aktivity v oblasti národných menšín. – Písmový kód útvaru: ODNM; – Registratúrna značka – 352–104; – Rok – 1996, – Znak hodnoty a lehota uloženia: A–5. – S. 1–10 // Diplomatically archiv / Odbor ARDO na MZV SR. – S. 4.
50. Členovia slovenskej časti medzivládnej slovensko-ukrajinskej komisie pre otázky národnostných menšín, školstva a kultúry (október 1996, Bratislava). Príloha č. 1 / Protokol 2. Zasadnutia Dvojstrannej slovensko-ukrajinskej komisie pre otázky národnostných menšín, školstva a kultúry (Bratislava, 24 október 1996) // Diplomatically archiv. Fond medzinárodných bilaterálnych zmlúv SR / Odbor ARDO na MZV SR, inv. č. 288/75. Príloha: (slov., ukr.) 2/13 s. – S. 1 (6).
51. Послу України в Словацькій Республіці Павличку Д. В. Повідомлення (від 29.02.1996 р.) про засідання Української частини Двосторонньої українсько-словацької Комісії з питань національних меншин, освіти і культури, яке від-

- булося 25 січня 1996 року в м. Києві (за підписом заступника Міністра закордонних справ України Грищенка К. І.) // МЗС України. Управління державного архіву МЗС України // Матеріали основного фонду. – Ф. 1. – Оп. 4: Управління культурного та гуманітарного співробітництва. – Спр. 8391: Питання національних меншин (загальне). – Т. 1. – 1996. – Арк. 96.
52. Грищенко К. І. Інформація про засідання Української частини Двосторонньої українсько-словацької Комісії з питань національних меншин, освіти і культури (від 25 січня 1996 року, м. Київ) // МЗС України. Управління державного архіву МЗС України / Матеріали основного фонду. – Ф. 1. – Оп. 4: Управління культурного та гуманітарного співробітництва. – Спр. 8391: Питання національних меншин (загальне). – Т. 1. – 1996. – Арк. 97.
53. Там само.
54. Там само. – Арк. 98.
55. Там само.
56. Там само.
57. Там само.
58. Там само. – Арк. 99.
59. Там само. – Арк. 100.
60. Там само.
61. Там само. – Арк. 101.
62. Протокол другого засідання Двосторонньої українсько-словацької комісії з питань національних меншин, освіти і культури. (22–24 жовтня 1996 р., м. Братислава) // Закарпатська ОДА. Поточний (внутрішній) архів Відділу у справах національностей та релігій Закарпатської ОДА. – Арк. 1–5; Protokol 2. zasadnutia Dvojstrannej slovensko-ukrajinskej komisie pre otázky národnostných menšín, školstva a kultúry (Bratislava, 24 oktober 1996) // Diplomatický archív MZV SR. – Fond MBZ SR (medzinárodných bilaterálnych zmlúv SR), ARDO MZV SR, inv. č.: 288/75. Príloha: (slov., ukr.) 2/13 s. – S. 1-4.
63. Протокол другого засідання Двосторонньої українсько-словацької комісії з питань національних меншин, освіти і культури. (22–24 жовтня 1996 р., м. Братислава) // Закарпатська ОДА. Поточний (внутрішній) архів Відділу у справах національностей та релігій Закарпатської ОДА. – Арк. 1.
64. Там само. – Арк. 2.
65. Там само.
66. Там само. – Арк. 3-4.
67. Там само. – Арк. 4.
68. Там само.
69. Там само. – Арк. 5.
70. Протокол другого засідання Двосторонньої українсько-словацької комісії з питань національних меншин, освіти і культури (додаток № 1) // МЗС України. Управління державного архіву МЗС України / Матеріали основного фонду. – Ф. 1. – Оп. 4: Четверте територіальне управління. – Спр. 8993: Питання культурних зв'язків з закордоном (загальне). 1997 рік. – Арк. 5-9.
71. Інформація про діяльність Двосторонньої українсько-словацької комісії з питань національних меншин, освіти і культури (далі Комісія) та реалізацію положень протоколу її останнього засідання (23–24 жовтня 1996 р. у м. Братиславі) // МЗС України. Управління державного архіву МЗС України / Матеріали основного фонду. – Ф. 1. – Оп. 4: Четверте територіальне управління. – Спр. 8993: Питання культурних зв'язків з закордоном (загальне). 1997 рік. – Арк. 2-4.
72. Там само. – Арк. 3.
73. Там само.
74. Там само.
75. Там само. – Арк. 4.

76. План заходів щодо реалізації положень протоколу Другого засідання Двосторонньої українсько-словацької комісії з питань національних меншин, освіти і культури // Закарпатська ОДА. Поточний (внутрішній) архів Відділу у справах національностей та релігій Закарпатської ОДА. – Арк. 1–2; План заходів щодо реалізації положень протоколу Другого засідання Двосторонньої українсько-словацької комісії з питань національних меншин, освіти і культури (додаток № 2) // МЗС України. Управління державного архіву МЗС України / Матеріали основного фонду. – Ф. 1. – Оп. 4: Четверте територіальне управління. – Спр. 8993: Питання культурних зв'язків з закордоном (загальне). 1997 рік. – Арк. 10-11.
77. План заходів щодо реалізації положень протоколу Другого засідання Двосторонньої українсько-словацької комісії з питань національних меншин, освіти і культури // Закарпатська ОДА. Поточний (внутрішній) архів Відділу у справах національностей та релігій Закарпатської ОДА. – Арк. 1–2.
78. План заходів щодо реалізації положень протоколу Другого засідання Двосторонньої українсько-словацької комісії з питань національних меншин, освіти і культури (додаток № 2) // МЗС України. Управління державного архіву МЗС України / Матеріали основного фонду. – Ф. 1. – Оп. 4: Четверте територіальне управління. – Спр. 8993: Питання культурних зв'язків з закордоном (загальне). 1997 рік. – Арк. 10.
79. План заходів щодо реалізації положень протоколу Другого засідання Двосторонньої українсько-словацької комісії з питань національних меншин, освіти і культури // Закарпатська ОДА Поточний (внутрішній) архів Відділу у справах національностей та релігій Закарпатської ОДА. – Арк. 2.
80. Інформація про стан виконання Плану заходів щодо реалізації положень протоколу Другого засідання Двосторонньої українсько-словацької комісії з питань національних меншин, освіти і культури (22–24 жовтня 1996 р., м. Братислава) // Закарпатська ОДА. Поточний (внутрішній) архів Відділу у справах національностей та релігій Закарпатської ОДА. – Арк. 1–4.
81. Закон України “Про національні меншини в Україні” (нова редакція) // Інформаційний бюлетень № 3 Відділу у справах національностей та міграції Закарпатської ОДА та Центру культур національних меншин Закарпаття. Голова редкол. Черепаня М. І.; Відп. за вип. Євчак Ю. Б., Алмаші М. М. – Ужгород : ТОВ “ІВА”, 2003. – С. 55-58.
82. Інформація про стан виконання Плану заходів щодо реалізації положень протоколу Другого засідання Двосторонньої українсько-словацької комісії з питань національних меншин, освіти і культури (22–24 жовтня 1996 р., м. Братислава) // Закарпатська ОДА. Поточний (внутрішній) архів Відділу у справах національностей та релігій Закарпатської ОДА. – Арк. 1.
83. Державному комітету України у справах національностей та міграції. “Інформація на виконання доручення Кабінету Міністрів України (інд. № 28 від 21.11.96 р.) щодо реалізації протоколу Другого засідання Двосторонньої українсько-словацької комісії з питань національних меншин, освіти і культури” за підписом начальника Управління з питань національностей та міграції Закарпатської ОДА Петрище П. // Закарпатська ОДА. Поточний (внутрішній) архів Відділу у справах національностей та релігій Закарпатської ОДА. – Арк. 1–3.
84. Можливі запитання до Словацької сторони // Закарпатська ОДА. Поточний (внутрішній) архів Відділу у справах національностей та релігій Закарпатської ОДА. – Арк. 1–2.
85. “Zameranie vzťahov medzi Slovenskou republikou a Ukrajinou (Konceptcia činnosti veľvyslanectva SR na Ukrajine)” // MZV SR. Materiál na rokovanie vedenia. – Predkladá: Roman Bužek, Jozef Mígaš. – Január 1995. – S. 1–8 // Diplomatický archív / Odbor ARDO na MZV SR. – S. 1-8; Aktuálne ciele zahraničnej politiky SR v roku 1996. Príloha II. (Správa o plnení úloh zahraničnej politiky a zameranie úloh

- zahraničnej politiky Slovenskej republiky 1996–1997) // Ministerstvo zahraničných vecí Slovenskej republiky (MZV SR). Správa o plnení úloh zahraničnej politiky SR. Zameranie zahraničnej politiky SR. Rok: 1993–1994, 1994–1995, 1995–1996, 1996–1997 // Diplomaticky archív / Odbor ARDO na MZV SR. – S. 31.
86. Сергієнко Т. Словацька національна меншина в двосторонніх українсько-словацьких взаємовідносинах / Т. Сергієнко // Carpatica–Карпатика. Вип. 17: Українсько-словацькі взаємини в галузі історії, літератури та мови. – Ужгород, 2002. – С. 122–129; Його ж. Українсько-словацькі відносини: формування системи міждержавного співробітництва (1990-ті роки): Автореф. дис. канд. іст. наук. – К. : Інститут історії України НАН України, 2003. – 16 с; Турияница В. В. Конституційні права і свободи людини у країнах Центральної Європи (на прикладі Словаччини і Чехії) / В.В. Турияница. – Ужгород : Видавництво Ужгородського національного університету, 2002. – 139 с; Його ж. Стан, проблеми реалізації конституційних прав і свобод українською національною меншиною в Словаччині і словацькою в Україні та шляхи їх розв'язання // Carpatica–Карпатика. Випуск 17. Українсько-словацькі взаємини в галузі історії, літератури та мови. – Ужгород, 2002. – С. 86–100.
87. Алмашій В. Створення та діяльність українсько-словацької комісії з питань національних меншин, освіти і культури (1990-ті роки) / В. Алмашій // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 17 / Відп. ред. С. В. Віднянський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – С. 291–296.
88. Гайніш Й. Словацька мова на Закарпатті: історія, сучасність, перспективи / Й. Гайніш // Реалізація в Закарпатській області державної мовної політики та основних положень Європейської хартії регіональних мов або мов меншин: Матеріали міжнародного круглого столу, 30 листопада 2006 року, м. Ужгород, Україна / За ред. Л.О. Белея. – Ужгород : Піра, 2006. – С. 181.
89. Кучмій О. П. Міжкультурне співробітництво як чинник зовнішньої та внутрішньої політики в умовах державотворчих зрушень: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / О.П. Кучмій; Київський Національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2006. – С. 9.

В статтю на основе документів дипломатических ведомств Украины и Словацкой Республики, а Закарпатской облгосадминистрации раскрываются предпосылки, организационная подготовка обеих сторон и Второго заседания Межправительственной Двусторонней украинско-словацкой комиссии по вопросам национальных меньшинств, образования и культуры. Обстоятельно показываются документы, материалы, принятые на выполнение Плана мероприятий для реализации положений протокола Второго заседания Комиссии.

Ключевые слова: Словацкая республика, межгосударственное сотрудничество, национальные меньшинства, заседание, протокол, культурно-образовательная сфера.

Отримано: 14.03.2010

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Алмашій Володимир (м. Ужгород), молодший науковий співробітник Науково-дослідного інституту політичної регіоналістики Ужгородського національного університету.

Бевзюк Євген Володимирович (м. Ужгород), кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародного бізнесу та світової політики Закарпатського державного університету.

Боровець Іван Іванович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Газін Володимир Володимирович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Газін Володимир Прокопович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Гальчак Сергій Дмитрович (м. Вінниця), кандидат історичних наук, доцент кафедри журналістики Інституту філології і журналістики Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Долганов Петро Сергійович (м. Рівне), здобувач кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету.

Задворна Ольга (м. Рівне), викладач кафедри всесвітньої історії та методики викладання суспільних дисциплін Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені С. Дем'янчука.

Корольов Геннадій Олександрович (м. Київ), кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу історії Української революції 1917-1921 рр. Інституту історії України НАН України.

Кравчук Олександр Миколайович (м. Вінниця), кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Мицик Юрій Андрійович (м. Київ), доктор історичних наук, професор кафедри історії Національного університету "Києво-Могилянська академія".

Нагорнюк Ольга Миколаївна (м. Рівне), здобувач кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету.

Олешук Анна Романівна (м. Кам'янець-Подільський), здобувач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Постоловський Руслан Михайлович (м. Рівне), професор, ректор Рівненського державного гуманітарного університету, член-кореспондент Міжнародної слов'янської академії наук.

Смолій Валерій Андрійович (м. Київ), академік НАН України, доктор історичних наук, професор, директор Інституту історії України НАН України.

Степанков Валерій Степанович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Юга Олександр Анатолійович (м. Кам'янець-Подільський), старший викладач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМ. ІВАНА ОГІЄНКА**

ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, 32301;
тел.: (03849) 2-50-57, факс: (03849) 2-30-32,
E-mail: dec_history@kpdu.kp.km.ua

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ЛИСТ

Редакційна колегія наукового збірника **“Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць”** приймає наукові статті до 2-го випуску. Приймаються матеріали (статті, повідомлення, рецензії), що відповідають таким напрямкам досліджень:

- **Нова історія;**
- **Новітня історія;**
- **Регіональна історія;**
- **Питання методології та історіографії;**
- **Рецензії, біографія.**

Вимоги до оформлення робіт

Матеріали що подаються до збірника мають відповідати вимогам Постанови Президії ВАК України від 15.01.03 р. №7-05/1 з урахуванням таких необхідних елементів:

- Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- Аналіз публікацій, у яких започатковано розв'язання досліджуваної проблеми і на які опирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття;

- Формування мети і постановка дослідницького завдання;
- Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок з даного напрямку.

Обсяг статті — до 12 повних сторінок, повідомлення – до 6-ти сторінок формату А4. Шрифт Times New Roman, 14 пт. Стиль «Обычный»; інтервал 1,5; абзацний відступ — 1,25 см.; вирівнювання — по ширині. Розміри полів: ліве — 30 мм, праве — 15 мм, верхнє — 20, нижнє — 20 мм. Граничні розміри таблиць та малюнків у тексті (106x170) мм², назву таблиці розміщувати над таблицею. Мінімальний розмір шрифту таблиць — 8 пт. Малюнки виконуються по можливості векторною графікою. Сканування малюнків виконується з роздільною здатністю не менше 300 dpi і зберігається у форматі TIF (IBM PC). Підпис розміщувати під малюнком з позначенням «Рис. ». Файл зберігати у форматах RTF або DOC. Ім'я файлу подавати транслітерацією, як прізвище автора (авторів), наприклад, Petrenko(-Kovalchuk).

Елементи заголовку: шифр УДК у першому рядку зліва, без абзацного відступу; наступний абзац — ініціали та прізвище автора (авторів); наступний абзац — назва статті. Далі приводяться текст анотації і ключові слова українською мовою. У тексті не допускається вирівнювання пропусками (для цього використовуються параметри абзацу, положення символів табулювання). У тексті використовується дефіс «-», який не відділяється пропусками та тире «—», яке відділяється з обох сторін пропусками.

Посилання на використані в тексті джерела робляться за зразком: [2, с. 364-367; 5, с. 127; 7-9; 12], де перше число — номер джерела в списку використаних джерел, число після коми — номер сторінки (діапазон сторінок задається через дефіс), декілька джерел відділяються крапкою з комою [1; 4; 6-8] або дефісом.

Примітки подавати в кінці тексту, використовуючи автоматичну систему „Зноска”.

Використані джерела подаються за вимогами ВАК (Бюлетень ВАК України. — №3. — 2008. — С. 9-13). У списку слід розрізняти тире (alt+0151) та дефіс, наприклад, ... — 1986. — Т. 7, № 6. — С. 79-83.

Після приміток подаються анотація та ключові слова російською мовою.

У кінці статті — прізвище та ініціали автора (авторів) та назва статті (малими літерами); наступний абзац — відомості про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, посада, організація (установа), місто, домашня і службова адреси, номери контактних телефонів, адреса електронної пошти.

Редакційна колегія залишає за собою право редагування та відхилення матеріалу, що виконаний та оформлений з порушеннями зазначених вимог.

Матеріали просимо надсилати в електронному та паперовому варіантах на адресу:

**32300, Хмельницька область,
м. Кам'янець-Подільський, вул. Татарська, 14,
Кафедра всесвітньої історії, Боровцю І. І.**

ЗАПРОШУЄМО ДО СПІВПРАЦІ!

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 1

Підписано до друку 1.07.2010 р. Формат 60x84/16.
Гарнітура «Таймс». Папір офісний. Друк різнографічний.
Обл.-вид. арк. 14,8. Умовн. друк. арк. 11,65.
Тираж 100. Зам. № 404.

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка.
Вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.
Свідоцтво серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.